James Gilligan

SMURTAS

Apmąstymai apie nacionalinę epidemiją

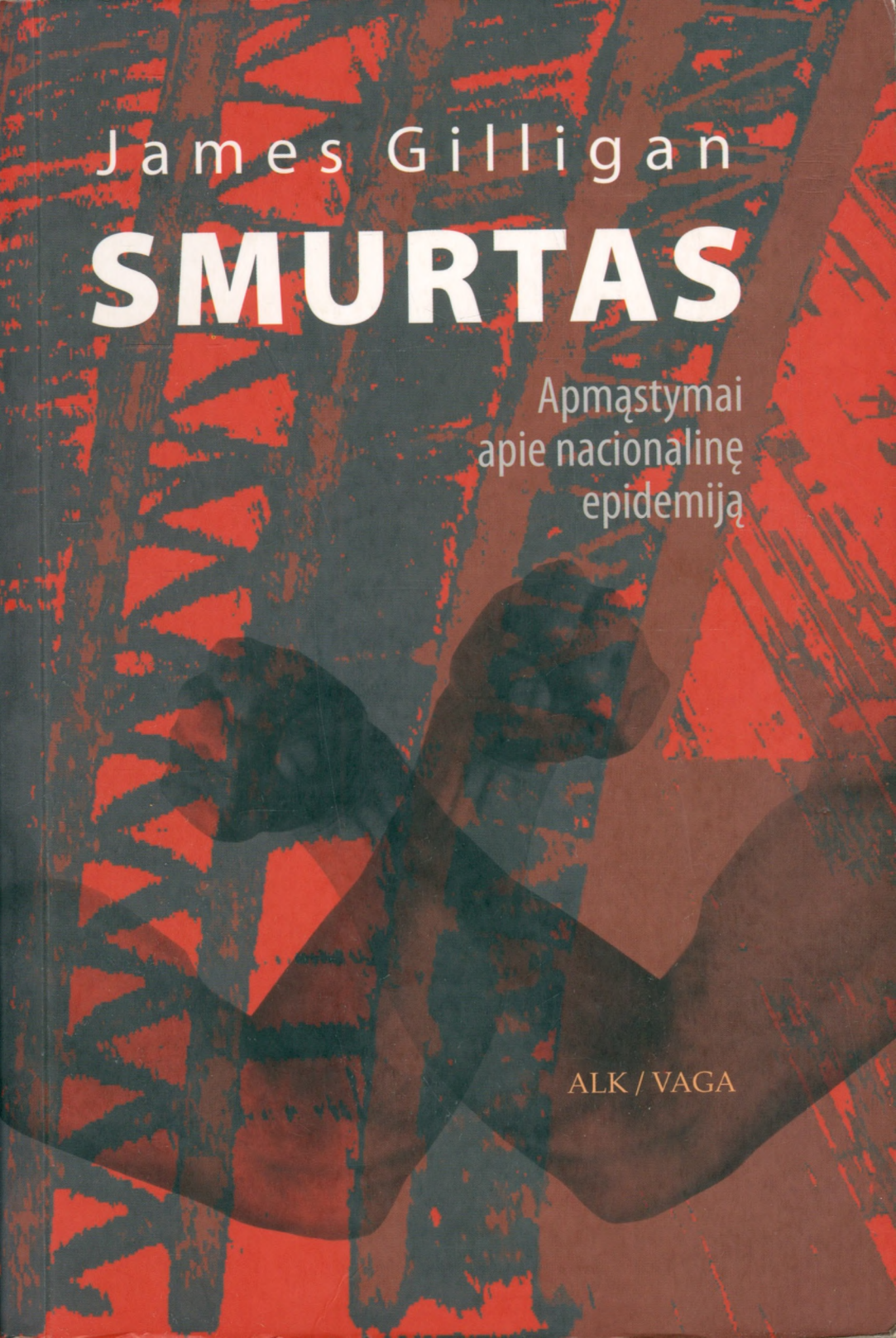

ALK / VAGA

James Gilligan

SMURTAS

James Gilligan

SMURTAS

Apmąstymai apie nacionalinę epidemiją

Iš anglų kalbos vertė
Kristina Miliūnienė
ir
Darius Kaunelis

ALF / VAGA
Vilnius, 2007

UDK 316.6
Gi201

Versta iš:
James Gilligan, M.D.
VIOLENCE
Reflections on a National Epidemic
Vintage Books, New York, 1997

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas
Ir Atviros visuomenės instituto Vertimų projektas

This edition published with the support from the
Open Society Fund-Lithuania and "Next Page Foundation"

ISSN 1392-1673
ISBN 5-415-01933-2

© 1996 by James Gilligan, M.D.
© Vertimas į lietuvių kalbą, Kristina Miliūnienė ir Darius Kaunelis, 2007
© Leidykla VAGA, 2007

Visoms smurto aukoms:
buvusioms, esamoms ir būsimoms

Branduolinių ginklų išradimas pakeitė viską – tik ne mūsų mąstyseną... Kad žmonija išliktų, mums reikia iš esmės naujo mąstymo būdo.

Albert Einstein

Karas šių laikų blaivaus proto žmonėms pradeda atrodyti kaip beprotybės epidemija, tai šen, tai ten staiga kylanti tarsi kokia cholera ar gripas, tik ji įsisuka ne į žmonių vidurius, o į smegenis.

Ralph Waldo Emerson (1884)

Kai žmogus serga infekcine liga, ji kelia grėsmę bendruomenei, taigi būtina apriboti jo judėjimo laisvę. Tačiau niekas nė nemano jo kuo nors kaltinti. Priešingai, draugai jam visaip rodo užuojautą. Jam gydyti imamasi visų mokslo siūlomų priemonių, o jis pats dažniausiai neprieštaraudamas sutinka su laikinu laisvės apribojimu. To paties iš esmės turėtų būti imtasi gydant tai, kas vadinama „nusikalstamumu".

Bertrand Russel, Keliai į laisvę (1918)

Smurtas man ir mano įpėdiniams šiame šimtmetyje yra tokia pat visuomenės sveikatos problema, kaip raupai, tuberkuliozė ir sifilis buvo mano pirmtakams per praėjusius du šimtmečius.

C. Everet Koop, med. dr. (1984)

Mirtiniausia smurto forma yra skurdas.

Gandis

Apie žmones: „Nė vieno nėra gero, bet visi šventi".

Glenn Tinder, Politinė nuomonė apie krikščionybę: interpretacija (1989)

...padėjau prieš tave gyvenimą ir mirtį, palaiminimus ir prakeiksmus. Rinkis gyvenimą...

Pakartoto įstatymo knyga, 30,19

Turinys

Prologas 11
Smurtas kaip tragedija 11

I **DALIS** 35
Smurto patologija 35

Pirmas skyrius 37
Apsilankymai pragare: pažintis su kalinių pasauliu 37
Gyvų numirėlių miestas 39
Ralfo W. istorija 41
Starkveterio istorija 44
„Semo sūnus" 45
Žalojimasis: mirusiųjų mėginimas grįžti į gyvenimą 46

Antras skyrius 50
Mirusios sielos 50
Mitologinės smurto šaknys 54

Trečias skyrius 59
Smurtiniai veiksmai kaip simbolių kalba:
mitas, ritualas ir tragedija 59
Smurtas, mitas ir tragedija 60
Kolektyvinio smurto simboliškumas 67
Gėdos ir smurto simboliškumas mituose ir tragedijose 71
Smurtautojo elgesio simboliškumas 74
Smurto kalbos interpretavimas 76
Deniso X. atvejis 80

II DALIS 87
Smurto „bakteriologinės kilmės" teorija 87

Ketvirtas skyrius 88
Kaip mąstyti apie smurtą 88
Moralinis vertinimas nėra paaiškinimas 90
Racionaliu savanaudiškumu grindžiama smurto teorija 93
Pakeliui į naują smurto teoriją 94

Penktas skyrius 101
Gėda: smurto emocijos ir moralė 101
Randolfo W. atvejis 112

Kelvino C. atvejis 118
Volterio T. atvejis 126
Kodėl banalūs incidentai priveda prie mirtino smurto? 130

III DALIS 135
Smurto epidemiologija 135

Šeštas skyrius 137
Bausmės simboliškumas 137
Loido A. istorija 145
Dominavimo ir paklusnumo ritualai: gėda ir pažeminimas 148
Ritualinis „priregistravimo" pažeminimas 150
Teisėjų ir Dievo išmintis
bei velnio darbą atliekantys kalėjimo prižiūrėtojai 156

Septintas skyrius 159
Kaip padidinti smurto mastą – ir kam to reikia 159
Džefrio L. atvejis 162

Aštuntas skyrius 188
Pati mirtiniausia smurto forma yra skurdas 188
Klasės ir kastos: smurto sociologija 194
Klasės ir kastos: elgsenos smurto etiologija 197

Devintas skyrius 206
Smurto biologija 206
Ar smurtas yra instinktyvus? 206
Ar smurtas paveldimas? 211
Ar smegenų sužalojimai arba epilepsija gali sukelti smurtą? 214
Ar narkotikai bei alkoholis skatina smurtą? 216
Labiausiai į smurtą linkę jauni vyrai: ar tai biologinis reiškinys? .218

Dešimtas skyrius 222
Kultūra, lytis ir smurtas: „Mes ne moterys" 222
„Vyriškumo" sandara ir vyrų smurtas 225
Epilogas. Civilizacija ir jos „blogoji pusė" 238

Padėkos 267
Paaiškinimai 275
Asmenvardžių rodyklė 298

Prologas

Smurtas kaip tragedija

Lygumos čia neaprėpiamos, todėl kai virš horizonto staiga atsiranda juodas taškas, pilko dangaus fone pamažėle išsiskiriantis į tris figūras – vyro, moters ir vaiko – gali stebėti jas visą dieną, lėtai, tarsi skruzdes Sacharoje, slenkančias per didžiulę, amžiais nejudintą Nebraskos – Dakotos lygumą, ne be reikalo vadinamą Skurdžeme. Čia nėra nei nuorodų, nei kokių užtvarų, kurios neleistų patiems pasirinkti kelio – nematyti nieko daugiau, tik žolė ir dangus. Čia sustojęs laikas, negalioja joks įstatymas. Jie ėjo ir ėjo per tą tūkstantmečiais nesikeičiantį fantastišką gamtovaizdį, tą smėlėtą jūros dugną, virš kurio šimtą milijonų metų teliūskavo vandenynas, nusidriekęs per visą dabartinį kontinentą nuo Uolinių iki Alegerio kalnų. Dabar bekraščiai smėlynai apaugę žole, vandens nė lašo, ir tik atklydę į tos žolės jūros vidurį jie aptiko pirmuosius ženklus, kad čia gyvena žmonės – iš rančos į giedrą dangų vinguriavo skystas dūmelis tarsi nelaimės ženklas, pasiųstas beveik nesiviliant išsigelbėjimo. Dūmų sruogelė susirangiusi į klaustuką, ir labai nustebtum, kai šitaip pasiuntęs klausimą į tuštumą, gautum atsakymą, – taip sudužusio laivo jūreiviai, patekę į negyvenamą salą, įmeta butelį į vandenyną, nesitikėdami, kad jį kas nors suras, ir galiausiai labai nustemba ir nusivilia sužinoję, kad jį surado tokie pat nelaimėliai: barzdotas prancūzų kilmės kanadietis – kailinių žvėrelių medžiotojas, jo žmona indėnė, kilusi iš genties, su kuria jis mainikavo, ir keturiolikmetė jų duktė, niekada nevadinama vardu, tik metise. Pasiekę rančą, jie gavo vakarienę ir nakvynę, kaip ir visi keliautojai nuo Odisėjo laikų. Rančos šeimininkas buvo atvykęs iš Airijos, tos Rojaus parodijos, gelbėdamasis nuo bado, ir neketino pasiduoti, patekęs ir čia į badmetį. Taigi jo gyvenimas buvo kova siekiant priešiškus, sunkiai įveikiamus smėlynus paversti dirbama žeme. Juk jeigu ta skurdi žolė

jam tik atvykus galėjo išmaitinti nuolat užplūstančias per prerijas migruojančių bizonų bandas – jie tiesiog užklodavo žemę kaip Paukščių takas dangų, – tai dabar ji maitino tiek galvijų, kiek jis įstengė išlaikyti per visą grumtynėmis virtusį gyvenimą, ir grumtis teko ne su galvijais, o su visokiais padugnėmis samdiniais, kurie dirbo tik todėl, kad jis sutramdydavo juos kumščiais. Jis buvo taip pasinėręs į kovą prieš žmones ir Dievą, jog nesusiprotėjo vesti ir turėti vaikų. Bet kai į rančą atėjo metisė, jis prisiminė ką pamiršęs, o buvo tokio būdo, kad jeigu ką sumanys, tai įvykdys nedelsdamas. Taigi rytą kailių prekeivis su savo indėne žmona patraukė toliau, jau link kito horizonto, palikę airiui rančos savininkui savo dukterį, kad būtų jam žmona ir jo vaikų motina – moteris be tėvų, be draugų, be gentainių – ir ji daugelį metų gimdė kasmet. Bet tik vienas – penkiametis sūnus – buvo jos mylimiausias, tik jį labiausiai už visus saugojo toje nedraugiškoje, Dievo užmirštoje žemėje.

„Tikriausiai tragedijos priežastis buvo meilė (ar yra dar kas už ją pavojingesnio?) – pagalvojo berniukas, išgirdęs šią istoriją po kelių dešimtmečių, – meilė nemylinčiame, pilname skausmo, vienatvės ir sumaišties pasaulyje."

Rančos šeimininkas pripažino tik kumščių kalbą, net su savo vaikais. O metisė, nebežinodama, kaip apsaugoti mylimą vaiką, ėmė grasinti vyrui ir perspėjo jį, kad jei dar kartą suduos vaikui, gailėsis iki gyvenimo pabaigos. Šiaip ar taip, bet sūnų jis ir vėl apdaužė, ir tada berniukas pradingo, o motinai užgeso saulė danguje. Tačiau kovingasis airis, paklaikęs dėl tokios nelaimės, pasiuntė kelis savo pašėlusių samdinių būrius jo ieškoti, net pasiuntė žmogų pakviesti gydytojo, vienintelio savo giminaičio, kuris gyveno miestelyje už trijų apygardų. Vaiką surado šulinio dugne, taigi iš pradžių jie pamanė, kad jis įkrito ir prigėrė. Tačiau rančos šeimininko giminaitis gydytojas iškart nustatė, kad berniukas dar neatsidūręs šulinyje jau buvo nebegyvas, nes jo plaučiuose nebuvo vandens. Virtuvėje rasta pusė pyrago, pilna žiurkių nuodų, o kai ištyrė berniuko kūną, ir jame rado nuodų. Nejaugi metisė nunuodijo savo sūnų? Bet šerifo net nespėta pakviesti, kad ją

apklaustų, nes ji dingo – kaip ir jos sūnus, kaip jos pačios tėvai, palikę ją rančoje, ir daugiau niekas nei matė jų, nei apie juos ką girdėjo. Ir iki šiol nežinia, kas jai nutiko, ar ji paprasčiausiai pabėgo, ar (ir tai labiau tikėtina žinant, kaip nuo seniausių laikų pasielgia motinos, paaukojusios vaiką) nusižudė panirusi į šalia tekančią upę, iš kurios kūnas gali ir neiškilti. Trečia visai tikėtina galimybė, kad ją nužudė pats rančos šeimininkas, taigi jau niekas niekada nesužinos jos likimo.

„O galbūt viskas labai gerai žinoma, – galvojo berniukas, – ir net nesinori apie tai galvoti, nes jei ir suprantama, kaip ir kodėl ji pasielgė, visai neaišku, kaip tai vertinti."

Štai tokią istoriją susikūrė vaizduotėje tas berniukas, gydytojo vaikaitis, kai nugirdo suaugusiuosius po vakarienės prie židinio aptarinėjant įvykius, kuriuos manė esant nederama pasakoti vaikui (taip pat mylimiausiam motinos sūnui), nors tai įvyko prieš penkiasdešimt metų. Aš žinau šią istoriją. Esu to gydytojo vaikaitis. Tai mūsų šeimos istorija.

Nuolatos klausantis tokių šeimos tragedijų, galima išgirsti vis naujų versijų apie nelaimes, kurios pernelyg skaudžios, kad būtų pamirštos, ir pernelyg skandalingos, kad būtų pripažintos. Taigi karta po kartos pusbalsiu pasakoja tą istoriją, pakeisdamos vieną ar kitą smulkmeną, bet visada lieka ta pati siaubinga atomazga. Ir kam reikia ją pasakoti? Ar ieškoma prasmės „beprasmėje" tragedijoje? Viskas pakartojama žodis žodin tikintis, kad pasakojimo sukelta baimė ir gailestis suteiks katarsį? O gal bus pagaliau visuotinai liautasi gedėti žuvusios motinos su vaiku ir atkirstos nuo jų šeimos? Gal tikimasi, kad daug kartų atpasakota istorija per kažkokį stebuklą pasibaigs kitaip, tartum nuolatinis perpasakojimas pakeis praeitį ir nebus įvykę tai, kas įvyko? Gal tikimasi, kad net jei toje istorijoje nieko nekeičiama, pats pasakojimo procesas gali perkelti ją iš tikrovės į pramanytą beletristikos pasaulį, paversti „tiktai šiaip pasakėle, mitu"? Bet, žinoma, taip niekad nenutinka, nes niekas daugiau taip negailestingai ir nepermaldaujamai neatspindi tikrovės, kaip vadinamasis mitas ir beletristika.

Taigi tos istorijos pasakojamos ir pasakojamos jau nuo tada, kai mes, žmonės, olose pradėjome bendrauti susėdę apie laužą ir įgijome kalbą, kuria tas istorijas perteikiame. Juk tik pasakodami istorijas mes tapome žmonėmis ir esame ne tiek protingi gyvūnai, kaip teigė Aristotelis, ar įrankių gamintojai, pasak Benjamino Franklino[1], o visų pirma esame istorijų pasakotojai.

Pradėjau nuo man žinomos šeimos istorijos – ir žinomos labai gerai – iš dalies todėl, kad ji iškelia daugybę klausimų, kuriuos aptarsiu šioje knygoje. Jos temos tokios: smurtas šeimoje, tautų ir rasių santykiai, moterys ir vyrai, jauni ir seni, teisingumo ir moralės klausimai, nusikaltimas ir bausmė, kaltė ir nekaltumas, gėda ir pasididžiavimas, aukos ir skriaudikai, bet visas šias temas nusveria smurtas kaip amžina grynai žmogiška tragedija.

Jei aš, psichiatras, pradedu knygą apie smurtą pasakodamas smurto istoriją iš savo šeimos, vadinasi, labai tiesiai sakau, kad smurtas, kaip ir geraširdiškumas, prasideda namie.

Naudoti smurtą kaip būdą spręsti konfliktams tarp individų, grupių ir tautų pirmiausia išmokstame šeimos aplinkoje. Visi pagrindiniai problemų sprendimo, sunkinimo ir kūrimo būdai pirmiausia įsisavinami šeimoje.

Kuo daugiau susipažįstu su kitų žmonių gyvenimu, tuo tvirčiau įsitikinu, kad sunku rasti nors vieną šeimą, kurioje mažiausiai bent vienas narys nebūtų susidūręs su gyvybei pavojingu smurtu kaip auka arba kaltininkas. Smurtas pasireiškia įvairiomis formomis – kaip savižudybė arba nužudymas, mirtis kare, mirtis avarijoje, kurią sukėlė girtas arba neatsargus vairuotojas, ir kaip bet koks kitas nenatūralios mirties atvejis.

Žmogaus smurtavimas yra daug sudėtingesnis, dviprasmiškesnis ir gerokai tragiškesnis, nei visuotinai įsivaizduojama ar viešai pripažįstama. Daugelis smurto tema parašytų darbų, net jei autoriai yra šios srities ekspertai – kriminologai, baudžiamosios teisės specialistai, teismo psichiatrai, etikos, politinių ar istorijos mokslų žinovai, – yra

vienpusiški, nagrinėja problemą tik iš savo srities pozicijų ir neleidžia suvokti aptariamo dalyko tragiškumo aspekto. Tačiau kasdieninėje praktikoje susiduriantys su konkrečiais smurto atvejais teisėjai, advokatai, kriminalistai ir teismo psichiatrai, įstatymų priežiūros specialistai ir kalėjimų pareigūnai aiškiai supranta, kad smurto pasekmės yra tragiškos ne tik aukai, bet ir vykdytojui. Deja, profesinės diskusijos taisyklės riboja smurto tragiškumo aspektų išryškinimo galimybes, šito negali padaryti net nuolatos stebintys reiškinio visumą.

Jei apsiribosime baudžiamojo proceso peršamais diskusijos metodais, teismo salėje galėsime nagrinėti tik du klausimus: kaip atskirti kaltus nuo nekaltų („geruosius" nuo „blogųjų"), vėliau nuo kaltų atskirti nepakaltinamus („blogus žmones" nuo „pamišusių"). Siauri diskusijos rėmai neleidžia ieškoti smurto išsiaiškinimo ir prevencijos būdų. Teisėsaugos ir baudžiamosios teisės sistemoje vyraujantis įstatymo ir moralės traktavimas dažnai komplikuoja smurto problemos sprendimą – užuot ieškojus prevencijos būdų, leidžiama jam įsišaknyti. Geriausiai tai suvokia tie patys teisėjai ir advokatai, nors profesijos specifika ir verčia nagrinėti smurto problemą apsiribojant įprastinėmis formuluotėmis.

Daugelį profesinės veiklos metų bendraudamas su smurtautojais ir nuolatiniais jų palydovais – teisėjais, advokatais bei pataisos sistemos pareigūnais, galiausiai suvokiau būtinybę diskusijoje apie smurtą pritaikyti tragedijos interpretavimo metodus, kadangi pastarąją nuolatos lydi smurtas, ir atvirkščiai – smurtas visuomet yra tragiškas. Bet vis dėlto, ką reiškia psichiatro mėginimas pradėti rimtą psichoanalitinę smurto studiją naudojant humanitarinio mokslo formuluotes tragedijai interpretuoti? Kokią prasmę teikiu sąvokai „tragedija"?

Pirmiausia norėčiau ją atskirti nuo kentėjimų, kuriuos sąlygoja žmogaus valiai nepavaldžios jėgos – „gamtos stichija", kartais vadinama „Dievo pirštu". Kai likimas atneša didelę nelaimę, turime menką pasirinkimo galimybę – viso labo renkamės atsako būdą. Ar kyla pagunda pulti į nevilties? Ar galime sukaupę drąsą žygiuoti pirmyn? Kiek

įstengiame pakelti tai, kas nepakeliama? Kiekvienas iš mūsų linkęs ieškoti savo atsakymo į šiuos skausmingus klausimus. Jie gvildenami ir senovės šaltiniuose, pavyzdžiui, Jobo knygoje, kur akivaizdžiausiai parodomas nenuginčijamas faktas – žmogaus gyvenime nuo pat atėjimo į šį pasaulį neišvengiamai pasėtas neteisybės grūdas. Jobas moko, kad tikėtis gyvenimą būsiant teisingą ir sąžiningą ne tik neverta, bet tiesiog absurdiška ir beprasmiška net taip galvoti. Lietus vienodai lyja ant teisuolio ir sukčiaus, blogi, netgi siaubingi dalykai atsitinka geriems žmonėms. Kančios išgyvenimas ir jos terminija yra neišvengiamas mūsų gyvenimo palydovas.

Kai kurie žmonės tampa smurto aukomis atsitiktinai ar dėl aplinkybių, kurių negalėjo paveikti, numatyti ir išvengti, todėl vertinant pagal bet kokį racionalų kriterijų jų negalima laikyti kaltais dėl nelaimės. Jei į tai pažvelgtume tik iš aukos pozicijų, pavyzdžiui, vaiko, kurį muša tėvas, o vėliau nunuodija motina, kaip tai atsitiko anksčiau papasakotoje šeimos istorijoje, ar nebūtų geriausia tokios aukos kančias ir mirtį aprašyti kaip nelaimę, sukeliant gailestį, liūdesį ir užuojautą? Manau, kad ne, nes nelaimė nuo tragedijos labai skiriasi. Dėl šio skirtumo smurtas – net prieš visai „nekaltą" auką – negali būti sumenkintas iki nelaimės, mat smurtas yra tragiškas ne tik aukai, bet ir vykdytojui. Siekdami suprasti smurtą ir užkirsti jam kelią, privalome suvokti, kad žmogaus veiksmai ar poelgiai nėra individualūs, kad neišvengiamai apima ir šeimą, visuomenę, institucijas. Kiekvienas esame neatskiriamai susietas su aplinkiniais daugybe ryšių. Visi žmonių, net atskiro individo veiksmai, susiję su santykiais, atsiliepia kitiems. Tai itin svarbu įsisąmoninti, ieškant smurtinių veiksmų ištakų ir jų prevencijos strategijos. Visa smurto istorija neišvengiamai apima ir vykdytojų gyvenimą, ir tai suvokę atsiduriame tragedijos žanro sferoje.

Traktuodami smurto analizę kaip tragedijos analizę, pamatome, kad visos teatre vaidinamos tragedijos yra apie smurtą, kad veikėjai kiekvieną kartą vaidindami išreiškia, apmąsto ir apsvarsto smurtą,

sukeldami žiūrovui širdgėlą ir užuojautą, ir tai vyksta nuo tų laikų, kai prieš du su puse tūkstančio metų šis žanras išsirutuliojo iš religinių apeigų.

O moralizuojanti pjesė skiriasi ir nuo tragedijos, ir nuo nelaimę vaizduojančios dramos. Jos užduotis siauresnė – „nekaltus" atskirti nuo „kaltųjų" (parodyti, kur „blogi žmonės", kur „geri žmonės"). Taip žmogaus sudėtingumas supaprastinamas iki gatavų moralinių kategorijų – „geras" ir „blogas". Savo diskusijoje smurto temos gvildenimui ir sprendimų paieškai pasitelksime visus tris būdus – nelaimės dramos, tragedijos ir pjesės su moralu nagrinėjimo metodiką.

Kai pirmą kartą buvau pakviestas į teismą pasakyti savo, kaip „liudytojo eksperto", nuomonę apie teisiamų mano pacientų psichinę būklę smurtavimo metu, buvo aišku, kad pagrindinis teismo tikslas – atskirti nekaltus nuo kaltųjų, vėliau kaltuosius nuo „psichiškai nesveikų". Keleto iš jų paskelbimas nekaltais dėl „psichinio nesveikumo" reiškė, kad, prieš darydami nusikaltimą, jie negalėjo suvokti, jog sumanymas nusikalstamas. Mano užduotis buvo padėti teismui nuspręsti, ar vienas iš kaltinamųjų priklauso pastarajai kategorijai. Kartais pasitaikydavo dienų, kai teisme jausdavausi lyg dalyvaučiau pjesėje su moralu ar dramatiniame nelaimės vaidinime. Suprantama, negalime išsiversti be teisėtvarkos sistemos ir jai padedančių teismo psichiatrų darbo, bet žmogaus paskelbimas „kaltu" verčia teisėją prieš tai įvertinti kaltinamąjį pagal moralinių vertybių skalę – teigti, kad pastarasis yra „piktavalis", *mens rea*. Tai nepadeda suprasti kaltinamojo psichologijos, nepadeda išsiaiškinti smurtinio veiksmo *priežasties* – to ir nesiekiama.

Panašiai galima būtų kalbėti ir apie teisinėje sistemoje naudojamą „psichinio nesveikumo" sąvoką. Siekiant psichologiškai suprasti smurtaujančio asmens elgesį, „nesveikumo" sąvoka susiaurinama iki smurtaujančio asmens apibūdinimo, nurodant asmenybės skiriamųjų bruožų stoką, nesugebėjimą poelgį vertinti iš moralinės ir „asmeninės" pozicijos bei neatsakingumą. Iš tikrųjų, įsiklausius į teisines „nesveikumą" apibūdinančias formuluotes, atrodo, kad kalbama apie

pasyvią smegenų ligos auką, negalinčią kontroliuoti savo elgesio, todėl jis beprasmiškas, neprotingas, nesuvokiamas. Bet šie apibūdinimai nepadeda suvokti smurtinio veiksmo prasmės psichologiškai, t. y. jo priežasties – smurtautojo asmenybės.

Mūsų visuomenėje (ir teisėtvarkos sistemoje) apie smurtą mąstoma pagal du alternatyvius pjesės su moralu ir nelaimės vaidinimo scenarijus, todėl visuotinis reagavimo būdas į mus supantį smurtą yra savotiškas fatalizmo, apatijos, susierzinimo ir bausmės reikalavimo mišinys. Taigi visuomenė, ribojama minėto mąstymo schemų, tegali atsakyti į smurtą, kišdama žiaurius smurtautojus į kalėjimą arba į psichiatrijos ligonines, jei pripažįstama, kad žudydamas kaltinamasis sirgo psichikos liga, bet jau po to, kai kažkam kitam buvo atimta gyvybė.

Tačiau netgi itin „pamišėlišku" atrodantis smurtas jo vykdytojui vis dėlto turi tam tikrą racionalią prasmę, ir kad užkirstume kelią tokiam smurtui, privalome ją suvokti. Pasitaiko ir tokių atvejų, kai iš pažiūros itin racionalaus, egoistiško arba „piktavalio" smurto motyvai pasirodo esą visiškai iracionalūs ir galų gale savigrioviški. Šiuo atveju smurto prevencija neįmanoma, neišsiaiškinus minėtų motyvų. Psichoanalitiniu požiūriu bet koks elgesys, ir smurtas taip pat, nepriklausomai nuo įvertinimo „blogas" ar „pamišėliškas", turi psichologinę prasmę. Bet kol ji lieka neatskleista, prevencija neįmanoma – individuali ar visuomeninė savikontrolė negalima. Pradėdami psichologinio pažinimo kelią, privalome pripažinti pamišėliško smurto daugialypiškumą bei psichopatologijos gausą kasdien pasireiškiančiame smurte. Tačiau psichologiniam pažinimui būtina, kad žiūrėtume į smurtą kaip į tragediją.

Legendoje, kurią atsinešiau iš savo šeimos, atrodo akivaizdu, kad motina nesiekė padaryti ką nors bloga, jos motyvas buvo kilnus – apsaugoti sūnų nuo tėvo smurto. Tik lieka neaišku, kaip ji ketino įgyvendinti savo sumanymą. Nuodai, galimas daiktas, buvo skirti tėvui, tačiau tuo atveju netikėta berniuko mirtis yra dar labiau tragiška ir motinai, ir sūnui. Tačiau bet kuriuo atveju savo poelgiu motina siekė tikslo, kurį laikė ne tik moraliai pateisinamu, bet ir savo moraline pareiga.

Motinos mirtis – tariama, nes įrodymų neturiu, – reiškia, kad ji pati tapo auka arba dėl vyro, arba dėl savo, arba jų abiejų veiksmų. Štai čia pajuntame, kaip trūksta tinkamų žodžių, ir man atrodo, kad kalbėjimui apie smurtą reikia sugalvoti iš esmės naują kalbą. Dabar įvardindami abu tėvus ir vaiką „aukomis", vienu žodžiu mėginame apibūdinti tris ganėtinai skirtingus dalykus, juk šioje istorijoje kiekvieno jų situacija ir „tapimas auka" visiškai skirtingi.

Pavyzdžiui, argi nebuvo abu tėvai daugybės traumų aukos? Iš motinos dėl rasinių stereotipų ir prietarų buvo atimtas elementarus orumas, nelaikant jos asmenybe, kai pažeminamai buvo vadinama „metise", t. y. „puskrauje", pripažįstant tik vieną giminystės linijos pusę, o ji, kaip ir visi, kaip bet kas kitas, turėjo abu tėvus, buvo visavertis žmogus. Ir argi jai nebuvo trauma išsiskyrimas su savo kultūra, šeima ir bendruomene? Argi jos motinos tauta ir tradicinis gyvenimo būdas nebuvo sutryptas, išdraskytas ir įveiktas įsiveržusios europiečių civilizacijos, kad čia tiksliau būtų kalbėti apie mirštančios tautos gęstančią kultūrą? Tai argi keista, kad motina, kamuojama tokios širdgėlos, vis dar desperatiškai laikėsi iš indėnų paveldėtos ir ją moraliai palaikančios nuostatos – vaiko mušti nieku gyvu nevalia? Ką ji jautė matydama, kaip jos mylimas sūnus nuolatos mušamas, ir būdama bejėgė užkirsti kelią smurtui? Kas jai beliko, kaip tik galiausiai iš nevilties pasielgti taip drastiškai ir pražudyti kitus ir save.

O rančos šeimininkas – argi jis taip pat nebuvo auka? Ištrūkęs iš badaujančios Airijos – šis badas laikomas viena didžiausių šių laikų nelaimių – tapęs svetimas svetimoje šalyje, be pinigų, menko išsilavinimo, tarp tokių pat nelaimėlių skynėsi kelią tik kumščiais. Tik gal nereikėtų jo smerkti ar stebėtis dėl šiurkštaus būdo, nes kaip kitaip jis būtų išlikęs? Net jei su tuo sutiktume, lieka neaišku, ar jis žinojo, kad būtų išgyvenęs ir būdamas kiek nuolaidesnis ir kantresnis. Žinoma, jam pačiam galėjo atrodyti, kad jis tik siekia prasigyventi, pagaliau įstengti išlaikyti šeimą ir pradėti kitokį gyvenimą, taigi neperdėdami galime teigti, kad jis kovojo ir dėl savo, ir dėl šeimos išlikimo. Smurto

sumenkinimas iki pjesės su moralu tampa akivaizdus, kai pradedame klausti: „Kas kaltas dėl sūnaus mirties? Ką reikėjo už tai nubausti? Ar tėvas ne tiek pat kaltas, kiek ir motina? Ar vaiko mušimas nebuvo toks mirtinai pavojingas, kaip ir motinos poelgis, nes motina greičiausiai nebūtų ryžusis tokiam žingsniui, jei ne tėvo elgesys?"

Jei vertinsime tragedijos požiūriu, tai bet koks smurtas yra tragiškas, ir kuo neišvengiamesnis bei būtinesnis atrodo, tuo yra tragiškesnis. Štai tragiškiausia dilema: žmogus verčiamas (taip metisė suprato savo padėtį) pasirinkti vieną smurto formą (žmogžudystę), kad užkirstų kelią kitai (sielos pražudymui), arba nuolankiai susitaikyti su dar viena smurto forma (leisti mušti savo vaiką) ir vis tiek vaiką pražudyti.

Pirmoji tragedijos pamoka (to nerasime moralizuojančioje pjesėje) – *bet kokio smurto tikslas yra teisingumo siekimas,* arba to, ką smurtautojas laiko teisingumu, savo ar kito, ar aukos atžvilgiu. Smurtautojas jaučia pareigą atsiimti jam, ar tiems, kurių labui jis veikia, priklausančią kompensaciją ar atpildą pagal jam suteiktą „įgaliojimą" arba „teisę", taigi smurtaujama siekiant apsaugoti savo mylimuosius ar artimus nuo neteisybės. *Vadinasi, mėginimas įgyvendinti ir išsaugoti teisingumą arba panaikinti neteisingumą, užkirsti kelią neteisingumui, yra vienintelė visuotinė smurto priežastis.*

Mano senelis iš tėvo pusės buvo tas gydytojas, dalyvavęs anksčiau papasakotuose šeimos istorijos įvykiuose. Kadangi jis buvo dar ir miestelio meras, o vėliau tapo valstijos senatoriumi, daug laiko praleisdavo siekdamas įgyvendinti teisingumą bei gydydamas žaizdas, padarytas kitų teisingumo įgyvendintojų (ar neleisdamas joms atsirasti). Kadangi aplinkoje, kurioje jis gyveno, buvo dar nedaug to, ką vadintume „civilizacija" (miesto kultūra), institucijos, palaikančios tai, ką viltingai vadiname „teisingumu" ir „įstatymu", tuomet dar tik formavosi. Tų laikų gyvenimas, kaip ir visų laikų, buvo didžia dalimi smurtas ir teisingumo siekimas, o tiksliau pasakius, smurtas, kurio priežastis – teisingumo siekimas.

Mano tėvas užaugo fizinio smurto suformuotoje aplinkoje. Po berniuko mirties ir metisės dingimo be motinos likusius vaikus priglaudė savo namuose mano seneliai, taigi mano tėvas augo kartu su savo broliais, seserimis ir vaikais iš šeimos berniuko, kurį, pasak šeimos legendos, mušė tėvas, o vėliau nužudė motina.

Mano močiutė niekada su manimi neaptarinėjo šios tragedijos, bet ji man skaitė Shakespeare'o tragedijas, mokydama mane, kaip apie tuos dalykus galvoti ir kalbėti. Močiutė buvo ypatinga moteris. Prieš ištekėdama už senelio, ji dirbo reportere vietiniame laikraštyje. Jos novatorišką dvasią liudija žingsnis, žengtas po to, kai mano senelis buvo atskirtas nuo Romos katalikų bažnyčios. Senelis, mokslo žmogus, nesutarė su mažo imigrantų airių katalikų miestelio kunigu, ten buvo per maža vietos dviem autoritetams. Močiutė, vienintelė miestelio nekatalikė, nusprendė seną daržinę paversti misionieriškais maldos namais, o kaimynai praminė ją „Ponios Gilligan bažnyčia". Ji išauklėjo mano tėvą ir kitus vaikus pagal savąją Škotijos anglikonų tikėjimo tradiciją. Retkarčiais Episkopalinės bažnyčios vyskupas Beecheris, globojantis keleto vakarinių valstijų tikinčiuosius, raitas per preriją atkakdavo iki mūsų paskatinti šios mažos, bet ištikimos bendruomenės. Močiutė gerai pažinojo vyskupą Beecherį. Stipraus charakterio asmenybė, jis vėliau tapo vyskupo prototipu Villos Kather romane „Mirtis ateina arkivyskupo".

Bažnyčia tai buvo ar ne bažnyčia, ir ko ten buvo mokoma sekmadieniais, bet mano tėvas augo aplinkoje, iš dalies persmelktoje smurto atmosferos, todėl nenuostabu, kad ir mano pirmieji vaikystės prisiminimai yra apie smurtą mūsų šeimoje. Mano tėvas, kaip ir senelis, buvo chirurgas, nepaprastai sąžiningas, visuomet žavėjausi jo atsidavimu ligoniams, ir tik šios jo charakterio savybės paskatintas pasirinkau mediko kelią. Tačiau kartais tėvas pasiduodavo ūmiems pykčio proveržiams, ypač kai reikėdavo sudrausminti du mano brolius.

Štai prisimenu atvejį, kai galėjau būti ne vyresnis nei penkerių ar šešerių metų, – tėvas taip rėžė mano dešimtmečiui broliui, jog šis, nu-

lėkęs per gana erdvų kambarį, trenkėsi į stalą, jį apvertė, ant jo stovėjusi lempa nukrito ir sudužo. Atsimenu, kaip nustėrau iš baimės, pagalvojęs, jog tėvas netyčiomis galėjo užmušti brolį, jei brolis galva būtų tam tikru kampu trenkęsis į durų staktą, – jam galėjo lūžti kaukolė. Tai buvo žiauri scena – pamenu ašaras, motiną, mėginančią nuraminti tėvą, tėvo įsiūtį, brolio išgąstį ir sužeidimus, apie kuriuos vėliau niekam nedrįsome prasitarti.

Kodėl motina nesugebėjo apsaugoti mano brolių nuo tėvo mušimo? Kodėl ji negalėjo pasiimti mūsų ir išvykti toliau nuo tėvo? Žinoma, to paties vėliau paklausiau ir apie metisę. Ir šiandien sunku atsakyti, kodėl daugelis moterų gyvena su smurtaujančiais vyrais, o sunku atsakyti todėl, kad didžiausias pavojus moterims ir jų vaikams dažnai kyla kaip tik tada, kai jie išsikrausto iš namų.

Užaugęs sužinojau daugiau apie tėvų santykius. Pasirodo, motina kartą buvo pabėgusi nuo tėvo. Kai ji laukėsi mano vyresniojo brolio, tėvas supykęs jai smogė už tai, kad ji, užuot namie prie telefono laukusi ligonių skambučių, valandai ar dviem kažkur išėjo su drauge. Mano motina, atsakydama į tėvo smurtą, išėjo iš namų ir apsigyveno pas seserį. Ir tik tuomet, kai tėvas prižadėjo daugiau niekados prieš ją nekelti rankos, ji sutiko grįžti namo. Kiek žinau, tėvas nesulaužė duoto žodžio.

Deja, mano broliams pažadas negaliojo. Antrojo pasaulinio karo metu, kai visi mano tėvo kolegos išvyko į karo medicinos tarnybą, tėvas, likęs vieninteliu gydytoju mieste, kasdien aplankydavo apie šimtą ligonių, dirbdavo iki išsekimo. Prisimenu vieną Liepos ketvirtąją, kai buvau beveik aštuonerių metų, mano trylikametis brolis, žaisdamas su petarda, įkišo ją į miegamojo durų spyną. Jis uždegė petardą ir labai nustebo, kai ji taip įsiliepsnojo, jog nepataisomai išdegino spyną, buvo aišku, kad reiks ją pakeisti. Broliui nuėjus miegoti, tėvas grįžo namo iš ligoninės tik po keleto valandų. Išvydęs išdaigos pasekmes, tėvas įsiuto, nusijuosė diržą, nutraukė nuo brolio apklotą ir ėmė pliekti jį diržu. Brolis, lig tol kietai miegojęs, pašoko apimtas

siaubo. Kai motina galiausiai nuramino tėvo įniršį, brolio nugara ir sėdmenys buvo pilni rumbų, nusėti mėlynėmis.

Mano motina turėjo meninių polinkių, buvo atsidavusi savo vaikams ir jų auklėjimui, deja, ji neturėjo asmeninio turto. Ji neturėjo nei profesijos, nei apmokamo darbo. Metė koledžą nebaigusi mokslų, kad ištekėtų už mano tėvo, ir neturėjo tėvų, kurie galėtų ją priimti gyventi. Kaip daugelis jos kartos ir socialinės padėties moterų, ji manė neturinti jokių įmanomų ar realių galimybių vaikus išlaikyti ar bent jau aprūpinti juos taip, kaip galėjo aprūpinti tėvas. Ši situacija gerai suprantama daugeliui motinų ir vaikų, įklimpusių šeimyninio smurto pelkėje. Mano tėvas perėmė iš kartos į kartą pereinantį smurtą, ir mūsų šeimoje jis pasireiškė štai šitaip. Juk pati žemė, kurioje gyvenome, buvo apšlakstyta ankstesnių jos šeimininkų – indėnų krauju. Smurtas mano šeimos istorijoje tebuvo silpnesnis variantas to smurto, kuris išplitęs per visą Amerikos istoriją. Štai kodėl manau, kad bet kurios šeimos smurto mikrokosmą galima suprasti tik žiūrint į jį kaip į makrokosmo dalį – kultūros ir istorijos smurto dalį.

Tragišką polinkį į smurtą amerikiečių charakteryje galbūt išraiškingiausiai atspindi Hermanas Melville'is savo šedevre „Mobi Dikas". Šiame romane kapitonas Ahabas, įkūnijantis vieną išgrynintą kraštutinę mūsų charakterio savybę, įtiki, jog Mobi Dikas, didžiulis baltasis banginis, yra blogio įsikūnijimas. Ahabas persekioja Mobi Diką kaip beprotis, tikėdamas, jog užklupęs ir nužudęs banginį, jis įvykdys teisingumą ir sunaikins blogį. Ahabo ir jo vyrų kelionė „Pekodo" laivu – tai tragiško persekiojimo istorija, kuri galiausiai baigiasi kapitono ir laivo įgulos žūtimi: išsigelbėjo tik Izmaelis, kuris sugrįžęs ir papasakojo apie tai, kas nutiko.

Tikriausiai kiekviena smurtą patyrusi šeima turi savo Izmaelį, kuris nešiojasi savyje tą istoriją ir vėliau ją papasakoja. Rašau ne todėl, kad savo šeimos istoriją manyčiau esant unikalią ar išskirtinę, greičiau atvirkščiai. Kaip ir daugelis mano tėvynainių, esu „tipiškas" Amerikos Vakarų gyventojas, užaugęs teritorijoje, kuri dar mažiau nei prieš

šimtmetį buvo beveik laukinis kraštas. Mūsų namo mansardoje pati seniausia iš močiutės šeimos fotografijų yra atlikta ferotipijos būdu ketvirtame ar penktame XIX amžiaus dešimtmetyje. Iš jos, įbedęs į kamerą atšiaurų žvilgsnį, žvelgia labai senas žmogus su meškėno kailio kepure ant galvos, jo elnio odos antblauzdžiai papuošti kutais, rankos sugniaužusios muškietą. Jis buvo vardu Johanas Colvinas, girdėjau, kad jaunystėje priklausė Danielio Boono skautams. Žvelgdamas į jį, negalėdavau atsikratyti minties, kad tikriausiai žiūriu į akis indėnų žudikui. Nė viena amerikiečių šeima negali išvengti moralinių ir tragiškų dilemų, kurios kaip kruvina gija driekiasi per mūsų tautos ir, žinoma, žmogiškosios sąmonės paveldėtą audinį.

Tame pačiame mansardos kambaryje kabojo smulkus piešinys, ilga „epinė" poema, o šalia ir iš degtukų suklijuotos figūros, primenančios Andersonvilį, liūdnai pagarsėjusį konfederatų kalėjimą karo belaisviams. Šiaurės valstijų kareiviai, pakirsti nežmoniškų sąlygų, čia krito kaip musės, ir šiandien jis laikomas vėlesnio amžiaus nacistų koncentracijos stovyklų prototipu ir pirmtaku. Ten kalėjo ir mano du proseneliai, ir buvo tarp nedaugelio, kuriems pavyko fiziškai išgyventi; jų pastangos išsaugoti ir sveiką protą atspindėtos mansardoje išlikusiuose eksponatuose.

Nuo pat vaikystės mėginau gvildenti išgirstų istorijų ir pamatytų dalykų prasmę. Ar metisė sąmoningai nužudė savo sūnų? Galbūt užnuodytas pyragas buvo skirtas rančos šeimininkui? Kodėl tėvas mušė motiną ir mano brolius? O kodėl manęs nelietė? Kodėl atvykėliai žudė indėnus? Kaip turėčiau jaustis užaugęs naujoje ir plačioje žemėje, vietomis tokioje derlingoje ir vaizdingoje, bet kitur taip apleistoje ir šiurpiai primenančioje apie mano protėvių išskerstus jos ankstesnius šeimininkus? Kaip turėčiau jaustis, nešiodamas atmintyje visus tuos pasakojimus? Kodėl man skirta šeimos Izmaelio dalia? Ar dėl to, kad tėvas manęs nemušė? Nemušė gal todėl, kad buvau mylimiausias motinos sūnus, o tėvas žinojo rančos šeimininko ir jo žmonos mylimiausio sūnaus istoriją – ne tiek pamokomą, kiek tragišką ir sukrečiančią – kuri

sulaikydavo prieš mane pakilusią ranką, bet vertė jį mušti mano brolius ir taip bandyti likimą.

Visas šis smurtas – prieš sūnų, prieš ankstesnius žemės savininkus, prieš mano brolius – tebuvo dalis platesnio elgsenos modelio, ir statistika rodo, kad daugiausia mirtino smurto įvykdo vyrai prieš kitus vyrus.[2]

Jie taip elgiasi, siekdami pabrėžti savo „vyriškumą". Šitai sakydami nesumažiname vyrų smurto prieš moteris masto, tai greičiau pirmas žingsnis link smurto kilmės atskleidimo, smurto, nukreipto ir prieš vyrus, ir prieš moteris. Kai vyras muša ar nužudo moterį, tai yra tragedija, o ne statistikos faktas; tragiškumo nesumenkina ir tai, kad tokie atvejai retesni nei vyro smurtas prieš vyrą (arba prieš save – savižudybė). Moterys dažnai stengiasi pažaboti vyrų smurtą prieš vienas kitą, tačiau metisės atveju neviltis buvo tokia, kad paskatino ir ją pačią griebtis smurto prieš vyrą – sūnų arba jo tėvą. Čia iškyla platesnis klausimas apie mirtino ar pavojingo gyvybei smurto esmę: dauguma tokio smurto atvejų, ištirtų visose tautose, kultūrose ir kontinentuose ir visose istorinėse epochose, visada buvo vyrų smurtas prieš kitus vyrus. Vaikystėje, žinoma, nežinojau šio fakto.

Tragiškos dramos suvokimas turėtų prasidėti atomazgos fakto apmąstymu. Tragedijos pabaiga liūdna. Tragiškasis personažas žūsta... Tragedijos padariniai nepataisomi. Patirta kančia negali būti teisingai ir materialiai kompensuota.

George Steiner, „Tragedijos mirtis"[3]

Aš dirbu psichiatro darbą. Mano požiūris į smurtinį elgesį yra biomedicininis, tiksliau, biopsichosocialinis, ir manau, jog ši problema priklauso visuomenės sveikatos priežiūros, profilaktinės medicinos ir socialinės psichiatrijos sferai. Mano tikslas – suprasti įvairias smurto priežastis, ir turiu viltį, kad tai padės surasti veiksmingiausias smurto prevencijos priemones. Savarankiškai ieškoti priežasčių mane paska-

tino darbo patirtis su smurtaujančiais vyrais: aš ėmiau abejoti prielaidomis, kuriomis grindžiamos smurto psichologijos studijos, ir net jas atmesdavau. Suprantu, kad atsisakymas pripažinti visuotinai priimtas nuostatas apie smurtinio elgesio psichologiją iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti mėginimu paneigti susiklosčiusią moralės ir įstatymo traktuotę. Vis dėlto manau, kad čia išreikštos mano įžvalgos ir pastabos gali padėti įgyvendinant teisėtvarkos tikslus ir visuotinai priimtų moralinių vertybių sistemų tikslus daug veiksmingiau negu kai kurie labiau tradiciniai moraliniai ir teisiniai įsitikinimai, kurių dabar laikomės. Pavyzdžiui, pagrindinio moralinio įsakymo „Nežudyk" esmė ir teisiniai įstatymai, skelbiantys žudymą nusikaltimu ir nustatantys už jį bausmes, turi atgrasyti žmones žudyti vienam kitą (arba žudytis); taigi bandydami suprasti motyvus, dėl kurių žmonės žudo vienas kitą arba žudosi, artėjame link įstatymo ir moralės tikslų įgyvendinimo. Kad surastume atramos taškus minėtų tikslų siekimui, pirmiausia turime suabejoti kai kuriomis prielaidomis, kurios gali atrodyti esminės įgyvendinant įstatymo ir moralės pagrindus, ar jas net atmesti – pavyzdžiui, požiūrį, kad smurto problemą galima spręsti mokant smurtautojus (vadinamus „nusikaltėliais") „suvokti skirtumą tarp blogio ir gėrio".

Kalbėdamas apie motyvus, skatinančius siekti teisingumo per kerštą, bausmes ir smurtą, turiu galvoje ne tik tradicinę teisėsaugą ir pataisos įstaigų sistemą. Tokie pat motyvai skatina ir nusikalstamą smurtą – tie, kuriuos savo mintyse įvardijame „nusikaltėliais", griebiasi smurto, siekdami įgyvendinti teisingumą, mat, jų nuomone, būtina nubausti tuos, iš kurių patyrė nepelnytą skriaudą. Kitaip tariant, nusikaltimą ir bausmę grindžiantys motyvai yra tie patys – tai siekimas to, ką smurtautojas laiko „teisingumu". Įstatymas „nusikaltimu" paprastai vadina neteisėtą smurtą, o štai „bausmė" pagal jo traktuotę yra teisėtas smurtas. Tačiau abiem atvejais motyvai ir tikslai yra vienodi – bandoma įgyvendinti teisingumą arba atkeršyti už patirtą skriaudą ar neteisybę. Įprastai apie nusikaltimą ir bausmę kalbama kaip apie priešingus dalykus, nors abiem atvejais veikiama moralės ir teisingu-

mo labui, ir vienodai pasitelkiamas smurtas kaip priemonė tikslui įgyvendinti. Taigi vienodi ne tik tikslai, bet ir priemonės.

Todėl esu linkęs rinktis kitą kelią – žvelgiu į smurtą kaip į medicininę ir biologinę problemą. Man „smurtas" yra medicininės problemos atsiradimas – vieno žmogaus kitam padaromi fiziniai sužalojimai, ypač mirtini, taip pat kai būna sunkios pasekmės, keliančios pavojų gyvybei, sąlygojančios luošumą ir neįgalumą. Taigi smurto problemą galime nagrinėti visuomenės sveikatos priežiūros sistemos, profilaktinės medicinos, socialinės ir prevencinės psichiatrijos rėmuose ir galiausiai evoliucinės biologijos požiūriu, kadangi svarbiausias apie smurtą kylantis klausimas yra: „Ar tapsime pirma save pačią susinaikinusia rūšimi (savosios tragedijos aukomis), o ne pasyviomis mūsų nevaldomų gamtinių procesų aukomis?" Taip traktuodami smurtą, klausiame paprastesnių klausimų (galbūt į juos lengviau ir atsakyti), tuomet atsiribojame nuo metafizinių svarstymų, kurie kyla iš moralinio vertinimo.

Jei norime įgyti žinojimą, padėsiantį įgyvendinti seną žmonijos svajonę – išmokti užkirsti kelią smurtui, siūlyčiau bergždžią moralinio ir teisinio pobūdžio klausimą: „Kaip *privalėtume* gyventi?" pakeisti vaisingesniu empiriniu svarstymu: „Kaip *galėtume* išgyventi?" Tai reiškia išvardijimą biologinių, psichologinių ir socialinių jėgų ir procesų, kurie apsaugo ir išlaiko *gyvybę* ir kurie neša *mirtį* (ir kokiomis aplinkybėmis). Užuot klausę: „Kaip įgyvendinti teisingumą?" arba „Kas yra gėris ir blogis, moralu ir nemoralu, teisinga ir neteisinga?", verčiau paklauskime: „Kas sąlygoja žmogžudystę, savižudybę ir prievartą, kaip tai įvairuoja priklausomai nuo aplinkybių, kaip, panaudoję savo žinias, galėtume pasiekti, kad žmonės rečiau žudytųsi ir smurtautų?" Į šiuos klausimus galima rasti atsakymus, kadangi čia galima atlikti tyrimą, o rezultatus patikrinti empiriškai. Užuot klausę: „Kiek paniekos ir pykčio šis smurtautojas ar karo nusikaltėlis „nusipelnė" kaip bausmės?", verčiau klauskime: „Kaip galėtume padėti šiems smurtautojams gyventi toliau be smurto, nes dabar jie, įsitikinę savo teisumu,

skendėja neapykantoje ir neviltyje, randa pateisinimą kitų naikinimui ir jaučia būtinybę kitus smukdyti kartu su savimi?"

Slenkant metams, kai paaugau ir sužinojau didžiuosius žmonijos šeimyninio gyvenimo mitus, iš pradžių man pasirodė, kad nelaimingoji motina, vadinama metise, labai jau primena Medėją; ji, kaip ir mito herojė, buvo laikoma „barbare" naujoje aplinkoje (nors ir ne itin civilizuotoje), buvo atskirta nuo tėvų namų ir savos kultūros. Ar metisės žmogžudiškas išpuolis, kaip ir Medėjos, išreiškia jos bejėgišką, beviltišką įniršį ant sūnaus tėvo ir išsilieja galutiniame fatališkame katarsyje, kai ji perkelia įniršį ant sūnaus ir sužeidžia vienintelę tėvo pažeidžiamą vietą po vyriškumo kauke, ir tik šitaip pagaliau priverčia jį pajusti, išgirsti, įsiklausyti į skausmą, kurį pati jautė, nuolat matydama, kaip nuo smurto kenčia jų sūnus?

Manau, kad ne. Manau, kad romane „Mylima" yra tikslesnis, artimesnis tiesai literatūrinis mano šeimoje įvykusios tragedijos atspindėjimas. Sakyčiau, kad kaip Toni Morrison garsiajame romane Setė nužudo savo dukterį, siekdama apsaugoti ją nuo vergijos, taip ir metisė nužudo savo mylimiausią vaiką ne iš neapykantos jam ar jo tėvui, bet iš beviltiškos meilės – tik tokią desperatišką išeitį ji matė kaip vienintelę jai įmanomą – apginti sūnų nuo tėvo smurto, viską pagaliau užbaigiant savo pačios smurtiniu poelgiu – nužudyti vaiko kūną, kol dar nepražuvo jo siela.

Bet jei sakau, kad smurtą geriausiai galima suprasti, žiūrint į jį kaip į tragišką dramą, tai kodėl teigiu, kad jo sampratą susikursime, naudodamiesi psichiatrijos ir psichoanalizės terminais, ir kad būtent šiais terminais svarstysiu smurto teoriją šioje knygoje? Ką bendra su tragiška drama turi požiūris, viena puse besišliejantis į mediciną, o kita į humanitarinius mokslus?

Galiu atsakyti į šį klausimą tik paaiškindamas du aspektus, kuriais rėmiausi rašydamas šią knygą: psichoanalitinį požiūrį į smurtą ir tragišką psichoanalizės aspektą. Psichoanalizė, mano supratimu, perkelia tragedijos siužetą iš scenos ir bibliotekos į konsultacijų kabinetą, taigi ir į butą ir miegamąjį – į sritį, kurią Freudas vadino „kasdienio gyve-

nimo psichopatologija" (šios knygos kontekste tai būtų galima vadinti kasdieniu smurtu).

Psichoanalizės ir tragedijos suderinamumą įžvelgiu todėl, kad psichoanalizės proceso esmė, siekimas įvykdyti senovės orakulo įsakymą „Pažink save" skatina žiūrėti į save kaip į pagrindinį tragiško savo gyvenimo dramos veikėją. Tai savo ruožtu reiškia, kad žmogus ima suvokti, kokiu mastu jo charakterį lemia likimas, ir atvirkščiai – kad daug didesniu mastu, negu žmogus tai suvokia, jo likimą veikia charakteris, o ne išorinės jėgos, kurių žmogus negali kontroliuoti. Žinoma, charakteris nėra vienintelis likimą lemiantis veiksnys, kadangi žmogus priklauso ir nuo sau nepavaldžių išorės jėgų. Šios jėgos – tai tos problemos, kurių neįmanoma išspręsti vien tik savęs pažinimu, nors kai kurios gali būti sprendžiamos kitomis priemonėmis, tokiomis kaip medicininiai tyrimai ar politiniai veiksmai.

Gyvenimo tragiškumo suvokimas apima ir žinojimą, jog nesame garantuoti, kaip toli kuriai nors visuomenei pavyks nužengti už įprastinio moralizavimo ribų ir taip užkirsti kelią smurtui. Sakau *pavyks*, o ne *gali* pavykti. Juk visiškai aišku, kad galime užkirsti kelią smurtui, žinome ir kokių priemonių imtis, jei tik to norėtume. Pavyzdžiui, pažvelgę į skirtingų pasaulio visuomenių tiek individualaus, tiek kolektyvinio smurto statistikos milžiniškus skirtumus, rasime akivaizdžių empirinių liudijimų, jog smurto prevencija įmanoma; ramesnėse kultūrose (ne tik JAV, bet ir kitose demokratinėse ir ekonomiškai išsivysčiusiose pasaulio valstybėse) smurtas jau sėkmingai slopinamas. Ir mano paties dvidešimt penkerių metų darbo praktika smurto prevencijos programose su itin agresyviais smurtautojais ir savižudžiais, kurie užauga nepaprastai linkusioje į smurtą Amerikos visuomenėje – kalbu apie griežčiausio režimo kalėjimų ir psichiatrijos ligoninių gyventojus – įtikino mane, kad įmanoma išvengti didumos mus kamuojančio smurto, jei iš tiesų to norėtume.

Nemažai žmonių prieina išvadą, kad prastus smurto prevencijos rezultatus sąlygoja ne žinios, bet noro trūkumas. Elliottas Currie viename geriausių Amerikos mokslinių darbų apie smurtą teigia:

„Ne žinių ar techninių sugebėjimų trūkumas trukdo mums imtis sąžiningos ir rimtos kovos prieš nusikaltimus, kliūtys veikiau glūdi... ideologijoje ir politikoje. Svarstymai apie kovos su smurtu galimybes ir ribas iš pirmo žvilgsnio atrodo turį techninį pobūdį, tačiau įdėmiau pasižiūrėję pamatome moralizavimą ir politinius argumentus apie tai, ką privalome ir ko neprivalome daryti...

Kiek daug smurtinių nusikaltimų Amerikoje turime dėl socialinės ir ekonominės sanklodos ypatumų. Žiaurumo ir smurto gausa amerikiečių gyvenime rodo, kad tai yra savotiškas socialinis mokestis už minėtą sanklodą. Tačiau jei jau prabilome apie kainą, pakeisti sanklodą taip pat nepigu; ir jei ryžtamės toleruoti sanklodą, dėl kurios tapome labiausiai smurtu persunkta pramonine visuomene, tai ne dėl to, kad nesuprastume problemos ar nežinotume, ką daryti, bet todėl, kad manome, jog sanklodos keitimo išlaidos viršytų galimos naudos vertę."[4]

Kodėl ir toliau patys save pasmerkiame tokiai daugybei beprasmių mirčių ir kentėjimų, juk galėtume to išvengti? Kaip mums suprasti, kodėl mes kaip tauta elgiamės tartum tragedijos herojai, save ir savo mylimuosius vedame per smurtą į savigriovą ir tai darome moralės vardan? Kadangi geriausias kelias į charakterio – asmens ar tautos – supratimą yra garsiųjų mitų ir tragedijų nagrinėjimas, nes čia atspindimi giliausiai įsišakniję sielos pirmavaizdžiai, vėl grįžtu prie Melville'o meistriškai aprašytos amerikietiškos pelnyto atpildo manijos, Mobi Diko. Kai susimąstau apie galvoseną, nepaisančią net racionalaus savo intereso, – o apie aplinkinių interesus neverta net kalbėti, – kuriai svarbiausia vien dėl abstrakčiai suvokiamo teisingumo sunaikinti blogį, prieš akis iškyla kapitono Ahabo portretas. Kaip ir visi tragiški herojai, kapitonas tvirtai tikėjo galįs atskirti gėrį nuo blogio, jis žinojo, kad Mobi Dikas yra blogio įsikūnijimas, tvirtai tikėjo, kad jei tik galėtų nužudyti banginį, sunaikintų visą pasaulio blogį, įsivyrautų teisingumas. Visai taip pat ir nusikaltėliais vadinami žmonės mums simbolizuoja blogį, ir mums atrodo, kad jei tik galėtume juos visus sunaikinti ar kaip nors suvaržyti, tai sunaikintume ir blogį, ir įsigalėtų teisingumas. Kas gi yra mūsų nuola-

tiniai bergždi, pasmerkti žlugti kryžiaus žygiai – „Karas prieš nusikalstamumą", „Karas prieš narkotikus", jei ne savotiškas kelionės „Pekodo" laivu pakartojimas? Ką kita amerikiečio sąmonėje galėtų simbolizuoti „Nusikalstamumas" (arba „Narkotikai"), juk taip pat simboliškai absoliutų blogį įsivaizdavo ir kapitonas Ahabas, kalbėdamas apie didelį baltąjį banginį vardu Mobi Dikas? Ir kurgi daugiau plaukia mūsų valstybės laivas, jei ne ten pat, kur ir „Pekodo" laivas – į tragišką ir savižudišką katastrofą?

Amerikoje smurto gausą sąlygoja kolektyvinis „moralinis pasirinkimas" palaikyti dabartinę socialinę politiką; moraliniu šį pasirinkimą vadinu todėl, kad jis racionaliai paaiškinamas, pateisinamas ir pagrindžiamas įstatymais, remiantis moralės požiūriu. Leiskite pateikti pavyzdį. Jau daugelį metų Amerika pirmauja kalinių ir gyventojų skaičiaus santykiu, jis visuomet buvo gerokai aukštesnis nei dviejų mūsų ilgamečių varžovų šiose „lenktynėse" – dviejų policinių valstybių: Sovietų Sąjungos ir Pietų Afrikos respublikos. Sąlygos daugumoje mūsų kalėjimų itin žiaurios, nežmoniškos, skatinančios degradavimą, kameros gerokai perpildytos, dažnai pasitaiko išprievartavimų ir sumušimų, praktikuojamas ilgas ir despotiškas kalinių uždarymas vienutėje, sanitarinės sąlygos siaubingos, galima lengvai pasigauti užkrečiamą ligą, nėra elementarios medicininės priežiūros. Žmogaus teisių priežiūros organizacija dabar kontroliuoja Jungtines Valstijas, kaip ir Iraną bei Iraką, nes ten „daugybė žmogaus teisių pažeidimo atvejų, dažnai nepaisoma Jungtinių Tautų priimto standarto, apibrėžiančio minimalias kalinimo sąlygas"[5]. Tačiau net ir šios žiaurios ir nužmoginančios kalėjimų sistemos išlaikymas kainuoja itin brangiai (pagal paskutinius paskaičiavimus šalyje turime mažiausiai milijoną kalinių, jų skaičius nuolatos didėja). Netgi prastai finansuojant šią sistemą, per metus ji suryja dešimtis milijardų dolerių (kaina kasmet didėja), atimdama pinigus iš bendruomenės projektų, jau įrodžiusių, kad įmanoma smurtui užkirsti kelią. Nepaisant minėtų išlaidų (o galbūt iš dalies dėl jų), Jungtinės Valstijos

smurtinių nusikaltimų statistiniais rodikliais gerokai lenkia visas Vakarų demokratines valstybes ir bet kurią pasaulio ekonomiškai išsivysčiusią valstybę.

Moralizavimas nepadeda suprasti smurto priežasčių ir užkirsti jam kelio; o dar blogiau tai, kad kai kurios moralinės nuostatos netgi slopina mūsų pastangas ieškoti priežasčių ir prevencijos būdų. Labiausiai įsigalėjęs moralinis požiūris į smurtą veda mus link klaidingos išvados, kad suprasti smurtinį elgesį yra tas pats, kas jį atleisti, arba, kaip sako prancūzai: *Tout comprendre c'est tout pardonner* – viską suprasti reiškia viską atleisti. Šios maksimos laikymasis gali atbaidyti nuo bet kokių pastangų suprasti smurtą, ji iškart prisimenama, kai pabandoma išsiaiškinti, kokia smurto priežastis, kad galėtume ją pašalinti, užuot apsiribojęs smurtautojo nubaudimu. Nubaudimas pareikalauja gerokai mažiau pastangų nei daugelio skirtingų smurto formų supratimas – išsiaiškinimas, kokia įvairovė biologinių, psichologinių ir socialinių veiksnių ir jų sąveika yra skirtingų smurto formų priežastis. Lengviau ir saugiau smerkti smurtą (moralizuoti, drausti įstatymais), kad galėtume nubausti už jį, nei bandyti surasti jo priežastis ir ieškoti prevencijos būdų.

Tie, kurie remiasi minėta prancūzų maksima, negali suvokti, kad natūralistinis, nemoralizuojantis požiūris į smurtą atriboja nuo „atleidimo", kadangi atleidimo sąvoka yra beprasmė, jei iš pradžių nėra pasmerkimo. „Smerkti" smurtą būtų tas pats, kaip ir „smerkti" vėžį ar širdies ligą. Juk niekas nemano, kad jei gydytojai „nesmerkia" arba „nebaudžia" vėžio ar širdies ligos (taip pat ir ligonių, sergančių tomis sunkiomis ligomis), taip parodo savo „taikstymąsi su vėžiu" ar „nuolaidžiavimą" širdies ligoms.

Draugai ir kolegos dažnai klausdavo, kas mane paskatino imtis smurto problemos nagrinėjimo. Susidomėjau tuo seniai, dar vaikystėje gyvendamas Nebraskoje. O nagrinėti problemą profesionaliai pradėjau, studijuodamas Harvardo Medicinos mokykloje, kur kaip fakultatyvų studijų dalyką pasirinkau programą „Kalėjimo psichiatrija". Pro-

gramą inicijavo ir jai vadovavo įkvepiantis darbui psichoanalitikas dr. Geraldas Adleris.

Prieš pradėdamas dalyvauti programoje, puikiai suvokiau, kad iš kalinių neverta tikėtis geranoriško ir atviro požiūrio į mūsų pastangas, greičiausiai jie norės tik pavedžioti mus už nosies. Tačiau nustebau pamatęs, kad bendravimas su kaliniais smurtininkais yra sunkus protinis darbas, be to, tai buvo labiausiai emociškai jaudinanti patirtis mano gyvenime. Netrukus pastebėjau, kad mano įgytos teorinės žinios apie vadinamuosius „sociopatus" arba „antisocialias asmenybes" vienais atvejais klaidingos, kitais – paviršutiniškos, todėl labiau apgaulingos nei naudingos. Pastebėjau, kad smurtautojais tapusių žmonių gyvenimo istorijos, pradedant nuo vaikystės ir stebint jau subrendusio žmogaus elgesį, yra geriau suprantamos ir suvokiamos nei lig tol sutiktų universitetinės ligoninės „protiškai nesveikų" pacientų, mat pastaruoju atveju didesnis yra biologinis „protinio sutrikimo" komponentas, o smurtautojų atveju vyrauja socialinės ir psichologinės priežastys.

Kai aštuntojo dešimtmečio pabaigoje viena Harvardo universitetinė ligoninė pasirašė kontraktą su valstija dėl psichiatrinių paslaugų teikimo naujai kalėjimo psichiatrijos ligoninei, tapau jos medicininės dalies direktoriumi, pradėjau vadovauti psichiatrų, psichologų ir socialinių darbuotojų komandai. Praėjus ketveriems metams, tapau valstijos kalėjimų psichiatrinės priežiūros programos vyriausiuoju gydytoju ir vadovavau tai programai dešimt metų – nuo 1981 iki 1991. Ir tikriausiai pats vertingiausias dalykas, kurį įgijau čia dirbdamas, yra supratimas, jog smurtui įmanoma užkirsti kelią. Masačusetso valstijos kalėjimuose mirtino smurto atvejų – savižudybių ir nužudymų – skaičius sumažėjo beveik iki nulio, kito pobūdžio smurtas, individualus ir grupinis, kaip maištai ir įkaitų grobimas, dažnai pasitaikydavęs per visą aštuntąjį dešimtmetį, į devintojo dešimtmečio pabaigą visai išnyko.

Vienas pagrindinių šios knygos tikslų – aprašyti savo patirtį, įgytą analizuojant smurtinio elgesio ištakas ir jo slopinimą; ją kaupiau visus dvidešimt penkerius metus, gydydamas smurtautojus, ir visą gyveni-

mą bandžiau gilintis į smurto prigimties paslaptį. Tikuosi, kad mano patirtis bus pritaikyta plačiau, kad būtų mažiau smurto ne tik kalėjimuose, nes nuo jo menkai apsaugota ir pažeidžiama visa visuomenė ir, tiesą sakant, visas pasaulis.

I DALIS

Smurto patologija

Pirmas skyrius

Apsilankymai pragare: pažintis su kalinių pasauliu

Lankydamasis Masačusetso valstijos griežčiausio režimo kalėjime, jaučiuosi tarsi regėčiau pragarą. Kaip ir Dante's pragare, čia yra paskutinis ratas labiausiai pasmerktiems, liūdnai pagarsėjęs Dešimtasis kamerų korpusas, izoliatorius su vienutėmis. Ir kaip poetas suvokė, labai naudinga turėti vadovą, kad šiame nusikaltėlių pasaulyje galėtume nutiesti tiltą virš pararajos, kurios vienoje pusėje – gyvieji ir žmogiškumas, o kitoje – „gyvi mirusieji" ir nužmogėjimas. Reikia pagalbos, kad suvoktume, kokias įsivaizduojamas ar neįsivaizduojamas traumas ir neviltį patyrė jo gyventojai, jog prarado bet kokį žmogiškumą.

Taigi tebūnie ši knyga savotiškas vadovas po smurto pasaulį. Temos platumas reikalauja plačios diskusijos, kad aprėptume jos epinius ir mitologinius aspektus. Kalbėdami apie smurtą, mes kalbame apie pragarą. Čia telpa ir Dante's pragaro ratai, Golgota, scenos iš „Karaliaus Lyro", Aušvico konclageris ir armėnų skerdynės, Andersonvilis ir Atika, Panamos kanalo istorija ir mūšis prie Vundid Ny kalno.

Kiekvieno individo žiaurybių pasaulis toks trikdantis, jog privalau paklausti save: „Kaip galiu tikėtis, kad eitumėt kartu su manim į tokią baisią vietą?" Vis dėlto žinau, kad jei norime kada nors suvokti, kodėl žmogus taip linkęs į smurtą, ir vėliau užkirsti kelią pragaištingiausioms jo apraiškoms, tai privalome susidurti akis į akį su tuo siaubu.

Mūsų reakcija į smurtą tokia pat daugialypė, kaip ir pats smurtas. Dažniausiai atsakas į smurtą yra pasibaisėjimo, pasibjaurėjimo, įsižeidimo, susižavėjimo, susijaudinimo, pasigėrėjimo kitų šaunumu

samplaika. Pasibaisėjimas verčia mus atsiriboti nuo smurto. Neretai patyrusieji smurtą nenori apie tai nei kalbėti, nei prisiminti. O kartais asmeninė patirtis giliai įtraukia į šios problemos tyrinėjimą ar kovą su smurtu. Nepriklausomai nuo reakcijos pobūdžio, kiekvienas turime savąją – sąmoningą ar nesąmoningą – smurto teoriją, nuo kurios priklauso mūsų požiūris, elgesys bei vertinimai. Pavyzdžiui, daugelis įsitikinę, jog į smurtavimą linkęs tik vienas kitas pamišėlis, apsigimėlis ar keistuolis. Galime bjaurėtis smurtu, bet kartu ir žavimės, mus traukia žiūrėti siaubo filmus ar skaityti bulvarinius laikraščius. „Smurto pornografija" – sensualizavimas ir pavertimas sensacija – tampa savotišku atsiribojimo nuo smurto būdu, kadangi, paversdami jį jaudinančia pramoga, galbūt padarome nebe tokį gąsdinantį ir lengviau įveikiamą. Nuo senų laikų daugelis žmonių jautė baimingą pagarbą smurtui ir karui, jie šlovino didvyrius, kurie pranoksta kitus karius, žudydami priešus. Ir vyrai, ir moterys, dalyvaudami ceremonijose, pagerbia karo didvyrių atminimą už tai, kad jie, kaip kariai, turėjo drąsos atlikti smurtinius veiksmus. Paplitusi nuomonė, kad dalyvavęs kare ir karo žiaurumus stebėjęs vyras yra „vyriškesnis". Manau, labai klystume, jei smurto heroizavimas neleistų mums užduoti sunkių, bet neišvengiamų klausimų apie smurto kaip išgyvenimo strategijos gyvybingumą. Prisimindami praeityje sukauptą patirtį, privalome save paklausti: „Ar smurtas kaip asmeninė, socialinė ir politinė strategija yra suderinamas su žmogaus išlikimu dabartinėje evoliucijos stadijoje?"

Ne vieno šios knygos skaitytojo atmintyje įsirėžusios smurto scenos – jie yra arba aukos, arba vos netapę aukomis, gyvenę šeimose, kurių nariai naudojo smurtą prieš kitus ar žalojo patys save, ar tie, kurie teisėtais ir neteisėtais būdais buvo verčiami smurtauti taikos ar karo metais. Štai šiai žmonių kategorijai, pagaliau ir visiems žmonėms, kadangi visi be išimties esame pažeidžiami, mes privalome jausti pareigą nebesumenkinti šios problemos, nevengti jos, neatsiriboti. Nepriklausomai nuo mūsų valios, kiekvienas gali susidurti su smurtu.

Rašydamas šią knygą, bandau padėti pamatus teorijai, leisiančiai nustatyti esmines smurtinio elgesio priežastis, išskirti patogenines jėgas, kurios sudaro prielaidas smurtui, aprašyti šios ligos padarinius ir ja sergančių gyvenimą, ar tai būtų „aukos", ar „vykdytojai" (arba, kaip dažniausiai būna, abu viename asmenyje).

Gyvų numirėlių miestas

Dabar įženkime kartu į smurto pasaulį, kokį mačiau griežčiausio režimo kalėjime. Šis pasaulis atmintyje pažadina Dante's pirmąjį žvilgsnį į jį ir liūdnas mintis apie pasmerktuosius:

Aš pamačiau su nuostaba slapta,
Kad jų tiek daug mirtis užmušt panoro.[6]

Jau dvidešimt penkerius metus lankydamasis šiame ir kituose kalėjimuose, žengiu pro metalo detektorių ir per plieno durų slenksčius. Puikiai žinau ten tūnančių žmonių skaičių. Ir vis dėlto kiekvieną kartą krečia šiurpas, matant tokią gausybę gyvų žmonių, čia palaidotų tik todėl, kad jų elgesys toks žiaurus, jog nežinia ką daugiau su jais daryti. Vien tik Masačusetse, palyginti mažoje ir ramioje valstijoje, tokių vyrų tūkstančių tūkstančiai. Jungtinėse Valstijose bendras kalinčių vyrų skaičius viršija milijoną – taigi pasmerktųjų skaičius pranoksta daugelio miestų, kariuomenių, kai kurių valstijų ir tautų žmonių skaičių. Prie smurtautojų nužudytų aukų skaičiaus pridedu ir šių vyrų mirusias sielas, kadangi manau, jog tik gyvi numirėliai gali trokšti žudyti.

Nė vienas mylintis gyvenimą, branginąs ir juntąs savąją gyvastį, nenorės nužudyti kitą žmogų. Tačiau gyvi numirėliai jaučia žudymo poreikį, kadangi jiems labiausiai nepakeliama kankynė yra matyti, kad šalia esama dar gyvų žmonių.

Šioje sielvarto pilnoje buveinėje jaučiuosi tarsi būčiau patekęs į požemį, nors žinau, kad diduma pastato yra virš žemės. Tačiau architektūros ypatumai sukuria iliuziją, kad esi palaidotas gyvas požemi-

niame betono bunkeryje. Iš kameros neįmanoma pamatyti nei kiemo, nei saulės spindulėlio, nei dangaus lopinėlio, nes visur tik aklinos betono sienos. Dienos šviesa patenka tik per tarpus palubėje, aukštai virš akių lygio, kurių nepavadinsi nei langais, nei ventiliacijos angomis. O kai kurie kamerų korpusai įrengti net belangiame, klaustrofobiją keliančiame rūsyje. Tiesa, tokias „gyvenamąsias" patalpas naudoti ilgalaikiam kalinimui teismas pagaliau pripažino netinkamomis, nes tai būtų neįprastai žiauri bausmė. Ir vis dėlto griežčiausio režimo kalėjimas Ilinojaus valstijos Mariono mieste, priklausantis federalinei kalėjimų sistemai, – galima būtų manyti, pavyzdys įvairiems valstijų kalėjimams, – iš tikrųjų yra požemis. Netgi šiandien kaliniai vienučių korpuse kai kuriuose devynioliktame amžiuje statytuose Masačusetso kalėjimuose (dar tebeveikiančiuose) pro savo kameros duris temato tik betono sieną – beveik kaip gydytojo Antono Čechovo lankytuose ir aprašytuose devynioliktojo amžiaus carinės Rusijos kalėjimuose[7]. Visa kalėjimų sistema persunkta karo nuotaikų; tai lyg niekados nesibaigiantis pilietinis karas, kuriame nėra nei laimėtojų, nei nugalėtųjų, nėra net galimybės pasirašyti taikos sutartį.

Įeidami pro Masačusetso kalėjimo vartus, nepamatysime virš jų Dante's *motto*: „Palikite viltį čia įeinantys"[8], jis ir nereikalingas, kadangi dauguma mano čia lankomų kalinių jau seniai jos neteko. Ir kaip tik dėl to jie padarė nusikaltimus, už kuriuos čia kalinami. Beviltiškiausi ir nepataisomi smurtautojai, kurių daugybė laikoma griežčiausio režimo kalėjimuose arba kalėjimo ligoninėse, aiškiausiai įkūnija pagrindines agresyvaus elgesio ypatybes. Būtent iš šių vyrų daugiausia ir sužinosime.

Kai vadinu juos „gyvais numirėliais" – tai ne šiaip sau mano pritaikyta metafora, o veikiau tiesioginis ir tikslus būdas nieko neiškraipant, glaustai išreikšti jų pačių man papasakotus išgyvenimus. Daugelis žudikų, pamišę ir sveiki, teigė esą mirę, kad jų asmenybė mirė; jie paprastai žino, ir kada tai įvyko, todėl jaučiasi nebegyvi, nors kūnas gyvena toliau. Tuo jie nori pasakyti, kad yra praradę sugebėjimą jausti – nelikę

nei emocijų, nei kūniškų juslių. Teko sutikti tokių, kurie prisipažino žudę nejausdami nė lašelio graužaties, jokio jaudulio. Be to, jie patys yra buvę gerokai apdaužyti muštynėse arba siaubingai susižaloję (išsilupę akis, išsikastravę, nusiplėšę nagus), tuo metu nejausdami skausmo. Sveika nuovoka sako, kad šie vyrai vidujai jau negyvi. Antraip neįmanoma būtų paaiškinti žudymo ir savęs žalojimo nieko nejaučiant.

Kai kurie vyrai teigė, kad jaučiasi esą robotai ar zombiai, jų kūnai atrodo jiems tušti arba prikimšti šiaudų, bet ne iš kūno audinių ir kraujo, o venų ir nervų vietoje – virvės ar laidai. Vienas kalinys teigė suvokiąs save kaip „pūvantį maistą".

Kitas žmogžudys apibūdina save kaip „vampyrą". Pavadindamas jį gyvu numirėliu, tik parafrazuoju jo savęs paties įvertinimą – kadangi vampyras iš esmės yra miręs, nors vaikšto ir kalba. Šis vyras, vadindamas save vampyru, kalba tiesiogiai ir apibūdina save labai tiksliai. Jis pasmaugė ir peiliu subadė savo senelę, po to gėrė jos kraują. Tai apie jį žinant akivaizdu, kad jo išgyvenimai kaip negyvėlio tiesiogiai susiję su padarytu nusikaltimu.

Iš pažiūros šie vyrai nepanašūs į „zombius" ar „vampyrus", įprastinio pokalbio metu jų elgesys nekelia įtarimo. Keisčiausia tai, kad iš pirmo žvilgsnio jie ničniekuo neišsiskiria iš aplinkinių[9]. Nors ir teko sutikti daugybę smurtautojų, vis nenustoju stebėtis, kad šie normaliai atrodantys žmonės įvykdė nepaprastai žiaurius nusikaltimus. Ir iš laikraščių žinome, kad daugelis smurtautojų pasižymi niekuo neišsiskiriančia išvaizda ir elgesiu: švelnūs, mandagūs, drovūs, tyliakalbiai, santūrūs, neįkyrūs, vengia dėmesio ir artimesnių santykių.

Ralfo W. istorija

Ralfas W. savo išvaizda galėtų būti tokio neišskirtinio žmogaus pavyzdys. Tai pusamžis viduriniosios klasės šeimos žmogus iš Vidurio Vakarų „uolių tikinčiųjų" rajono, vedęs, turi kelis sūnus ir dukteris;

buvo sekmadieninės mokyklos mokytojas ir bažnyčios choro vadovas; turėjo valstybės tarnautojo vietą (nors pareigos civilinėje įstaigoje buvo vienos iš žemesniųjų). Iš pažiūros Ralfas W. niekuo neišsiskiria, be iniciatyvos, nuolaidus, stokoja veržlumo ir siekių.

Ralfas W., vieną vasaros popietę išprievartavęs ir nužudęs keturiolikmetę bažnyčios choro giedotoją, užkasė ją savo namo kieme. Kol dingusios mergaitės buvo ieškoma, prisidėjęs prie miestelio savanorių būrio, jis apsimetė, jog stengiasi padėti ją surasti. Niekam net į galvą neatėjo jį įtarti nenuoširdumu. Akivaizdu, kad būrio draugai, kaip ir visi miestelio gyventojai, neturėjo nė menkiausio supratimo, kas jis yra iš tikrųjų. (Šiandien Ralfas W. įtariamas ir kitomis panašiomis anksčiau neišaiškintomis žmogžudystėmis.) Ralfo W. žmona – draudimo kompanijos personalo vadovė – buvo taip priblokšta, kai iškilo aikštėn jos vyro elgesys, jog pareiškė negalėsianti toliau dirbti savo darbo. Ji teigė klaidingai maniusi galinti suprasti žmones, o dabar paaiškėjo, kad, gyvendama su savo dukterų tėvu, net neįtarė gyvenanti su „pabaisa".

Kai paklausiu Ralfo W., kas jis yra, išgirstu vis tą patį: „Aš niekas, aš niekas. Aš visą laiką jaučiausi esąs tuščia vieta, niekam nesvarbus, menkysta". Tokį jo kaip visiško nieko paveikslą atitinka ir jausmų neturėjimas. Ralfas W. prisipažino: „Pradėjęs karinę tarnybą, vis pagalvodavau, ką jausčiau, žudydamas kitą žmogų. Norėjau tai išmėginti. Buvo smalsu sužinoti, ar tuomet ką nors jausiu." Po to pridūrė: „Nenorėjau ką nors jausti, nes galvojau: „Čia aš, niekas. Aš esu niekas". Apie nužudytą mergaitę prisiminė: „Ją išprievartavęs nieko nejaučiau. Vien tik tuštuma, jokios meilės, neapykantos, liūdesio ar graužaties. Nebent truputėlis baimės. Galvojau tik: „Ką daryti toliau?" Jis pabrėžė, kad pradėjęs žudyti nejuto nieko, nepyko ant jos, tik bijojo, kad kas nesužinotų. Tačiau baimės jausmas tebuvo toks menkas, jog prieš užkasdamas nužudytąją jis prisiminė, kad per televiziją transliuojamos futbolo rungtynės, ir rado laiko jas pažiūrėti.

Ar Ralfui W. iš viso buvo pažįstamas baimės jausmas, kaip jį supranta dauguma žmonių? Jis tikrai nesugebėjo normaliai bijoti vieno

dalyko – savo paties sąžinės, negalėjo įsijausti į kito žmogaus būseną, nejautė gailesčio ir kaltės. Jis nuolat kartoja: „Labiausiai neramu ir keista, kad manęs nejaudina tai, ką padariau – nei graužiuosi, nei atgailauju. Nejau neturiu širdies?" Paprašytas paaiškinti savo žodžius, jis sako: „Aš kaip akmuo, beširdis, negyvas. Niekados neparodau jausmų, kadangi jų neturiu".

Tačiau Ralfas W. užsiminė – kaip apie išimtį – apie vaikystėje patirtą įniršį, kurį jautė savo motinai. Ralfas „nesitvėrė pykčiu ant motinos" už tai, kad ši prasitarė jo draugams apie susižavėjimą klasės drauge. Paslapties atskleidimas įsiutino Ralfą, kadangi jis jautėsi esąs nepajėgus seksualiai, nesugebėsiąs nė vienos „patenkinti", nė vienai savo amžiaus mergaitei nepatrauklus. Ir kai buvo viešai pasakyta, kad mergaitė jį traukia, jis telaukė vien pajuokos, pažeminimo ir atstūmimo. Ralfas tvirtina, kad nesugebėjo išreikšti savo pykčio nei žodžiais, nei kitokiu būdu, o išaugus iš vaikiško amžiaus, pyktis išgaravo.

Kokias išvadas galėtume padaryti iš Ralfo W. žodžių? Tipiškas psichiatro paaiškinimas skambėtų taip: Ralfas W., užgniaužęs neapykantą motinai, ją nesąmoningai išliejo ant pakaitalo, taikesnio ir visiškai nepavojingo asmens. Tai iš dalies paaiškina šio vyro elgesį, bet dar kyla klausimas, ar tokie žmonės apskritai pajėgia nuoširdžiai pykti. Apie tai, kad žudikai neturi jausmų, byloja gausybė pavyzdžių iš viso pasaulio ir iš istorijos. Kuo žiauresnis nusikaltėlis, tuo labiau pastebima, kad jis neturi jausmų. Patys žiauriausi dar prieš pradėdami žudyti jaučiasi sustingę, negyvi.

Siekdami suvokti smurto psichologiją, privalome nuo pat pamatų perkratyti, tiesiog išversti į kitą pusę daugumą esminių prielaidų apie žmogaus elgesį; šios prielaidos tinka sveikiems, nelinkusiems į smurtą žmonėms, bet visiškai klaidingos, norint paaiškinti smurtautojų elgesį. Pavyzdžiui, sveiki žmonės aiškiai suvokia skirtumą tarp gyvenimo ir mirties. Kol gyvename, mirties nėra, ji nesuderinama su gyvenimu, o mirus gyvenimas baigiasi. Netgi daugumai tikinčiųjų šis pasaulis ir yra šis pasaulis, o „anapus" nukeliaujama tik mirus kūnui. Smurtau-

tojai nenori pripažinti nė vienos šių prielaidų, viena kitą neigiančių kategorijų. Įprastinis skirtumas tarp gyvenimo ir mirties, matomo pasaulio ir anapusinio, racionalumo ir iracionalumo, malonumo ir skausmo, apdovanojimo ir bausmės, kūno ir sielos, savisaugos ir savinaikos jiems tarsi negalioja[10]. Viena vertus, mirtis jiems neatrodo neišvengiama kūniškojo gyvenimo pabaiga, antra vertus, mirtis lyg ir netrukdo gyvybei. Mirtis pirmiausia reiškia asmenybės, savojo „aš" užgesimą, nors kūnas dar gyvas. Todėl juos vadiname „gyvais numirėliais" – jie biologiškai gyvi, tačiau dvasiškai ir emociškai mirę.

Starkveterio istorija

1957 metais mano gimtojoje Nebraskos valstijoje savaitę truko serijinės žmogžudystės – žudikas, vadinamas Starkveteriu, kankino, po to nušovė vienuolika žmonių. (Apie jo nusikaltimus vėliau buvo sukurtas meninis filmas „Skurdžemė"). Devyniolikmečio Čarlzo Starkveterio asmenybė, jo paties ir aplinkinių supratimu, labai atitiko jaunuolio darbo pavadinimą – „šiukšlininkas". Save ir savo gyvenimą jis vadino „šiukšlynu". Tačiau per savo trumpą žudiko gyvenimą jis spėjo nuveikti vieną dėmesio vertą darbą – prieš įvykdant mirties bausmę, spėjo parašyti autobiografiją. Smurto studijoms tai reikšmingas liudijimas, kuriuo galiu remtis aiškindamas savo požiūrį.

Šiame negailestingame dokumente Starkveteris aprašo savo motinos reakciją po to, kai buvo paskelbtas mirties nuosprendis. „Teismo rūmuose ji raudojo manęs tarsi apgailėdama mirusį... Aš jau tuomet buvau miręs arba, galima sakyti, tas pats kas... miręs. Niekas po mirties neatgyja."[11] Starkveteris minėjo mirtį, turėdamas galvoje ne artėjantį nuosprendžio įvykdymą, jis norėjo pasakyti, kad „mirė" dar prieš pradėdamas žudynes. „Nužudytieji pirma nužudė mane. Jie žudė lėtai. Aš buvau kilnesnis – nužudžiau paskubomis."[12] Kitoje vietoje jis rašo: „Aš nepažįstu gyvenimo..."[13]

Iš Starkveterio raštų sužinome, kad jis ne tik jautėsi miręs emociškai, jis norėjo ir kūno mirties. Toliau gyventi biologiškai po dvasinės mirties jam atrodė kaip būti gyvam palaidotam: „Greitai būsiu užkastas. Geriau sutikčiau būti paliktas supūti ant aukšto kalno už uolos, tačiau išlikti žmonių prisiminimuose, nei būti gyvas palaidotas dvokiančiame sąvartyne (tai – jo namai, bendruomenė, jo aplinka) ir kiekvieną vakarą eiti miegoti pradvokusiam lyg šiukšlei."[14]

Starkveterio požiūris būdingas ir kitiems žudikams, kuriuos man teko sutikti per ilgus darbo metus. Šiems vyrams savojo „aš" užgesimas yra toks kamuojantis, jog dažnai jie verčiau pasirenka kūno mirtį (savo ir kitų žmonių), užuot toliau tęsę kančią, kurią mes vadiname „gyvenimu". Neperdėsiu pasakęs, kad smurtautojai nekenčia savo ir kitų žmonių gyvenimo. Starkveteris pakankamai aiškiai pasakė nematąs gyvenimo vertės. Pasak vieno kriminologo, kuris ilgas valandas praleido tardydamas Starkveterį, šį jaunuolį apie septynioliktuosius metus apsėdo nuolat pasikartojanti iliuzija, kad jis esąs mirties jau „pažymėtas", ir tai teikė jam „keistai trikdantį pasitenkinimą".[15] Jį taip užvaldė mintis, kad jam skirta ne gyventi, o mirti, jog ėmė priešintis bet kokiai pagundai, galinčiai sugrąžinti jį iš mirties į gyvenimą.

Iš dalies žudikus skatina tai, jog šalia mirusių sielų dar yra ir gyvųjų, ir jie negali pakelti žinojimo, jog patys yra gyvi numirėliai. Starkveteris neleido advokatui pateikti argumentų, galėjusių padėti išvengti mirties nuosprendžio. Galiausiai Starkveterio troškimas išsipildė – vienuolikos kitų gyvybių kaina.

„Semo sūnus"

Davidas Berkowitzas, pravarde „Semo sūnus", kalbėdamas ir rašydamas taip pat nuolatos save tapatindavo su gyvais numirėliais – zombiais, vampyrais, velniais, demonais, pabaisomis ir panašiai. Jis nuolatos apibūdindavo save ir aplinkinį pasaulį kaip mirusį ar mirštantį, o save – ir kaip netekusį žmogiškumo. Tai, kad kalbame apie

žiauriausius nusikaltėlius (ir karo nusikaltėlius) kaip apie netekusius „žmogiškumo", galbūt tik intuityviai perteikiame pačių smurtautojų savivoką. „Semo sūnus" taip pat teigė praradęs sielą, arba kitais žodžiais apibūdino savojo „aš" mirtį:

„Aš pabaisa. Aš „Semo sūnus". Bijau virsti demonu, o gal jau ir esu demonas...

Bijau, kad, netekęs žmogiškumo, virsiu zombiu... Kai kuriems mane tyrusiems žmonėms atrodė, kad aš visai neturiu jausmų. Taip ir būna apsėstiesiems. Noriu susigrąžinti savo sielą! Reikalauju grąžinti tai, kas buvo atimta! Turiu teisę į žmogiškumą... Trokštu mirti ramybėje... Būtina man įvykdyti mirties nuosprendį."[16]

Žalojimasis: mirusiųjų mėginimas grįžti į gyvenimą

Patyrę, kad žudymas nesugrąžina į gyvenimą, daugelis žudikų, nesugebančių nieko jausti emociškai, mano, kad pasijus gyvi esą tik jausdami fizinį skausmą. Taigi jie stengiasi sužadinti jausmus, pjaustydami ar kitaip žalodami savo kūną.

Jau daug metų daugybė kalinių tvirtina, kad jausti fizinį skausmą vis dėlto geriau negu nieko nejausti. Paprastai save žalojantieji pajunta skausmą tik vėliau, kai žaizdos ima gyti. Vienas vyras pasakojo, kad pajuto palengvėjimą vos valandėlę, tuoj po susižalojimo – tada pasijuto esąs gyvas. Kitas jaunuolis sakė, kad tik pamatęs savo srūvantį kraują ir laukdamas naujų pojūčių, įsitikino esąs ne robotas, bet gyva būtybė. Lig tol manė, kad jo kūne vietoje nervų ir kraujo yra laidų ar stygų raizgalynė. (Vaikystėje jis matė, kaip jo motina pasidegė, apsipylusi benzinu. Tada jis pabėgo iš namų ir pragyvenimą pelnėsi parsidavinėdamas homoseksualiems vyrams.) Visą gyvenimą jį kamavo su visu tuo susijusi dilema: kas blogiau, ką nors jausti, ar likti bejausmiam?

Daugelis užkietėjusių smurtautojų kalėjime susižaloja kūną bent jau taip pat žiauriai, kaip buvo sužaloję ir savo aukas. Tokie veiksmai

man yra atsakymas į anksčiau pateiktą klausimą: kas blogiau, ar nejausti „nieko", ar „kažką" jausti, net jei tas „kažkas" yra skausmas. Griežčiausio režimo kalėjimuose susižalojimas yra kasdienis reiškinys. Kalėjimo medicinos kabinetuose nuolat dirba chirurgai, gydydami tokius kalinius. Menkiausias susižeidimas šiems žmonėms yra persipjauti rankų riešus, susipjaustyti dilbius ar kitą kūno vietą. Aukštesnė pakopa yra nuryti skutimosi peiliukus, varžtus ar kitokius aštrius daiktus. Esu matęs daug rentgeno nuotraukų, kuriose vyrų pilvo ertmėje – tarsi geležų sandėliukas. Chirurgams tai įsipykęs nuolatinis reiškinys, todėl jie neskuba operuoti, nebent paaiškėja, kad svetimkūnių tiek daug, jog jie gali užkimšti žarnas ar jas pradurti. Kai to atrodo nepakankama, daugelis palypėja dar aukščiau – į šlaplę ne kartą kišasi lovos spyruoklę, varžtus ir rašiklius, vėliau šlaplėje susidaro randai, šlapimas užsilaiko, ir prireikia ilgalaikio kateterio, o tai savo ruožtu gali sukelti šlapimtakio infekciją, inkstų sutrikimą, ir galiausiai viskas baigiasi mirtimi. Bet ir iki to nepriėjus, susižalojimai kartais būna tokie sunkūs, jog urologai nebeturi kitos išeities, tik patarti visiškai amputuoti varpą. Pažinojau kalinių, kurie patys nusipjaudavo varpas ir sėklides, kiti nusiplėšdavo nagus, dar kiti išsidurdavo akis.

O kai ir visoks žalojimasis nebegali įžiebti jausmų, daugeliui belieka vienas kelias atsikratyti kančios savo sieloje – nužudyti kūną. Būti gyviems mirusiems yra nepakeliama, zombiška egzistencija, jie tarsi kenčiančios šmėklos iš Homero, Vergilijaus, Dante's ir Biblijos mirusiųjų pasaulio – ir jiems tai tokia kančia, jog daugelis pasiryžta žudyti kitus ir nusižudyti. Kaip ir mirusios sielos Jobo knygoje (26, 5-7), šie vyrai gyvena smurto ir nevilties pasaulyje:

Mirusiųjų šešėliai dreba po žeme,
vandenys ir jų gyvūnai baimės apimti.
Nuogas guli prieš Dievą Šeolas,
uždangos neturi prapulties vieta.
Dievas padeda šiaurinį skliautą į tuštumą,
pakabina žemę ant nieko.[17]

Mūsų aptariama savojo „aš", asmenybės, mirtis padaro gyvenimą – tiek savo, tiek kito žmogaus – nepakeliamą. Žudymas – tai ne tik savojo „aš" gelbėjimas, nes daugeliui jau nebėra ko gelbėti, asmenybė jau mirusi, – veikiau tai mėginimas prisikelti iš mirusiųjų. Kai taip neatsitinka, kūno mirtis gali atrodyti vienintelė galima išeitis.

Dėl šių priežasčių daug daugiau žudikų nusižudo, negu yra nužudomi budelio, nepaisant to, kad už nužudymą paprastai visada skiriama mirties bausmė. Žudikai pasitraukia iš gyvenimo savo valia kelis šimtus kartų dažniau nei paprasti to paties amžiaus, lyties ir rasės žmonės JAV ir kitose šalyse.

Aštuntajame dešimtmetyje Masačusetso valstijos kalėjimuose buvo tiek daug savižudybių, jog paskatino įsteigti kalėjimų psichikos sveikatos tarnybą, kuriai aš vadovavau ištisą dešimtmetį. Devintojo dešimtmečio pradžioje JAV apygardos teismo teisėjas Arthuras Garrity, atsiliepdamas į kolektyvinį kalinių skundą, įsakė Pataisos departamentui leisti psichikos sveikatos profesionalams kalėjimuose steigti klinikas ir greitosios pagalbos kabinetus, kad nuteistiesiems nebūtų atimta galimybė gauti psichiatro pagalbą. Kaliniai nuolatos taip kenčia ir taip dažnai bando užbaigti tas kančias smurtu (prieš kitus ir save), jog iš pradžių mūsų pastangos atrodė būsiančios bevaisės.

Šie smurtautojai puola į neviltį nebūtinai dėl to, kad yra įkalinti, nors dažnai jų būklė dėl to pablogėja. Daugelis mėgina žudytis, dar prieš patekdami į kalėjimą, kiti mėgina žudytis ar nusižudo paleisti laisvėn, o dalis žudikų net nepatenka į kalėjimą, nes nusižudo, dar nespėjus jų suimti ir nuteisti. Be to, daugiau žudikų nužudo kalėjime kiti kaliniai, negu sulaukia mirties bausmės įvykdymo. Kitaip tariant, karščiausi mirties bausmės šalininkai yra patys žudikai ir kiti kaliniai. Net jei valstybė atsisakytų mirties bausmės, jos vykdymą tuoj pat perimtų patys kaliniai. Todėl girdėdamas samprotavimus, neva mirties bausmė atgrasins nuo žmogžudysčių bei sužadins daugiau „pagarbos gyvybei", pasijuntu gyvenąs pasakų šalyje. Man pažįstami vyrai jaučiasi mirę dvasiškai ir trokšta fizinės mirties.[18] Daugeliui vienintelis

būdas išlieti visą susikaupusį pyktį, pasiekti katarsį ir pagaliau suvesti sąskaitas su gyvenimu yra žūti susišaudyme su policija, ir jie svajoja, kad prieš mirdami nužudys kuo daugiau žmonių, suvaidins sceną iš legendinių „Boni ir Klaido", „Dievų sutemų". Kasmet mūsų šalyje taip baigia gyvenimą šimtai žiaurių nusikaltėlių. Galbūt tai neatrodytų taip keista, prisiminus istorinius karų herojus, kurie gyveno ir mirė ar aiškiai išreiškė troškimą mirti, laikydamiesi tų pačių principų: nuo Hektoro iki Hitlerio, nuo Achilo iki Ajatolų, nuo Samsono iki Julijaus Cezario ir japonų samurajų bei kamikadzių. Sveiką žmogų mirties grėsmė tvirtai sulaiko nuo uždrausto elgesio (nors paprastai sveiki žmonės nežudo ir nesant galimo atpildo grėsmės), o žudikų mirties galimybė nebaugina. Jei jau taip yra, kad mirtis teikia viltį atgauti sielos ramybę, tai visai suprantama, kad mirties nuosprendžiai ir jų vykdymas labiau skatina žudikus nei stabdo – tai byloja faktas, jog vienintelė Vakarų šalis, taikanti mirties bausmę, – Jungtinės Valstijos – žmogžudysčių statistika keleriopai lenkia kitas valstybes, kurios atsisakė mirties bausmės, taip išreikšdamos gyvybės neliečiamumo principą.

Kalbėdamas apie smurtautojus, vadinu juos „gyvais numirėliais". Tačiau kaip mums suprasti tokio žmogaus „vidinės mirties" savijautą? Jų sielos nemirė savaime. Jų sielos mirusios, nes jos buvo nužudytos. Kaip tai įvyko? Kitame skyriuje pamatysime, kokį žiaurumą ir smurtą šie vyrai patyrė vaikystėje, o jis toks neįprastas, toks ypatingas, jog iš naujo atskleidžia sąvokos „smurtas prieš vaikus" prasmę.

Antras skyrius

Mirusios sielos

Dirbdamas griežčiausio režimo kalėjimuose, kur gausu smurtautojų, kasdien išgirstu dalykų – dažnai neužfiksuotų oficialiose ataskaitose – apie šių vyrų kentėjimus vaikystėje; vėliau šias istorijas patvirtina ir nepriklausomi šaltiniai. Fizinė prievarta, nepriežiūra, atsisakymas auginti, atstūmimas, lytinis išnaudojimas buvo tokio masto, tokie keisti ir dažni, jog nesunku suprasti, kad vyrai, kurie jau suaugę yra atsidūrę smurtinio elgesio laipsninės sekos gale, užėmė tokią pat vietą kaip smurto aukos, būdami vaikai.

Mano sutikti smurtautojai buvo smurto aukos nuo pat vaikystės. Neretas jų regėjo artimo žmogaus – tėvo, motinos, brolio ar sesers – žūtį, dažniausiai nuo kito šeimos nario rankos. Vaikystėje jie yra patyrę kirvio smūgių, kulkų, verdančio vandens, niuksų, smaugimo, kankinimų, priverstinio narkotikų vartojimo, bado, „auklėjimo" gryno oro trūkumu bei ugnimi; buvo išmetami pro langą, seksualiai prievartaujami arba verčiami užsiimti prostitucija, o „sutenerio" vaidmenį atlikdavo motina; jiems buvo laužomi kaulai; buvo ilgam įkalinami tualete arba palėpėje, o vieną tėvai buvo uždarę šaldytuve, ir dėl deguonies trūkumo buvo pažeistos smegenys.

Vieno Masačusetso valstijos kalėjimo gyventojo veidas ir visas kūnas subjaurotas baisių randų, kurių nepajėgė paslėpti net daugybė plastinių operacijų, mat vaikystėje motina jį ne kartą apliejo verdančiu vandeniu. Ji tai laikė drausminančia priemone. Kitas smurtautojas kartą įsilaužė į butą, užpuolė ten ramiai snaudžiančią moterį, ją išprievartavo ir pasmaugė. Ant jo rankų ir kojų matyti šautinių žaizdų randai. Jis pasakojo, kad motina, jam dar mažam esant, užuot aplupusi, pasičiupdavo pistoletą ir šaudydavo į rankas ir kojas. Tas pats kalinys gyvai, su smulkmenomis papasakojo, kaip jam matant vaikystėje du

giminaičiai nužudė jo tėvą. (Šią istoriją patvirtino ir jo brolis, tuo metu kalėjęs kitame kalėjime už smurtinį nusikaltimą.)

Beje, pirmasis prieš dvidešimt penkerius metus mano gydytas smurtautojas, Randolfas W., pradėjo dėstyti savo gyvenimo istoriją nuo pasakojimų, kaip tėvas mušdavo ir terorizuodavo visą šeimą. Iš pradžių maniau, kad tas žmogus apgavikas, visa tai išgalvojęs tam, kad pelnytų mano užuojautą, bet vėliau sužinojau, kad jo tėvas taip pat uždarytas kalėjime dėl dukters nužudymo. Randolfo pasakojime nebuvo ne tik išgalvotų dalykų, bet ir netikslumų – tai patvirtina nepriklausomas šaltinis – teismo protokolai.

Kitas kalinys, Haroldas R., buvo perkeltas į Masačusetsą iš kitos valstijos kalėjimo už tai, kad ten nužudė kelis prižiūrėtojus (o būdamas laisvėje nužudė keletą savo miestelio gyventojų). Jo kūnas randuotas, galūnės deformuotos – motina užpuldavo jį miegantį ir sužeisdavo kirviu, dažnai išmesdavo pro langą, apdegindavo ugnimi. Susimąstęs, bet labiau sutrikęs nei gailėdamasis savęs, jis pasakė: „Manau, ji norėjo mane nužudyti, bet aš vis viena likau gyvas".

Kalinio Donaldo C. niekada nebuvau sutikęs, bet po savižudybės perskaičiau jo „psichologinę savianalizę", kurioje aprašytas vaikystėje patirtas šeimos draugų pedofilų prievartavimas bei abiejų tėvų ir giminaičių heteroseksualinis bei homoseksualinis incestas. Vakarėliuose nuogas vaikas buvo perduodamas iš rankų į rankas tarsi prizas. Donaldas C. tai papasakojo kalėjimo pataisos programos darbuotojui. Po mirties pasakojimo detales patvirtino tuo pat metu kalėjęs jo brolis.

Kaip gali kūną žeidžiantis smurtas nužudyti sielą, kūno juk nenužudo? Išklausęs šimtų vyrų pasakojimų, kaip jie būdavo vos ne mirtinai sumušami, priėjau prie išvados, kad smurtas yra stipriausia nemeilės skriaudžiamajam išraiška. Net šunelis mušamas žino, kad jo nemyli. Sąmoningai mušamas vaikas tai suvokia kaip atstūmimo ir nemeilės ženklą, nebent (ir taip dažnai atsitinka) būtų netekęs ryšio su tikrove. Asmenybė negali išgyventi be meilės. Asmenybė alkdama meilės užgęsta. Taip smurtas numarina sielą, nors kūnas dar funkcionuoja.

Asmenybė maitinama meile iš vidinio ir išorinio šaltinio. Vaikas, nepatiriantis aplinkinių meilės, paprastai nesukaupia vidinio meilės sau rezervo, neišsiugdo sugebėjimo mylėti save, o juk tai yra svarbiausias atramos taškas, susidūrus su atstūmimu ir pažeminimu, to negali išvengti net žmonės, kuriuos lydi sėkmė. Meilės jausmo nešildoma asmenybė stingsta, tuštėja ir galiausiai miršta.

Šioje knygoje vartoju žodį „gėda" norėdamas perteikti būseną, būdingą žmogui, stokojančiam meilės sau; priešingybė būtų „pasididžiavimas" – tai sveikas savo vertės suvokimas, savigarba ir meilė sau. Atšalusi meilė sau pačiam užleidžia vietą gėdos jausmui. Gal ne visai teisinga apie gėdą kalbėti kaip apie „jausmą", mat tik pačioje pradžioje gėdijimasis yra skausmingas, o nuolatinis gėdijimasis sustingdo jausmus ir pagaliau visai užgesina. Norėčiau pateikti analogiją su šalčio patyrimu. Kai sakome „šalta", kalbame apie išmatuojamą ir skausmingą pojūtį, nors iš fizikos gerai žinome, kad šaltis reiškia karščio ar šilumos nebuvimą. Kai patiriama gėda, taip pat būna skaudu, ir iš esmės gėda yra šilumos nebuvimas, emocinės šilumos arba meilės sau neturėjimas. Kai gėda būna tokia didelė, kad yra nebepakeliama, nebejaučiama nieko, kaip ir labai sušalus, tik sustingimas ir abejingumas. Žinome, kad šalčio poveikis skausmingas tik pradžioje, bet kai jis būna toks stiprus, jog pasidaro nepakeliamas, ateina nejautra ir galiausiai fizinė mirtis. Iš pradžių gali nušalti ranka ar koja, bet kai šaltis labai didelis, sušąla ir visas kūnas. Taip pat atsitinka ir asmenybei – ji užgęsta, kai prislegia nebepakeliamas gėdos jausmas. Dante buvo nepaprastai įžvalgus psichologiniu atžvilgiu, – pasak poeto, žemiausiame pragaro rate ne liepsnos siaučia, bet tvyro absoliutus ledo šaltis.

Kiekvienas esame jautę gėdą, pažeminimą, atstūmimą ir pajuoką. Nors tie jausmai skausmingi, vis dėlto daugumos žmonių jie neužvaldo taip pragaištingai kaip smurtautojų, gal todėl sunku suprasti tuos, kurie taip gėdinasi, kad patiria asmenybės mirtį. Gali būti sunku suprasti, juo labiau įsivaizduoti, kaip gėdos jausmas iš tikrųjų atveda iki visiško nesugebėjimo jausti; sunku suprasti, koks nepakeliamas tuštu-

mo „jausmas“, kai žmogus yra visiškai praradęs meilę sau. Jei kas nors mūsų nemyli, atstumia ar palieka, grasina ar įžeidinėja, ignoruoja ar žemina, paniekina ar išjuokia, nuplėšia garbę ar nepagarbiai elgiasi, visa tai verčia mus gėdintis. Kai gėda ir pažeminimas visiškai užvaldo, sunaikinama savigarba; o kai nebėra nė trupinėlio savigarbos, asmenybė sužlunga ir siela numiršta. Smurtas reiškia pažeminimą, todėl smurtas kūnui numarina asmenybę. Kai negalime apsiginti, nieko pakeisti, išvengti nemeilės apraiškų smurtinėmis ar taikiomis priemonėmis, kažkas mumyse nužudoma – nužudoma siela. Visa tai telpa anglų kalbos žodyje *mortification*, kuris ir tiesiogine, ir perkeltine prasme išreiškia ir asmenybės mirtį, ir tos mirties priežastį – šis žodis reiškia pažeminimą ir marinimą.

Be abejo, tiesa ir tai, kad veiksmai, tiesiogiai nesužeidžiantys kūno, gali sukelti psichologinių kančių, naikinančių žmogaus asmenybę, kurios bus smurtinio elgesio priežastis vėlesniame gyvenime – pavyzdžiui, vaiko užrakinimas tualete, grasinimas sužaloti ar nužudyti, pajuoka ir tyčiojimasis. Tokie veiksmai yra psichologinis smurtas, ir jis taip pat gali nužudyti asmenybę be jokio fizinio sužalojimo. Taigi smurtautoju galima tapti ir nepatyrus fizinės agresijos. Jei prieš vaiką buvo smurtaujama, užaugęs jis nebūtinai bus smurtautojas, nes ne vien tik smurtu suaugusieji gali gėdinti ir žeminti vaiką. Vien tik žodžiu galima gėdinti ir atstumti, įžeisti ir pažeminti, nuplėšti garbę ir orumą, sunaikinti savo vertės pajautimą, galiausiai nužudyti sielą.

Ne visi smurtautojai vaikystėje buvo žiauriai skriaudžiami, ir atvirkščiai, ne visi skriaudžiamieji tampa negailestingais smurtautojais. Vaikystėje patirtas smurtas nėra pakankama sąlyga smurtautojo formavimuisi. Panašiai būtų galima kalbėti apie rūkymo ir susirgimo plaučių vėžiu ryšį. Tačiau gausūs statistikos tyrimai byloja, kad dauguma smurtautojų vaikystėje patyrė žiaurumą, buvo mušami, juos buvo bandoma nužudyti, o rūkymas vis dėlto yra pagrindinė plaučių vėžio priežastis ir nerūkant jo galima išvengti[19].

Mitologinės smurto šaknys

Mitai gimė anksčiau už statistiką. Nagrinėdami Edipo mitą, galime daug ką sužinoti apie smurto ištakas. Freudas mokė atpažinti mūsų ir Edipo panašumą, ragindamas atkreipti dėmesį ir įsisąmoninti savo norus ir pagundas smurtauti, užsiimti uždraustu seksu, visu tuo, kas žlugdo ir veda į susinaikinimą. Tačiau Edipo seksualinį elgesį ir žmogžudiškus polinkius ne taip sunku suprasti, jei prisiminsime, kad jis, kaip ir daugelis kalinių, kūdikystėje tik per plauką išvengė mirties. Jo tėvai Lajas ir Jokastė sąmoningai paliko savo kūdikį mirčiai kalno papėdėje, prieš tai perdūrę kojas (vardas Edipas reiškia „žmogus perdurtom kojom"). Taigi nereikia stebėtis, kad Edipas (kaip ir daugelis kalinių, su kuriais buvo žiauriai elgiamasi vaikystėje) suaugęs tapo žudiku ir nusikalto incesto ryšiu.

Kai emocinis skausmas tampa nepakeliamas, jis sukelia nesąmoningą, panašų į refleksą nusiskausminimą, savęs bukinimą. Nepakeliamai kenčiančių ir negalinčių išsivaduoti iš kančių žmonių paveikslas man atrodo labai taikliai išreikštas Tennessee'o Williamso fraze „katė ant įkaitusio skardinio stogo" – kur tik bežengsi, visur ta pati neištveriama kankynė, gyvenimas tampa nuolatine ir bergždžia ramios vietelės paieška. Šią frazę nuolatos prisimenu, bendraudamas su smurtautojais kalėjime ir jo ligoninėje. Dažniausiai jie tiki, kad jei tik jie patys (ar mes) galėtų nors kiek ir nors ką pakeisti jų aplinkoje, jie pasijustų geriau. Tuo įtikėję kaliniai ryžtasi bet kam – pjaustosi, žaloja kitus, simuliuoja pamišėlius (arba atvirkščiai – mėgina apsimesti esą visiškai sveiki), siautėja, sužvėrėję grasina kitiems susidorojimu, kalba apie savižudybę, grobia įkaitus, kursto maištą. Visa tai daroma siekiant, kad jie būtų perkelti į kitą aplinką. Nuolatos girdžiu kartojant: „Jeigu tik galėčiau kur nors ištrūkti – į kitą kalėjimo korpusą, į kitą kalėjimą, sugrįžti į kalėjimą (jei yra ligoninėje), į laisvę (jei yra kalėjime), į kalėjimą (jei yra savo bendruomenėje) – ten pasijusiu geriau, gyvenimas bus pakenčiamas". Deja, vos patekus į naują išsvajotą aplinką, ji greitai pasidaro tokia pat nepakeliama, kaip ir senoji.

Šią kankinamą padėtį sunku pakeisti, nes kalinamoji aplinka, kurioje jiems skirta būti, pilna žiaurumo ir nužmogėjimo. Dėl to kaliniams dar sunkiau suprasti, kad ta neįveikiama jų kančių priežastis yra ne dabartinė aplinka, bet sielos tuštuma ir negyvumas dėl praeityje išgyventų sukrėtimų, taigi jokie aplinkos kaitaliojimai negali sumažinti jų kančių. Žinoma, kiek žmoniškesnėje aplinkoje daugumai tų žmonių būtų lengviau suvokti, jog nors ir kokia bloga jų dabartinė aplinka, visos kančios kyla iš jų pačių sielų, tai – kraupūs prisiminimai ir tos priemonės, kuriomis jie bando apsiginti nuo skausmingų išgyvenimų ir prisiminimų. Todėl smurtautojų gydymui būtina žmoniška aplinka, o gniuždančiai atgrasiame kalėjime jie išlieka žiaurūs.

Sielai būtina meilė kaip kūnui deguonis, be meilės siela miršta, kaip ir kūnas be deguonies. Sveiki žmonės gali ir nesuprasti, kad neįmanoma su tuo nesutikti, kadangi jie yra sukaupę pakankamas meilės atsargas, padedančias iškęsti skausmingus atstūmimo ir netekties laikotarpius. Visai taip pat sunku įvertinti deguonies svarbą tam, kuris niekada neduso ar negaivino dūstančio, deguonies badą jaučiančio žmogaus. Tačiau nuolatos bendraujant su sunkiai sergančiais žmonėmis, meilės ir deguonies poreikių lygiavertiškumas atrodo visiškai akivaizdus.

Žmonės, apie kuriuos pasakoju, gyvenantys aplinkoje be meilės, ginasi nuo jausmų bado, užgniauždami vos užsimezgusį kam nors meilės jausmą – taip jie bando pasilaikyti meilę vien sau. Tačiau save mylėti tų jausmo atsargų taip pat neužtenka. Ir jų negali atsirasti tiek, kiek būtina sveikatai, jei jos nėra papildomos iš kitų žmonių meilės. Jei nebūtų to trūkumo, tokie žmonės sugebėtų mylėti kitus. Tačiau atsiribojimas nuo potencialių meilės objektų ne tik apsaugo nuo emocinio skausmo, jis taip pat pasmerkia emocinio pasitenkinimo ir džiaugsmo nebuvimui; juk kokiu mastu mylime žmones, tokiu mastu ir džiaugiamės mus supančiais žmonėmis, buvimu su jais. O tas, kuris negali mylėti, negali nieko ir jausti – nei skausmo, nei džiaugsmo[20].

O gyvenimas be džiaugsmo prilygsta pragarui. Žmogus be meilės ir sugebėjimo mylėti yra, tiesą sakant, pasmerktas pragaro kančioms[21]. Jo aplinka, nuo kurios jis atskirtas dėl meilės ryšio nebuvimo, negali jam suteikti pasitenkinimo, ir pasaulis, kuriame „gyvena", tampa tuščias ir gniuždantis. Toks žmogus save ir aplinką suvokia kaip mirusius, bedvasius, bejausmius.

Kitaip tariant, mylėti asmenį ar mėgti daiktą reiškia džiaugtis juo ar ja. O džiaugtis kokiu nors asmeniu – tai mylėti ją ar jį. Kur yra meilė, ten ir džiaugsmas; kur nėra meilės, nėra ir džiaugsmo (tai būsena, teologų kalba vadinama pragaru). O nemylėjimo (nesugebėjimo mylėti) priežastis yra džiaugsmo neturėjimas (nesugebėjimas džiaugtis) ir atvirkščiai. Svarbiausios nesugebėjimo mylėti ir džiaugtis priežastys yra *gėda* (savimeilės trūkumas, kliudantis mylėti kitus ir skatinantis jų nekęsti ir bijoti) ir *kaltė* (neapykanta sau, kliudanti mylėti save ir skatinanti baimę bei savo priešiškų ir destruktyvių impulsų ar norų smerkimą). Tarp klinikinių elgesio sindromų, kurių priežastis – gėda, yra paranoja, narcisizmas, sociopatija, egoizmas, sadizmas ir kerštas; o kaltė sukelia, be kita ko, depresiją, atgailavimą, savibaudą, savęs aukojimą, kankinystę ir mazochizmą.

Ir tai nėra abstraktūs išvedžiojimai. Smurtautojas save žaloja ne kaltės jausmą malšindamas, o greičiau vildamasis surasti jaudiklį, kuris įžiebtų fizinius pojūčius ir taip pasipriešintų negyvumo jausmui, emocinei tuštumai, nes iš visų kankynių, pasak pačių smurtautojų, tai yra sunkiausiai pakeliama. Labiausiai kenčia tie, kurie jaučiasi tokie negyvi, kad net žalodamiesi nepatiria fizinio skausmo. Nemanau, kad vyrai, su kuriais kalbėjau, būtų galėję įvykdyti tokius žiaurius nusikaltimus, jei būtų suvokę savo aukas kaip gyvas, jaučiančias būtybes, jei sugebėtų susitapatinti su kitais ir įsijausti į kito žmogaus būseną, jei būtų žmogiškai jautrūs, kaip visi normalūs žmonės. Bet kaip bejausmis gali suvokti kito išgyvenimus arba susijaudinti, regėdamas svetimas emocijas?

Kadangi gyvumo ir žmoniškumo jausmas, kylantis iš meilės, reiškia ir jautrumą skausmui, tik tie, kurie drįsta išgyventi skausmą,

gali patirti ir džiaugsmą. Emocinė sveikata anaiptol nereiškia skausmo nejautimo. Tai veikiau sugebėjimas pakelti skausmą, kai jis ištinka, neleisti, kad skausmas sukliudytų mums liautis mylėjus kitus ir jaustis vertais kitų meilės. Žmogus gali pamilti kitą žmogų ir taip tapti pažeidžiamas tik tuomet, jei jis turi pakankamai savigarbos, kuri apsaugotų nuo kančių, jei meilė būtų be atsako. Žmogus neišgali atiduoti kitam to, ko prieš tai pats nebūtų iš ko nors gavęs. Taip pat jis negali duoti kitam meilės, jei negali mylėti savęs. O jei surizikavo ir pralaimėjo, nesulaukė atsako, pasekmės jam ir kitiems gali būti siaubingos. Be sugebėjimo mylėti save asmenybė sunyksta, siela numiršta ir nukeliauja pragaran. Toks žmogus mėgina bėgti nuo sielos mirties, nuožmiai smurtaudamas, net žudydamas. Deja, po žmogžudystės paaiškėja, kad nieko nepasiekė; štai kodėl tiek daug žudikų ryžtasi savižudybei.

Mano knygos herojai bijo būti nemylimi ir ginasi išvydami iš savo sielos meilę kitiems. O jei sieloje nėra meilės, ji prisipildo neapykantos. Tai tiksliai išreiškė „Semo sūnus", parašęs: „piktos dvasios užpildys tuštumą, kurią pačios taip subtiliai paruošė, pasitelkdamos piktą šviesą (tamsą) ir kerus"; „Tuštuma užpildyta... ten įsikūrė tamsi, nešvari substancija (neapykanta), stumianti į mirtį ir susinaikinimą". Taigi išvengti meilės kitiems, kurią šie vyrai patiria kaip pavojų, įmanoma tik kitų neapkenčiant.

Kalbėdamas apie tai, kad žudikai jaučiasi apimti neapykantos, o visas pasaulis jiems atrodo tos neapykantos kupinas, remiuosi jų pačių pasakojimais. Sidnis B. buvo pusamžis mažo miestelio Vakarų Pakrantėje vietinio žurnalo redaktorius, nuolat patirdavo finansinių sunkumų, o dėl varganos padėties kaltino žmoną – neva ši nuolat kliudė daryti karjerą. Artėjant vedybų dvidešimtmečiui, žmona pasakė: „Dvidešimt metų pragyventa veltui". Jis parodė man atviruką, kurį jam šia proga „padovanojo" žmona, ten išspausdinti žodžiai „Meilė yra" užbraukti, jų vietoje įrašyta „Meilė buvo". Kitą rytą po neramaus miego jis prabudo „užtvindytas neapykantos vandenyno,"

ir jausdamasis, lyg viską darytų sapne ar košmare, pagriebė žmonos šuniuko pavadėlį ir ją pasmaugė.

Nereikia ir sakyti, kad dėl žmonos veiksmų jis pasijuto atstumtas, nemylimas ir pažemintas. Nors tai nepateisina jo įvykdytos žmogžudystės nei moraliniu, nei teisiniu požiūriu, galime teigti, kad iš dalies tai paaiškina jo poelgį kaip vienas iš veiksnių, paskatinusių tragediją. Paaiškinimų nereikia painioti su išteisinimu ar pateisinančiomis aplinkybėmis; jie reikalingi visiškai kitam tikslui – priežastingumui suprasti ir pirminei smurto prevencijai.

Manau, kad už tokios didžiulės neapykantos slypi meilė be atsako, nesugebėjimas mylėti save ar užmegzti gyvybingą meilės ryšį su kitu žmogumi. Vėliau tai išauga į apgailėtiną emocinę priklausomybę nuo kitų – jie turi stebuklingai užpildyti meile bedugnę duobę, pragarą, visiškai tuščią be meilės asmenybę. Žudikas trokšta būti mylimas – tai nepasotinamas noras, išaugęs iš nesugebėjimo mylėti save ir kitą žmogų. Išklausius jų gyvenimo istorijų, nesunku pastebėti tragedijos ištakas, – tai elgesys su jais be meilės nuo pat kūdikystės, kai ne viskas ir prisimenama, ir vėliau, patirtas iš artimiausių žmonių, kurių jie labiausiai troško būti mylimi.

Knygos pradžioje bandžiau įtikinti skaitytojus, kad smurto problemos apmąstymui tinka tik tragiškas požiūris; kad ištirtume smurtą ir jo psichologiją, mums reikėjo lankytis kalėjime ir jo psichiatrijos ligoninėje, kur mūsų visuomenės vyrai izoliuoti dėl smurtinių veiksmų; mums reikia suvokti, kad smurtas yra didžiausias pažeminimas ir sužeidžia taip giliai, kad jei ir palieka gyvą kūną, gali nužudyti sielą; kad tie, kurie žudo, jau yra „nužudę" save iš baimės, kad bus nužudyti, todėl žiūri į savo veiksmus kaip į savigyną.

Smurtas „kalba" apie nepakeliamą žmogaus gėdą ir įniršį, aklą įniršį, kuris išreiškiamas fiziniais veiksmais. Kad aiškiau „išgirstume" ir suprastume, kitame skyriuje detaliau panagrinėsime fizinį smurto išreiškimą.

Trečias skyrius

Smurtiniai veiksmai kaip simbolių kalba: mitas, ritualas ir tragedija

Nelengva ir nemalonu pajudinti ir iškelti iš gelmių visą blogį ir žiaurumą, ir vis dėlto manau, kad reikia tai padaryti, nes tai, kuo nusikaltai vakar, gali būti pamėginta pakartoti rytoj ir gali sunaikinti mus ir mūsų vaikus. Kyla pagunda nusigręžti susiraukus ir užsisklęsti savyje – tai pagundai reikia priešintis.[22]

Primo Levis

Stengdamasis perprasti smurtautojų psichologiją, nagrinėju mitologinę ir tragedijos žanro literatūrą. Tiktai graikų ir Shakespeare'o tragedijos, Biblija ir Tukidido aprašytas siaubas tiksliai atspindi žmogiškojo smurto pasaulį, taip dažnai regimą kalėjimuose. Tik reikšdamas mintis, kaip ir toje literatūroje, įstengiu suderinti įprastinį sveiką protą bei žmoniškumą ir sunkiai įsivaizduojamą siaubą ir išsigimimą. Lyginant kasdien girdimas ir matomas tragedijas su „socialinių mokslų" abstrakcijomis, šios atrodo tik blyški tikrovės imitacija, tarsi šešėliai ant Platono minimos olos sienų. Pasauliuose, kur aš dirbu, Edipas – tai ne teorija ir ne „kompleksas". Aš *mačiau* Edipą – vyrą, kuris, nužudęs tėvą, išsidūrė akis, ir visa tai įvyko ne scenoje ir ne knygos puslapiuose, bet realiame gyvenime. Mačiau ir Medėją – moterį, kuri nužudė savo vaikus, kai vyras paliko ją dėl kitos moters. Mačiau ir Otelą – vyrą, kuris nužudė savo žmoną, po to atėmė gyvybę sau. Bendravau su Samsonu (archetipiniu „Semo sūnumi"), mačiau jį daugybę kartų, – apie visus juos galima būtų pasakyti, kad jie, pagauti įniršio, galva nunešė namo stogą, tik tokį surado būdą išlieti pyktį, kai visas pasaulis atrodė esąs jiems priešiškas ir jie norėjo iššudyti visus ir užbaigti savo gyvenimą.

Darbo patirtis kalėjime perša mintį, kad klasikiniai mitai ir tragedijos kilę ne tiek iš vaizduotės, kad tai ne tiek simboliais išreikštos „sąmoningos" sveikų žmonių pasąmonės fantazijos, bet daugiau mėginimas aprašyti ir pavaizduoti, suvokti prasmę – iš tiesų tai jausmais ir protu įstengti ištverti kolektyvinėje atmintyje nuo senų senovės glūdinčius tikrus žiaurius nusikaltimus.

„Pirmiausia veiksmas buvo", – sako Goethe „Fauste"[23]. Jis, atrodo, buvo teisus. Pastebėjau, kad smurtautojai pirma padaro veiksmą, mintis ir žodis ateina vėliau. Todėl gydymo metu didelė laiko dalis skiriama ugdyti sugebėjimą apmąstyti ir išsipasakoti savo mintis ir jausmus, kad jie impulsyviai, neprotingai neišsilietų į neįsivaizduojamo žiaurumo smurtinius veiksmus. Samsono, Tiresijaus, ciklopų ir Glosterio iš „Karaliaus Lyro" apakinimas veikiau yra tikrų praeities įvykių atpasakojimas nei mitinės „fantazijos".

Smurtas, mitas ir tragedija

Kalbėjau apie tai, stengdamasis suprasti, kas galėjo būti vieno konkretaus smurtinio veiksmo priežastis, – man atrodo, kad žiaurumas čia pasiekė ribas, kurių peržengti žmogui neleidžia fizinė realybė; tai ir pavyzdys, kad žmogus nuo neatmenamų laikų linkęs būti tiek žiaurus, kiek tai įmanoma fiziškai. Prisiminiau dvidešimtmetį Rosą L., kuriam buvo paskirta psichiatrų apžiūra po to, kai, baigiantis teismo procesui, prieš pat kelionę į kalėjimą, jis visų akivaizdoje bandė persipjauti venas. Vėliau prisipažino tokiu būdu ieškojęs galimybės atidėti nuosprendžio priėmimą. Jam tai nepavyko, jis buvo nuteistas už žmogžudystę kalėti iki gyvos galvos.

O štai kas buvo įvykę. Vieną šaltą žiemos vakarą universalinėje parduotuvėje jis sutiko buvusią savo bendraklasę. Kadangi Roso automobilis buvo sugedęs, mergina pasisiūlė pavežėti jį iki namų. Bevažiuojant jis staiga išsitraukė peilį ir mirtinai subadė merginą. Po to

išdūrė aukai akis, nupjovė liežuvį ir išmetė ją iš automobilio. Nei automobilis, nei pinigai nebuvo pagrobti, nebuvo ir seksualinės prievartos. Šis atvejis man įsiminė ne tik dėl siaubingo žiaurumo, bet ir dėl to, kad parodė akivaizdžiausią žmogiškų jausmų praradimą, jei iš viso čia įmanoma kalbėti apie „žmoniškumą". Be to, jis visiškai beprasmiškas. Jei per stebuklą moteris būtų likusi gyva, nors ir neturėdama akių ir liežuvio, būtų galėjusi nurodyti piktadarį, nes jis buvo gerai pažįstamas. Bet ji neabejotinai buvo nužudyta. Todėl kyla klausimas, kam dar prireikė po mirties išbadyti akis ir nupjauti liežuvį? Tai juk nepadėjo nuslėpti pėdsakų, tik apsunkino kaltę. O visų pirma – juk „neprivaloma" buvo iš viso ją nužudyti. Dabar viso to rezultatas („nauda" jam pačiam) – likęs gyvenimas už grotų. Man atrodo, kad kraštutinis šio nusikaltimo žiaurumas ir iracionalumas padės aiškiau atskleisti psichologinį bet kokio smurto pamatą negu nuosaikesni, santūresni nusikaltimai; taigi, jei mums pavyktų užčiuopti šio nusikaltimo emocinę logiką, paaiškėtų dalykai, būdingi visiems nusikaltimams. Apie šį žmogų ir jo motyvaciją verta pamąstyti vien dėl to, kad stengdamiesi išsiaiškinti tokio nežmoniško elgesio priežastis, galbūt vėliau išmoksime surasti geresnių būdų užkirsti tokiam elgesiui kelią. Svarbu mokytis iš žmonių, darančių tokius nusikaltimus, ir tuo svarbiau, kuo tie nusikaltimai žiauresni.

Mūsų aptariamu atveju Roso L. nežmoniškumas toks baisus, jog sunku, jei iš viso įmanoma, šį nusikaltėlį pripažinti žmogumi. Man pačiam buvo nelengva galvoti apie tą jaunuolį kaip apie žmogų – visą laiką svarbiausias atrodė pats nusikaltimas, – tartum jį patį maskavo, slėpė. Šis faktas man ir pasirodė galėsiąs būti raktas nusikaltimo priežasčiai.

Po ilgesnių pokalbių su Rosu L. pastebėjau, kad jaunuolio visiškai negraužia sąžinė, jis jaučiasi esąs ne tik nekaltas, bet ir įžeistas dėl jam pateiktų kaltinimų (nors neneigė atlikęs jam inkriminuojamus veiksmus). Rosui L. atrodė, kad aplinkiniai visą laiką elgiasi su juo nesąžiningai ir priekabiai, dėl jo sunkumų kalti kiti. Jis buvo įsiti-

kinęs, kad jo veiksmų pateisinimui visiškai užtenka tokių teiginių: „Man nepatiko, kaip ji į mane spoksojo", „Aš nenorėjau, kad ji kalbėtų apie mane". Rosas L., nepaprastai įžeidus, pasipūtęs, pagyrūnas, manė turįs teisę į išskirtines privilegijas, nuolat grasino susidoroti su mumis ar nusižudyti, jei nepavyks įgyvendinti savo užgaidų, ir tvirtino, kad dėl to būsime kalti mes; atsisakė pripažinti faktus, kurie galėtų „sugadinti jo įvaizdį", ir kaip kokią litaniją kartojo nusiskundimus dėl nuolatinio nepakeliamo susierzinimo ir kančių (jas sąlygojanti aplinka ir kiti žmonės, tik ne jo paties vidiniai konfliktai ir nepasitenkinimas savimi). Pradėjau suvokti, kad iššifravęs specifinę nusikaltimo logiką, jį perprasiu.

Bet kaip galėtume atskleisti minėtą logiką? Freudas teigė, kad mintys ir fantazijos yra simboliniai planuojamų veiksmų vaizdiniai, taigi jos yra pirminės veiksmų atžvilgiu, kartais jų pakaitalas. Privalau pridurti, kad teisinga ir atvirkštinė interpretacija – *veiksmai yra simbolinė minčių išraiška.* Tai reiškia, kad veiksmas gali lenkti įsisąmonintą mintį arba būti jos pakaitalu. Veiksmai gali būti savotiška mąstymo forma, taip atsitinka, kai veiksmų nelydi jokios mintys ar žodinės formuluotės. Filosofas ir literatūros kritikas Kennethas Burke'as teigė, kad siekdami suvokti literatūrą, privalome išmokti laikyti kalbą simboliniu veiksmu[24]. Manau, kad norėdami suvokti smurtą, turime elgtis atvirkščiai – *veiksmą aiškinti kaip simbolinę kalbą* su sava „simboline logika".

Smurtaujantys individai ar grupės ne visuomet sugeba sąmoningai žodžiais išreikšti savo veiksmų prasmę. Jie dažniausiai nesugeba simbolinio veiksmo, tokio kaip ritualas, perteikti kita simbolių sistema – kalba. Vis dėlto bet kokiame poelgyje slypi prasmė. Elgesys visuomet išreiškia ar įvykdo tikslą arba norą, kuris gali būti įvilktas į trokštamą fantaziją ar mitą, siužetą ar pasakojimą, kartais košmarą ar maniją – ir visa tai galima išreikšti kalba, suteikiant minties pavidalą. Veiksmai taip pat išreiškia su mintimi susijusius jausmus – meilę, neapykantą, liūdesį arba baimę, ir čia veiksmai, o ne žodžiai, yra išraiškos forma.

Freudas pabrėžė, kad žmonės, turintys charakterio sutrikimų, kurių psichopatologija pasireiškia neįprastu, destruktyviu ar gyvybei pavojingu elgesiu, taip įkūnija *fantazijas*, kurias normalūs žmonės ar šiaip tik neurotikai išgyvena *pasąmonės* būsenose (pavyzdžiui, sapnuodami košmarus ar incesto scenas, apie tai yra rašęs Platonas). Galima sakyti, kad jie suvaidina fantazijas, bet psichiškai nesveiki žmonės patiria tai *sąmoningai* kaip maniją[25].

Stengiantis suprasti žmogžudystę ir kitokį smurtinį elgesį, būtina išmokti išsiaiškinti šį elgesį – jo tikslą ir prasmę perteikti žodžiais ir mintimis, lygiai kaip Freudas, aiškindamasis somatinius isterikų simptomus, surado simbolinę kūno kalbą, kai pats kūnas tampa bendravimo priemone. Aiškindamiesi smurtinį elgesį, pamėginkime pritaikyti Freudo principą, kuriuo remdamasis jis gvildeno pacientų manijų, nuolatos pasikartojančių klaidų, maginių ritualų, apsirikimų kalbant, haliucinacijų, prietarų, mitų ir sapnų prigimtį.

Norint suprasti smurtą, reikia suprasti juo simboliškai perteikiamą mintį ar fantaziją. Tai ypač sunku, nagrinėjant itin žiaurių smurtautojų veiksmus, nes jie linkę išreikšti savo mintis veiksmu, o ne žodžiais. Nesugebėjimas suprantamai kalbėti neleidžia jiems pasakyti, kokią mintį jų elgesys simboliškai išreiškia.

Vis dėlto iššifruoti už simbolių paslėptą smurtinio elgesio prasmę, nepaisant jos subjektyvios simbolinės prasmės pačiam žudikui, yra itin svarbu, kadangi pasekmės toli gražu ne simbolinės; jos visiškai konkrečios, tikros. Visa tai atrodo ir beviltiška, nes neįmanoma išsiaiškinti kaip įprasta, darant racionalias prielaidas ir remiantis sveiku protu bei savanaudiškumu. Ir vis dėlto, kol neišmoksime įžvelgti prasmę tariamoje beprasmybėje, suvokti tariamai nesuvokiamus dalykus, kaip perprasime smurtą? O neperpratę, kaip užkirsime jam kelią? Galiausiai, kad perprastume smurtą, reikia sužinoti, kaip smurtinius veiksmus perteikti žodžiais.

Tikėjausi, kad jei išmoksiu suprasti šią žmogžudystę, tuos pačius aiškinimo principus galėsiu pritaikyti ir kitiems smurto veiksmams.

Pradėjęs aiškintis, kokią mintį išreiškė Rosas L., akivaizdžiai nemotyvuotai nužudydamas ir sudarkydamas lavoną, pastebėjau, kad kuo daugiau praleidžiu su juo laiko, tuo labiau aiškėja, kad savo charakteriu, įpročiais ir elgesiu, moralinių vertybių sistema, kuria teisino savo elgesį ir tikslus, jis norėjo apsisaugoti nuo paniekos ir nepagarbos, pajuokos ir apkalbų, bijojo pasirodyti esąs silpnas, ne „tikras vyras". Rosas L. kentėjo manydamas esąs nepajėgus, nevisavertis vyras, todėl galėjo būti įžeidus ir pernelyg reaguoti į tokias užuominas apie save. Vėlesniuose pokalbiuose jis patvirtino, kad tikrai tai patyrė ir kad tai buvo nepakeliama.

Pavyzdžiui, dar nesulaukusį paauglystės, jį dažnai primušdavo ir erzindavo kiti berniukai, niekinamai pravardžiuodavo „ištižėliu", „gaidžiu" ir „pupyte". „Gaidys" kalėjimo žargonu reiškia pasyvųjį homoseksualą, stipresniojo sugulovą, o „pupytė" reiškia moters genitalijas. Taigi Rosas L. nuolatos buvo visaip užgauliojamas kaip nevisavertis vyras, net ne vyras.

Nuo trylikos metų jis pradėjo išgėrinėti ir svaigintis narkotikais, o apkvaitęs tapdavo agresyvus, ir tai glostė jo vyrišką savimeilę. Dar didžiavosi įsikalta į galvą mintimi, jog per tris valandas galįs išardyti ir vėl surinkti bet kurio automobilio variklį. Automobilio pažinimui jis teikė ypatingą reikšmę (tai būdinga daugeliui paauglių), nes šis įgūdis – tarsi vyriškumo ženklas. Pažymėtina, kad žmogžudystės dieną jis neturėjo automobilio, kadangi stokojo pinigų sumokėti mechanikui už jo remontą. Be to, mergina, skirtingai nuo Roso, toliau mokėsi mokykloje, buvo baigiamojoje klasėje. Priimdamas siūlymą pavėžėti tą šaltą vakarą, jis buvo priverstas pripažinti neturįs nei automobilio, nei pinigų, teko priimti malonę iš merginos.

Jis mėgo girtis, esą tapęs savo gimtojo miestelio donžuanu, tikru „eržilu", be vargo „kabinančiu" merginas. Jis tvirtino, kad merginos atstumtas neįsižeisdavo ir kad tai atsitikdavo labai retai. Deja, greitai paaiškėjo, kad už šių pagyrų slypi seksualinė frustracija ir nesėkmės bei neapykanta moterims. Neilgai trukus prieš nusikaltimą jis pasa-

kojo vienam pažįstamam, kad nori įsitempti į automobilį bet kurią po ranka pasitaikiusią moterį, ją „išdulkinti", nužudyti ir išmesti lauk. Iš tikrųjų tą vakarą iššaginti jis neįstengė – sugebėjo „tik" nužudyti ir subjauroti kūną. Policija lengvai jį surado – mat Rosas L. negalėjo atsispirti pagundai padaryti įspūdį savo vyriškumu ir vienam iš pažįstamų pasigyrė ką tik žiauriai nužudęs.

Visa tai rodo, kad ši žmogžudystė su lavono išniekinimu pagrįsta emocine logika – gimininga skaudžiais išgyvenimais – gėda ir pažeminimu, kurie įsigali, kai asmuo neturi pagrindo save gerbti, ir gali tapti tokie nepakeliami ir gniuždantys, kad visiškai sugriauna savigarbą, ir asmenybė miršta. Tyrinėdami Roso L. elgesį toliau, pastebėsime, kad jis nuolatos beviltiškai – kas gali būti dar labiau beviltiška? – stengėsi apsisaugoti nuo tokių katastrofiškų išgyvenimų; ir aš manau, kad negalėsime suprasti jo šiurpaus nusikaltimo, nesupratę gėdos logikos. Ir kokia gi ta logika?

Visi žinome, kad gėda sukelia norą slapstytis, tapti nematomam; pats žodis *shame* į šiuolaikinę anglų kalbą atkeliavo iš senovės germanų kalbos, ten jis turėjo siauresnę prasmę – apsisiausti, užsidengti[26]. Darwinas teigė, kad „stiprus gėdos jausmas sukelia didelį norą pasislėpti... Susigėdęs žmogus nepajėgia žvelgti aplinkiniams į akis..."[27]

Erikas Eriksonas savo įžvalga žengia dar toliau, tam tikru atžvilgiu tai gali padėti mums geriau suprasti aptariamą žmogžudį. Eriksonas sakė: „Kai gėdijamasi, žmogus būna visų akivaizdoje ir suvokia, kad yra stebimas. Jis visų matomas, nors to ir nenori. Štai kodėl sapnuose gėda būna, kai mus mato ne visai apsirengusius... be kelnių... Susigėdęs žmogus norėtų priversti aplinkinius nukreipti žvilgsnį į šalį, nematyti jo nuogumo. Jis norėtų atimti jiems regėjimą"[28]. Eriksonas cituoja liaudies dainą apie žudiką, stovintį po kartuvėmis ir laukiantį egzekucijos:

Semas Holas aš esu
Kaip aš jūsų nekenčiu,
Tebūnie prakeiktos jūsų akys!

Tai nestebina, prisiminus Aristotelio[29] pasakytą mintį: „...mes labiau gėdijamės, kai kas nors atsitinka viešai, visiems matant". Patarlė sako: „Gėda gyvena akyse". Bet gėda susijusi ne tik su akimis – ir Aristotelis sakė, kad labiau gėdijamės „prieš tuos, kurie gali visiems apie mus papasakoti"; o kadangi „aplinkinių tylėjimas suprantamas kaip nedorai pasielgusio pateisinimas", galime suprasti, kodėl nuo seno vienas veiksmingiausių būdų sumažinti riziką patirti gėdą yra visai neleisti kitiems kalbėti.

Gėdos sužadinta baimė, pyktis ir liguistas įtarumas nukreipti konkrečiai į akis, tai atsispindi ir liaudies prietaruose apie „blogą akį"; pyktis gali būti nukreiptas ir į paskalas skleidžiantį liežuvį, galintį papasakoti tai, kas akimis regėta, taip buvo ir šios žmogžudystės atveju. Nors jaunuolio veiksmai – aukos lavono sudarkymas – atrodo beprasmiški racionalaus proto požiūriu, vis dėlto reikia į juos žiūrėti kaip į šios konkrečios minties nežodinį išreiškimą (kaip ir visų pasąmoninių minčių, jos struktūra būdinga maginiam mąstymui): „Jei aš sunaikinsiu akis, sunaikinsiu gėdą" (nes gėda tada, kai mato kitų [blogos] akys); kitaip tariant, „jei išdursiu akis, man nebus užtraukta gėda", o „jei nupjausiu liežuvį, apie mane nekalbės, manęs neišjuoks, mano gėda nebus atskleista kitiems".

Po Roso L. nusikaltimu slypinti emocinė logika, kurią vadinu gėdos logika, įgauna maginio mąstymo formą, kai mąstoma taip: „Šiuo būdu nužudęs žmogų, nužudysiu gėdą, būsiu saugus – neturėsiu silpnos vietos, nebūsiu demaskuotas ir nebekamuos gėdos jausmas" (kitaip tariant, nebūsiu stebimas ir aptarinėjamas).

Nenoriu tvirtinti, kad smurtautojai priešiški tik akims ir liežuviui, taip ir nėra[30]. Rosas L. sutelkė dėmesį ir priešiškumą į aukos akis ir liežuvį, ir šios svarbios nusikaltimo detalės atskleidžia, kaip jis buvo nuolat susirūpinęs ir liguistai bijojo gėdos ir pajuokos. Aš tik mėginu, analizuodamas vieną iš kraštutiniausių akivaizdžiai nemotyvuoto ir neracionalaus smurto stvejų, nustatyti simptomus, kurie padėtų išsiaiškinti, kas darosi, ir padėtų surasti prasmę beprasmybėje. O jei

Rosas L. – tipiškas žmogžudys, turėtume padaryti išvadą, kad šiame pasaulyje patys pavojingiausi yra vyrai, gniuždomi nerimo dėl savo vyriškumo. Karų pradžiai užtekdavo ir menkesnių priežasčių.

Kolektyvinio smurto simboliškumas

Brėždamas paralelę tarp žmogžudystės ir karo, tikiuosi, kad Roso L. elgesys, jau vien todėl, kad buvo toks ypatingas ir nežabotas, gali padėti išsiaiškinti kitus kraštutinio žiaurumo atvejus, kad ir kur jie vyktų. Gerai pagalvojus, jo smurtinis elgesys savo žiaurumu, iracionalumu ir galiausiai savigriova atrodo prilygstąs taip pat nesuvokiamu kolektyviniu žvėriškumu pasižymėjusiam nacistų elgesiui Vokietijoje, tik čia vienas žmogus darė tai, ką nacistai darė pasauliniu mastu.

Nacizmo, kaip politinio judėjimo, pamatas buvo smurtas (įgavęs genocido mastą), iš esmės kaip savitikslis, taigi čia beveik galime kalbėti apie „grynąją smurto kultūrą". Štai kodėl taip svarbu pažymėti, kad gėda buvo svarbiausia varomoji jėga ar emocijas žadinanti jėga, slypinti už vienos pavojingiausių kolektyvinio smurto formų XX ar kuriame kitame amžiuje. Hitleris atėjo į valdžią, rinkiminėje kampanijoje tautai žadėdamas „nuplauti Versalio gėdą"[31]; tas pažadas ir, be abejo, jautrumas gėdai, iš kurio vokiečių tauta sėmėsi galių, rado atsaką visoje tautoje.

Seymouras Martinas Lipsetas[32] ir kiti teigia, kad 1933 metais, per patį ekonominį nuosmukį, kuris ir iškėlė Hitlerį į valdžią, daugiausia balsų rinkimuose jis gavo iš vidurinės klasės žemesniojo sluoksnio. Ši visuomenės grupė buvo itin sunerimusi dėl gresiančio turto ir visuomeninės padėties praradimo, degradacijos, bijojo būti nustumta į žemesnę, niekinamą skurdžių klasę, o gal jau ir pajuto tuos žeminančius pokyčius į blogąją pusę ir siekė atkeršyti – atgauti savo padėtį ir vėl pasijusti galinga – o tai Hitleris ir jo vadovaujami nacistai žadėjo su kaupu. Galimybė nusiristi socialiniais laiptais žemyn, bedarbystė,

namų praradimas labai skatina gėdos jausmą, todėl padeda įsigalėti smurto politikai.

Bet kodėl gėdos jausmo sužadintas pyktis buvo taip stipriai nukreiptas į žydus? Žydai tapo „atpirkimo ožiu" pavydintiems jų visuomeninės padėties, kuri atsirado dėl ekonominės nelygybės, o ši savo ruožtu buvo kilusi iš socialinės ir ekonominės sistemos; žydai tapatinami su turtu ir kapitalistine santvarka, buvo jos simboliai (ryškiausias tokio simbolio pavyzdys – tikriausiai bankininkų Rothschildų šeima). Praturtėti žydams palengvino ir tai, kad tik jiems visame pasaulyje krikščionybės eroje buvo leidžiama skolinti pinigus ir draudžiama verstis dauguma kitų profesijų ar turėti kitokio kapitalo. Vokietijoje į turtingus žydus buvo žiūrima kaip į grėsmę iš viršaus vidurinės klasės ekonominiam statusui ir saugumui, o kiti žydai – Marxas su savo pasekėjais – atrodė kelią pavojų iš apačios grasinimais sugriauti visą ekonominę sistemą ir proletariato labui atimti nuosavybę iš vidurinės klasės. Atsakydami į tai, žemesnieji vidurinės klasės sluoksniai visą apmaudą dėl gresiančio pažeminimo sutelkė į tuos, kurie, jų supratimu, simbolizavo socialinius veiksnius, kaltus dėl jų sunkios padėties – į žydus. Tai viena pagrindinių priežasčių, dėl kurios antisemitizmas buvo stipriausias nacistų ideologijos ramstis, ir žydus sunaikinti Hitleriui tikriausiai buvo svarbiau negu laimėti karą.

Beje, visiškai tokie pat pokyčiai (kokybiniai, bet ne kiekybiniai, t. y. ne to paties masto) vyksta Amerikos visuomenėje per paskutiniuosius maždaug dvidešimt metų. Kadangi labiausiai pažeidžiamos vidurinės klasės gyventojams kyla vis didesnė ir didesnė grėsmė netekti darbo ir namų, kadangi jų pajamos nebeauga, gal net sumažėjo, jų profsąjungos neteko galios, o darbo garantijos ir bendros finansinės garantijos taip pat sumenko, jie susiduria akis į akį su grėsme prarasti turėtą visuomeninę padėtį ir patirti gėdą bei pažeminimą, nusiritus iki žemesniosios klasės ar varguomenės (bedarbių, uždarbiaujančių neturtėlių, benamių, gyvenančių iš pašalpų ir kt.), politiškai jie masiškai pasuko į dešinę. Visa laimė, kad dėl įvairių priežasčių šio sluoksnio patirtas eko-

nominis žlugimas nepradeda artėti prie tokio, kuris įvyko ketvirtojo dešimtmečio Vokietijoje, o politinė reakcija taip pat dar nepasiekė tokio lygio. Vis dėlto einama ta pačia linkme, ir jei procesas nesusilpnės, gali pasigirsti vis garsesnis ir garsesnis pavojaus signalas, kadangi toks vyksmas padidina smurto galimybę ir dažnumą (įteisinto ir neįteisinto smurto). Iš tiesų politiniai judėjimai, kylantys dėl tokių ekonominių katastrofų, atvirai šlovina smurtą – tai galima pastebėti iš to, kokiu mastu šioje šalyje per paskutinius dvidešimt metų masiškai palaikomas šaunamųjų ginklų kiekio apyvartoje didėjimas, mirties bausmių dažnumas, klinikų, kuriose daromi abortai, sprogdinimas, karinės policinės valstybės palaikymas (nukreipiant vis daugiau ir daugiau pinigų kariuomenei, policijai ir kalėjimų sistemai, silpninant įstatymus, ginančius pilietines laisves) ir taip toliau.

Kuo silpnesni (ir dėl to pažeidžiami gėdos) žmonės jaučiasi, tuo labiau jie griebiasi smurto, individualaus ar kolektyvinio, kaip greičiausio būdo atgauti galios jausmą – net jei tas jausmas būtų iliuzija. Kuo silpnesni per paskutinius du dešimtmečius tapo žmonės iš vidurinės klasės žemesniojo sluoksnio ir kuo labiau pažeminti jie tapo ekonomiškai ir socialiai, palyginti su turtuoliais, tuo stipresnė jiems pagunda nukreipti smurtą į tuos, kurie dar silpnesni ir labiau pažeidžiami, – į žemesnę klasę (beturčius, varguomenę, imigrantus, mažumas, vienišas motinas, bedarbius, ligonius ir t. t.). Juk nukreipus smurtinius impulsus, kylančius iš nevisavertiškumo jausmo į tuos, kurie turi didesnę galią, ištiktų pralaimėjimas ir bausmė, taigi dar stipresnis nevisavertiškumo jausmas, visuomeninės padėties praradimas ir gėda. Tačiau vargšai, ligotieji, badmiriai, vaikai, bedarbiai, benamiai, ligoninių pacientai, kaliniai, pabėgėliai iš kitų šalių, – visi yra beveik negalintys apsiginti atpirkimo ožiai, į kuriuos galima iškrauti žmogžudiškus impulsus, sukeliamus nerimo būsenos – gėdos ir pavydo jausmų, atsirandančių dėl mūsų socialinės ir ekonominės santvarkos.

Tačiau daugelis tų socialinių veiksnių bei jų skatinami pavydas, baimė ir neapykanta žydams jau tęsiasi du tūkstančius ar daugiau

metų. Nagrinėjant neseniai pateiktą agresijos proveržį, pravartu prisiminti, kad kone per visą Europos istoriją, kaip nurodo Leonardas Mossas ir Stephenas Cappannaris, „buvo manoma, kad žydai... turi blogą akį... Elvyros susirinkimas (Ispanija, ketvirtasis amžius)... uždraudė žydams pasirodyti krikščionims priklausančiuose brėstančių javų laukuose, kad žydas bloga akimi nenužiūrėtų javų, jie nesupūtų arba nenudžiūtų. Anglijos žydams buvo uždrausta stebėti Ričardo Liūtaširdžio karūnavimo ceremoniją 1189 metais, baiminantis, kad bloga akis nepakenktų karaliaus valdžiai. Šios tariamos žydų galios taip bijotasi, kad net ir šiandien vokiečių kalbos žodis, reiškiantis blogą akį, nužiūrėjimą, yra *Judenblick* (žydo žvilgsnis)[33].

Iš kur visa tai atėjo? Kodėl daugelis tautų, ypač vokiečių nacistai laikė žydus grėsmės šaltiniu, o ypač bijojo blogos žydo akies? Kad atsakytume į šiuos klausimus, pravartu atkreipti dėmesį į faktą, jog antropologai nustatė – daugelyje pasaulio kultūrų liaudies prietarai apie blogą akį pagrįsti pavydu. Pats „žodis, pavydas, susijęs su bloga akimi. Angliškojo žodžio *envy* (pavydas) pirmtakas lotynų kalbos žodis *invidia* sudarytas iš veiksmažodžio *videre* – „matyti" ir priešdėlio *in* – „priešais"[34]. Kaip teigia Hannah Arendt, „jau seniai nuvalkiota tiesa, kad... antisemitizmas yra... viena iš pavydo formų", ir tai, kad tiesa nuvalkiota, dar nereiškia, kad ji nėra tiesa[35].

Nėra reikalo ką nors spėlioti apie šį ryšį tarp pavydo ir antisemitizmo nacistų mąstysenoje; jį patvirtina ir dokumentai, daugybė pilnų pavydo Hitlerio pastabų apie žydus. Pavyzdžiui, vienoje ypač vaizdingai parašytoje pastraipoje jis su kartėliu ir įniršiu sugretina savo, nevykėlio menininko, skurdą ir „turtingų žydų poros" gerovę – juos jaunas būdamas matydavo Vienoje atvykstant į koncertus prabangiu automobiliu[36]. Hitlerio raštai apskritai yra nesibaigiantys nusiskundimai dėl jo paties jaunystėje ir vokiškai kalbančių tautų po Pirmojo pasaulinio karo patirtų gėdos bei pažeminimo. Daugiausia dėl visko jis kaltino žydus, tik sunku pasakyti, kuris Hitlerio jausmas buvo stipresnis – pa-

vydas ar neapykanta. Reikia pridurti, kad pavydas, kaip ir seksualinis pavyduliavimas, yra viena iš gėdos formų, priklauso tai pačiai jausmų šeimai, o jausti pavydą reiškia pripažinti savo nevisavertiškumą kito asmens atžvilgiu, nesvarbu, dėl ko tas pavydas kilo.

Dėl to, kad nacistai stipriai jautė gėdą ir pavydą, ypač pavydą žydams, nesunku suprasti ir net tikėtis, kad, pavydui virtus paranoja, atsiras prietaras (arba klaidingas kolektyvinis paranojinis įsitikinimas) apie blogą žydo akį. Išaiškėja ir dar šis tas – motyvas, sąlygojęs iracionalų ir apskritai nesuvokiamą bei patiems galiausiai pražūtingą elgesį – sunaikinti visą žydų tautą. Masinės žydų žudynės gali būti suprantamos kaip simbolinė tokios minties išraiška: „Sunaikindami žydus, išdursime blogą akį", arba, kitaip tariant, „Išnaikinsime žydus, dings ir gėda – juk nevalia mūsų gėdyti". Čia motyvas, kaip ir Roso L. atveju, yra sunaikinti silpną vietą, dėl kurios būtų galima gėdyti.

Štai ir atlikome panoraminę apžvalgą nuo pavienės žmogžudystės iki masinių žudynių (genocido). Akivaizdu, kad holokaustas, nacistų vykdytas žydų genocidas, ir pradžioje nagrinėta žmogžudystė ir lavono sudarkymas turi tą pačią emocinę logiką bei simbolinę struktūrą.

Gėdos ir smurto simboliškumas mituose ir tragedijose

Roso L. nusikaltimo emocinis simboliškumas atskleidžia bendrą psichologinę tiesą apie smurtą; tą patį galima rasti ir Biblijoje bei Shakespeare'o kūryboje, kur dažnai kalbama apie akių išdūrimą ir liežuvio nupjovimą kaip atsaką į sugėdinimą. Pavyzdžiui, kokios emocijos (ar motyvas) paskatino Dalilą apakinti Samsoną? Žinoma, ji, kaip ir kiti filistinai, troško atkeršyti Samsonui už praeityje patirtą skriaudą, bet kodėl iš daugybės būdų jį sužeisti ar net nužudyti, jei jau įveikė jį, nori būtent apakinti? Dalila net kelis kartus atsako į šį klausimą, triskart pakartodama Samsonui tą patį priekaištą (kad nepraleistume neį-

sidėmėję?): „Štai tu pasityčiojai iš manęs" (Teisėjų knyga, 16–10,13,15). Patirti pasityčiojimą, būti išjuoktam – gėda. Iš šios istorijos galime pasimokyti, kad tiesiausias, tiesioginis ir „metaforinis" būdas numaldyti gėdą – apakinti asmenį, kurio akivaizdoje jaučiama gėda, – tai Dalila ir padaro.

Biblijoje daugybė pasakojimų apie tai, kaip išbadomos akys ir išplėšiamas ar nupjaunamas liežuvis, atsakant į nepagarbius žodžius ar veiksmus, įžūlumą, puikybę, gyrimąsi, į bet ką, kas verčia gėdintis. Pavyzdžiui, kaip angelai nubaudė Sodomos vyrus, kurie kėsinosi juos išprievartauti (taigi, pažeminti)? „O žmones, esančius prie namų durų, – jaunus ir senus, – jie nuplieskė tokia akinančia šviesa, kad veltui jie stengėsi surasti duris" (Pradžios knyga, 19–11). Kaip baudžia „akį, kuri tyčiojasi iš savo tėvo ir niekina savo seną motiną,"? Ta akis „bus slėnio kranklių iškapota ir erelio jauniklių sulesta" (Patarlių knyga, 30 –17). Bausmė už *pajuoką, panieką ir tyčiojimąsi* (gėdos sinonimai) – akių iškapojimas, sulestos akys. Kas atsitinka tiems, kurie užtraukia gėdą, įžeidinėja, kurie kitiems rodo nepagarbą, pučiasi ir giriasi prieš juos, tyčiojasi sakydami netiesą, „kurie šneka pataikūniškomis lūpomis ir veidmaine širdimi?" Psalmininkas sako: „Teužčiaupia Viešpats pataikūniškas lūpas, tesulaiko kiekvieną pagyrūnišką liežuvį" (Psalmių knyga, 12, 4). Panašiai meldžiama Dievą nubausti priešus: „Viešpatie, suardyk ir padalyk jų liežuvius". Kodėl psalmininkas prašo suardyti liežuvius? „... dėl priešo balso ... jie daro man pikta" (Psalmių knyga, 55, 3). Čia tiesiogiai nurodoma, ką reikia padaryti, siekiant nuplauti gėdą, nurodomas net konkretus organas: „Suardyk... padalyk jų liežuvius".

Kai paskaitome, kiek destruktyvios galios priskiriama lūpoms ir liežuviui, nebesistebime, kad į juos nukreipiama tiek daug smurto. Pavyzdžiui, Psalmių knygoje sakoma: „tavo liežuvis lyg aštrus skustuvas, klastos meistre!' (Psalmių knyga, 52, 2), toliau randame šiuos žodžius: „... jų dantys yra ietys ir strėlės, jų liežuviai – aštrūs kalavijai" (Psalmių knyga, 57, 5).

Žinoma, čia poetinė, perkeltinė kalba. Tačiau tai, ką poetas nuveikia tik žodžiais, naudodamas žodžius ir idėjas kaip simbolius ar metaforas, smurtautojas padaro tiesiogiai, fiziniais veiksmais, panaudodamas liežuvį ir akis kaip savus simbolius ar metaforas išreikšti toms pačioms emocijoms ir motyvams, apie kuriuos kalba poetas; taip smurtautojas išreiškia gėdą, didžiavimąsi, baimę, neapykantą ir t. t. Ir kaip tik todėl, kad didieji poetai turi tokį nepaprastą gebėjimą išreikšti, pavaizduoti ir atkurti šias emocijas žodžiais, ir ypač žodžiais, reiškiančiais veiksmus (tokius kaip akių išbadymas ar liežuvio nupjovimas) ir atstojančiais „daiktinius atitikmenis", mes galime jų padedami išsiversti smurtautojų veiksmus į žodžius ir idėjas, emocijas ir motyvus, kurių fiziniai simboliai yra smurtiniai veiksmai. Shakespeare'as, įžvalgus žmogaus psichologijos žinovas, taip pat suprato, kad gėdijantis kito akivaizdoje arba patiriant nevisavertiškumą, pavydą, pavyduliavimą, pajuoką, įžeidimą, užgauliojimus, pajuntamas impulsas pašalinti to žmogaus akis ir liežuvį. Pavyzdžiui, Shakespeare'o dramoje „Antonijus ir Kleopatra" Egipto karalienė, išgirdusi jai gėdingą ir žeminantį pasiuntinio pranešimą apie jos mylimojo Antonijaus vedybas, siekia sušvelninti gėdos jausmą, grasindama pasiuntiniui apakinimu: „Dink, bjaurus kaimieti, arba spardysiu tavo akis kaip kamuolį" („Antonijus ir Kleopatra", II v.).

Bet čia viso labo tik žodinis grasinimas. Gerokai žiauresnė scena vaizduojama to paties autoriaus tragedijoje „Karalius Lyras", kur Edmundas ryžtasi apakinti savo tėvą Glosterį. Kodėl Edmundas taip pasielgė, ir dar su savo tėvu? Jis pakankamai aiškiai atskleidžia savo motyvus. Tėvas užtraukė jam gėdą; tėvas kaltas, kad jis nuolat jaučia gėdą. Glosteris savo sūnui Edmundui užtraukė gėdą, pradėjęs jį ne santuokoje; Edmundas ir socialiai, ir pagal įstatymus tik pavainikis. Edmundas supranta, kad ta padėtis žema, reiškia pažeminimą; per tėvą jis yra pažemintas, nekilmingas, prastos socialinės ir ekonominės padėties toje visuomenėje, kuri vertina „teisėtumą". Nuolatinę Edmundo graužatį Shakespeare'as perteikia tokiais žodžiais:

Netikras, pavainikis? Argi aš
Esu blogai sudėtas, ne tiek pat
Protu ir gražumu apdovanotas,
Kaip sūnūs gerbiamų žmonių? Kodėl
Mane jie pavainikiu pravardžiuoja?[37]

O pats Glosteris dar sustiprina tą gėdos jausmą – pats gėdijasi Edmundo, t. y. gėdijasi, turėdamas nesantuokinį sūnų. Kai Kentas, susitikęs Edmundą ir Glosterį, paklausia: „Tai jūsų sūnus, milorde?", Glosteris atsako: „Aš esu prisidėjęs prie jo gimimo. Man teko taip dažnai *rausti* (t. y. gėdytis) *patvirtinant šią tiesą,* jog aš pagaliau užsigrūdinau. (I v. I sc. 8–11eil.). Kalbėdamas apie neteisėtą Edmundo gimimą, jis sako: „Jūs smerkiate mane už tą nuodėmę?" – ir priduria: „negaliu nepripažinti to šelmio savo sūnumi" (I v. I sc. 16-24 eil.). Visa tai jis pasako Edmundo akivaizdoje – ir dėl to netenka akių.

Liežuvio svarba taip pat didelė. Žmogus, kuris jaučiasi sugėdintas kito žodžių (paerzinimo, pajuokos, apkalbų, šmeižto), jaučia pagundą nupjauti jam liežuvį, ypač jei nesugeba aiškiai ar sąmojingai išreikšti minčių, atsikirsdamas žodžiais, ar negali pakankamai gerai apsiginti nesmurtiniais veiksmais. Dramoje „Troilas ir Kresida" Ajaksas, girdėdamas Tersito užgaulius žodžius, sugėdina jį pagrasindamas: „Aš nupjausiu tau liežuvį". Taigi sugėdinimas žodžiu čia veikia kaip stimulas, provokuojantis atsaką – liežuvio nupjovimą. Bet žmogui, kuris jau užvaldytas gėdos (kraštutiniu atveju jis tampa paranoiku), nėra reikalo susidurti su kokiu nors Tersitu, kad pasijustų įžeistas ar negerbiamas. Toks žmogus gali išgirsti tik įžeidimą ir nieko daugiau net komplimentuose.

Smurtautojo elgesio simboliškumas

Net jei akys ir liežuvis yra neabejotinai simbolinės priemonės gėdai, pavydui ir panašiems jausmams perteikti, kaip jie susiję su smurtiniais veiksmais? Kokie troškimai verčia mus simboliškai bendrauti per

kūną? Ieškodami atsakymo, giliau pažvelgsime į kūno veiksmus kaip į bendravimo būdą ir į simbolius, kurie gali funkcionuoti kaip žodinės kalbos pakaitalas.

Darwinas[38] buvo turbūt pirmasis didis mąstytojas, gyvūnų (taip pat ir žmogaus) kūno judesiams ir veiksmams teikęs savotišką pirminės kalbos funkciją, skirtą perduoti informacijai, emocijoms ir ketinimams. Mokslininkas apsiribojo gana paprastų elgesio modelių – veido išraiškos pokyčių arba nevalingų psichologinio emocinio pobūdžio reakcijų, pavyzdžiui, raudonavimo, – išaiškinimu. Kitos kartos atstovas seras Julianas Huxley's[39] pradėjo vartoti lig tol tik religijos žodynui priklausiusį terminą „ritualas", juo vadindamas sudėtingesnius gyvūnų elgsenos modelius, kurie prarado pirmines fiziologines funkcijas, tokias kaip migravimas, poravimasis, maitinimasis, ir tapo grynai simboliniais gestais, įgavusiais naują – bendravimo priemonės – vaidmenį.

Daugeliui gyvūnų rūšių įbestas žvilgsnis reiškia ne šiaip žiūrėjimą, bet grasinimą ir bauginimą. Visos išstudijuotos rūšys (žmogus taip pat) kito atkaklų žvilgsnį supranta kaip norą išreikšti du kraštutinius jausmus – meilę arba neapykantą. Gyvūnijos pasaulyje įdėmus žvilgsnis suprantamas kaip priešiškas ar bauginantis, kaip priemonė įrodyti dominavimą. Tos pačios rūšies patinų peštynės (taip pat ir vyrų mušty-nės) beveik visada yra varžybos, siekiant nustatyti padėtį hierarchijoje, o nuo to priklauso ir seksualinės bei ekonominės privilegijos, tokios kaip poravimasis su patinkančia patele ar geresni medžioklės plotai. Tačiau kitais atvejais įsistebeilijimas išreiškia švelnumą ir meilę.

Tačiau abiem atvejais, priešiškumo ir susižavėjimo, žvilgsniu siekiama užmegzti stiprų emocinį ryšį. Akių nukreipimas į šalį, esant priešiškumo ar varžybų situacijai, reiškia varžovo viršenybės pripažinimą, nusileidimą ir susitaikymą. Taip pat tai gali reikšti ir piktų ketinimų neturėjimą ar nenorą užmegzti kito pageidaujamą glaudesnį ryšį.

Atrodytų, keista, bet lytinių santykių sferoje nusisukimas gali pranešti apie intereso neturėjimą arba praradimą, arba atvirkščiai – artumo geismą. Nusisukant galima pasakyti: „Aš neprieinama", arba tai gali būti savotiškas viliojimo ritualas: „Aš bėgu, vykis".

Gyvūnų pasaulyje galima rasti gausybę pavyzdžių, kai smurtas atlieka simbolinę išraiškos ar bendravimo funkciją. Tuo tik noriu priminti skaitytojui, kad elgesys gali būti simboliškas, kaip ir žodžiai; kad kūno kalba galima perteikti, dažnai stulbinamai tiksliai, net gyvybiškai svarbią informaciją, kuri gali būti suprasta itin aiškiai, tiksliai ir patikimai. Dar prieš žodinės kalbos atsiradimą jos funkciją atliko simboliniai elgesio modeliai, nors jiems ir trūko lankstumo.

Smurto kalbos interpretavimas

Dabar prisiminus Roso L. žiaurius veiksmus, aiškėja, kad jaunos moters akių išbadymą ir liežuvio nupjovimą įmanoma suprasti tik kaip konkrečią nežodinę pasąmoninio maginio mąstymo išraišką, bandant išvengti gniuždančios, tiesiog žudančios gėdos. Jo veiksmai sako: „Jei išbadysiu akis, atsikratysiu gėdos" ir „jei išplėšiu liežuvį, nebus apkalbų, pajuokos, niekas nesužinos apie mano gėdą, mano gėdingas paslaptis".

Kalbant kūno kalba, žmogžudystė elgesyje yra tas pats, kas paranoja mąstyme, o jausmuose – neapykanta. Žmogžudystė simboliškai išreiškia paranojišką mintį, tik čia naudojami veiksmai, ne žodžiai. Tai būdinga ne tik užvaldytiems manijos, psichozės ar pamišėliams (įprastine psichiatrijos ir teisine šių žodžių prasme). Smurtą galima interpretuoti kaip paranojos atitikmenį elgesyje arba, kitaip tariant, paranojai būdingų minčių, žodžių, fantazijų ir manijų perkėlimą į fizinę plotmę, košmarų ir vizijų hipostazavimą. Paranoja yra psichinis sutrikimas, atsirandantis, kai gėdos jausmas sugriauna skiriamąją ribą tarp jausmo ir fakto. Tuomet net kasdieninis įvykis gali būti klaidingai suvoktas kaip gėdingas, ir tas jausmas gali peraugti į maniją, kai žmogus aplink mato gėdintojus ir demaskuotojus, jaučiasi šnipinėjamas, stebimas, mano, kad iš jo norima tik pasijuokti, jį sukritikuoti, apkalbėti, apšmeižti.

Žmogžudystė (žudiko supratimu) yra kraštutinis savigynos būdas,

vienintelis išsigelbėjimas nuo gėdos, mėginimas apsisaugoti nuo psichozės ar „išprotėjimo". Žudikas tiki, kad, nesiryžęs šiam žingsniui, praras viską – blaivų protą, normalią psichikos būklę, tapatybę. Tai tarsi mėginimas išvengti paranojiškos manijos, kai nuolatos apėmęs kankinantis suvokimas, jog esi šnipinėjamas, stebimas, nužiūrinėjamas blogos akies, apkalbinėjamas, išjuokiamas, kaltinamas dėl charakterio ydų, kurios atrodo nepakeliamai gėdingos – silpnumo, bailumo, vangumo, homoseksualumo, seksualinio nevisavertiškumo.

Būtų neteisinga tvirtinti, kad smurtautojų įtūžis visuomet nukreipiamas tik į akis ir liežuvį. Taip pat ne visada smurtinius veiksmus sąmoningai palydi interpretacinė kalba, apie kurią esu užsiminęs. Priešingai, sugebėjimas „kontroliuoti" savo impulsus, išreiškiant juos žodžiais, o ne veiksmais, galėtų sulaikyti nuo žmogžudystės, kadangi žodžiai dažnai yra vienintelė alternatyva smurtiniams veiksmams (todėl ir psichoterapija, ir auklėjimas gali padėti sulaikyti nuo smurto).

Gilindamiesi į konkretaus smurto atvejo ypatybes, galime suprasti, kokios emocinės jėgos skatina tokį elgesį. Pavyzdžiui, tai, kad Rosas L. sutelkė dėmesį ir priešiškumą į akis ir liežuvį, rodo jo liguistą jautrumą viešai pajuokai ir gėdinimui.

Laikraščiuose nuolatos skaitant smurto atvejų aprašymus, matyti viena ar kita forma pasireiškiantys tie patys elgesio modeliai, būdingi visiems nusikaltėliams. Pavyzdžiui, prieš keletą metų buvo nuodugniai aprašinėjamas teismas dėl vienos žmogžudystės Niujorke. Kaltinamasis Džoelis Steinbergas buvo pripažintas kaltu padaręs sunkiai paaiškinamą ir šiurpų nusikaltimą. Jis mirtinai sumušė savo podukrą Lizą, o sutuoktinė Heda Nusbaum irgi nuolatos buvo mušama, kentė grasinimus. Teisme Nusbaum teigė pastebėjusi, kad keletą mėnesių prieš tragediją Steinbergas „ėmė baimintis įdėmaus žvilgsnio" ir tuo kaltindamas jis „ne kartą yra sudavęs jai per akis ... ir joms pakenkė". Likus keletui savaičių iki Lizos nužudymo jis, kiek žinoma, skundėsi dėl to, kad mergina į jį spokso. „Džoelis priekaištavo, kad ir aš, ir vaikai į jį įdėmiai žiūrime, kad norime jį užhipnotizuoti", paliudi-

jo ponia Nusbaum. Galiausiai Steinbergas paaiškino savo mirtinus smūgius Lizai taip: „Spoksojimo daugiau negalėjau pakelti", ir smogė Lizai, „norėdamas apsisaugoti nuo jos žvilgsnio".

Baigiantis Steinbergo teismui, įvyko incidentas, bylojantis ir apie menką teisiamojo kaltės įsisąmoninimą, ir apie perdėtą jautrumą pajuokai. Kai Steinbergui buvo suteiktas paskutinis žodis, jis prašė teismą skirti jam švelnesnę bausmę, save apibūdino kaip nekaltą auką, užuot prisipažinęs kaltas nužudęs dukterį, jis gailėjosi savęs, savo sugriauto gyvenimo ir galiausiai užsipuolė teisėją priekaištaudamas, kad tas iš jo juokiasi. Teisėjas atsakė, kad jis nesijuokia iš teisiamojo, bet yra apstulbintas to, ką šis kalba[40].

Mano supratimu, pagrindiniai smurto motyvai yra šie asmenybės bruožai: gėdos ir pajuokos baimė bei nenumaldomas troškimas neleisti aplinkiniams iš tokios asmenybės juoktis, geriau priversti juos verkti.

Kriminologas Jackas Katzas[41] neperdėjo sakydamas, kad žudikai įsivaizduoja atlieką „teisėtą žudymo veiksmą". Žudikai tiesiog sugrįžta prie elgsenos modelių, būdingų senoviniams žmonių aukojimo ritualams, ir, kad suprastume žudikus, turime gilintis, iš kur kilę tie ritualai.

Būsimieji žudikai susikursto žmogžudišką įniršį tik aiškiai pasijutę... teisuoliais... Teisuoliškumas, kaip ir įniršis, yra akli egzistencijos laiko riboms... teisuoliškumui rūpi tik tai, kas visada buvo ir visada bus teisinga, ir jis visai pagrįstai yra abejingas istorijos momentui. Tada Gėris tampa tarsi tramplinu šuoliui į aklą įniršį. (30 p.)

Prakeiksmai paverčia smurtą aukojimu, pagerbiančiu užpuoliką kaip dvasininką, atstovaujantį kolektyviniam moralumui. Jei dvasininkas sutepamas aukos krauju, susilietęs su teršiančia šventvagiška materija, tai yra dvasininko atsidavimo visuomenei priemonė.

...mėginimu kokį nors žmogų sutrypti [iki mirties, arba „išspardyti akis"] konkrečiai siekiama palikti normalų pasaulį su nusistovėjusiu elgesiu, su daugialypiais moraliai nereikšmingais motyvais ir įsiveržti

į kovos lauką, kur statymai nepalyginamai didesni – kur Gėris ir blogis aistringai kaunasi dėl galutinės pergalės, suvokdami, kas bus laimėta.

... nors žmogžudystės iš aistros yra kraštutiniausias galbūt svarbiausiojo bendruomeninio tabu [t. y. „Nežudyk"] pažeidimas, žudikams tai yra pastangos apginti tai, ką jie, dažnai kiekvienas išskirtinai, laiko amžinomis, visų bendrai pripažįstamomis vertybėmis. (37 p.)

Kuo nuodugniau tyrinėji nusikaltimą, tuo aiškiau tampa, kokie svarbūs moraliniai jausmai (312 p.).

Gyvūnų ir žmonių aukojimo ritualų paskirtis yra perteikti „idėją", tiktai daugiau veiksmais negu žodžiais, todėl „du pagrindiniai ritualinės elgsenos elementai" (o nagrinėdami anksčiau minėtą žmogžudystę galime kalbėti tik apie ritualą), pasak Walterio Burkerto yra:

„pakartojimas ir teatrališkas išpūtimas. Iš esmės nekintantys modeliai neperteikia daugialypės ir sudėtingos informacijos, jie teturi vieną informacinį vienetą. Tačiau jis laikomas tokiu svarbiu, jog nuolat jį kartojant [ir teatrališkai išpučiant] siekiama išvengti nesupratimo"...[42]

„Teatralizuotas išpūtimas" – itin tinkamas apibūdinimas kalbant apie Roso L. įvykdytos žmogžudystės keistumą ir ypatingumą. Ir žudikas tikrai „kartojo" savo veiksmus: neužteko „aukojamai" moteriai išbadyti akis; kad labai aiškiai, visiems suprantamai praneštų savo žinią, jis turėjo nupjauti ir liežuvį. O vienintelį „informacijos vienetą", kurį jis norėjo perteikti savo veiksmais, galima interpretuoti taip: „Aš nesu ištižėlis, „gaidys" ar „pupytė", nors šį sakinį galima persakyti ar išversti į bet kurią panašaus turinio žinią: „Aš neturiu dėl ko gėdintis", „Niekas negali manęs gėdinti, veikiau aš taip gėdinsiu kitus".

Bet kad dar geriau paaiškintume šiuos dalykus pavyzdžiu, mums reikės pakalbėti apie dar vieną žmogžudį, kuris pralenkė net jau aptartąjį – ir psichopatologiniu požiūriu, ir žiaurumu. Jo elgesys net suprantamiau iliustruoja smurto simboliškumą gal todėl, kad tas žmogus buvo ne tik žiaurus, bet ir psichiškai nesveikas.

Deniso X. atvejis

Sulaukęs devyniolikos metų, Denisas buvo apimtas „didybės manijos", ėmė tikėti esąs Dievas. Po to trylika metų jis dažnai pakliūdavo į psichiatrijos ligoninę, o iš jos paleistas vėl griebdavosi marihuanos, LSD, alkoholio, dalyvaudavo seksualinėse orgijose (dažniausiai vyrų draugijoje), ir dėl to labai gėdijosi, kentė vidinį konfliktą, jį apimdavo „homoseksualinė panika", psichozė, dirglumas, jis smurtaudavo, būdavo suimamas ir vėl gydomas. Bijodamas, kad negalės atsispirti ir viskas vėl kartosis, tūnodavo su pižama namie, ten jį globodavo motina, kartais sesuo. Motinai ėmus jaudintis dėl to, kad jis nesugeba savimi pasirūpinti, ėmus priekaištauti ir raginti būti veiklesniam bei mažiau priklausomam, jis pasijusdavo „nepalaikomas", ir psichozė labai pasunkėdavo. Tada apimtas manijos jis tūžmingai tvirtindavo esąs Dievas ir, jei žmonės juo netikėsią ar liausis tikėję, jis sukelsiąs žemės drebėjimus, stichines nelaimes, nušluosiąs nuo žemės paviršiaus ištisas tautas, įsiviešpatausiąs amžinas pragaras. Kartais jis skelbdavosi esąs įvairių istorijos herojų, tokių, kaip Aleksandras Makedonietis, Cezaris reinkarnacija. Beje, buvo pastebėta, kad Denisas nurimsta, jei besirūpinantys juo asmenys namuose ar ligoninėje apsimeta nieko nepastebį ir nepriekaištauja dėl veiklumo, savarankiškumo stokos, apsiriboja tik paprasčiausia priežiūra.

Pastebėta, jog Denisas X. tuo pat metu, kai nenorėdavo išeiti iš namų ir tvirtai laikėsi visiškos priklausomybės ir neveiklumo, sakė esąs smaugiamas to, ką laikė motinos ir sesers įkyriu rūpestingumu. Jis teigė galįs skaityti seksualines moterų mintis, kaltino jas, kad jo trokšta, seserį dažnai vadindavo „Buchenvaldo kekše", mat ši „kastruoja vyrus".

Paskutinio gydymo metu Denisas X. susipažino su viena moterimi, kuri jam buvo patraukli, ir ėmė puoselėti fantazijas apie vedybas. Jis vadino savo išrinktąją „dieviška ir šventa meile", laikėsi nuostatos, kad iki vedybų neturi būti seksualinių santykių. Kartą motinai pavyko

prikalbinti sūnų liautis lindėjus namie ir pasivaikščioti lauke, bet ten jį užvaldė įsitikinimas, kad jų kaimynas esąs šėtonas, kad jis kankinąs, siųsdamas jam į galvą šlykščias seksualines fantazijas apie jo merginą. Be to, Denisui pasirodė, kad ir pats „šėtonas" puoselėja planus pasimylėti su jo drauge.

Netrukus Denisas X. ėmė sapnuoti košmarus, kuriuose matė, kaip „šėtonas" apgaudinėja jį, mylisi su jo išrinktąja. Sapnai stiprino gėdos jausmą dėl seksualinio nevisavertiškumo, jis pasiekė aukščiausią laipsnį, nors gal būtų tiksliau sakyti, kad tokius sapnus sukėlė jausmai, pasiekę aukščiausią laipsnį. Žmogžudystės rytą Denisas X. nubudo su seksualinėmis mintimis apie savo draugę, nusprendė, kad jam „jau gana" to šėtono, ir, pasičiupęs peilį, išėjo jo ieškoti ir sunaikinti; jis įvykdė savo ketinimą. Policijos ataskaitoje teigiama, kad auka nužudyta „ritualiniu stiliumi".

Sunku ryžtis pateikti viešas ataskaitas apie keistą, prieloškiantį smurtinį elgesį. Vis dėlto kasdien visame pasaulyje susiduriama su smurtu. Kadangi turime įgusti geriau užkirsti kelią tokioms žiaurybėms, privalome jas išnagrinėti ir pamėginti pasimokyti, kad aiškiau suprastume, kodėl kai kurie vyrai prieina iki to, kad gali padaryti tokius dalykus. Denisas X., suimtas už „šėtono" nužudymą, išdėstė savo planą – jis ketinęs „išlupti akis, nupjauti ausis, liežuvį, varpą ir sėklides ir visa tai sukišti į aukos išangę". Jis negalėjo viso to padaryti tik todėl, kad nulūžo peilis. Po žmogžudystės Denisas X. nejautė nei kaltės, nei sąžinės priekaištų, net kiek atslūgo gėdos jausmas. Iš tikrųjų atrodytų, kad smurtinis elgesys net kiek sustiprino savigarbos jausmą. Vietoj nuolatinio nevisavertiškumo jausmo atsirado išdidumas. Man atrodo, kad tai ir yra viena dažniausiai pasitaikančių smurto priežasčių. Denisas X. pasakojo: „Norėjau pelnyti gerą vardą už šėtono nužudymą; buvau tuo susižavėjęs, gyriausi". Jei iš viso kada buvusi įvykdyta teisėta žmogžudystė, Dievo laiminamas darbas, atliktas šventas aktas ar ritualas, tai čia kaip tik ir esąs tas atvejis, tik nužudyta buvo ne Dievo vardu, o paties Dievo.

Po suėmimo Denisas X. jautėsi esąs bauginamas policijos pareigūnų ir dėl to labai sutrikęs prisipažino: „Aš norėjau pas mamą". Tačiau kai motina atėjo į kalėjimą jo aplankyti, jis pasijuto silpnas, tarsi būtų „nevisavertis vyras". Tuomet jis prarado viltį būti Dievu ar vyru, nes visi „sužinojo tiesą" – kad jis nėra Dievas. Po motinos apsilankymo Denisas X. pasijuto esąs silpnas ir viską prisipažino policininkams.

Iš to, kas papasakota, man atrodo visiškai aišku, kad pagrindinis dalykas, kurį Denisas X. sužinojo apie save, yra toks: jis jaučiasi nieko vertas, nevykėlis, drovus ir silpnas, nevyriškas. Dabar jis jau gėdijosi norėjęs savo motinos ir sesers globos, nes toks pasyvus elgesys ir priklausomybė nepriimtini suaugusiam vyrui. Bandydamas atsikratyti savo kaip didelio vaiko įvaizdžio, jis įsivaizdavo, kad motina ir sesuo laiko jį seksualiai patraukliu, trokšta jo ir nori pasilaikyti sau.

Deniso X. pasirinkta gėdos slopinimo taktika žlugo, kadangi seksualinės mintys, kurias jis primetė seseriai ir „šėtonui", tebuvo priedanga užslėptam jo nenorui būti seksualiai brandžiu vyru, gebančiu užmegzti rimtus santykius. Jis troško likti namie su pižama ir amžinai būti vaiku. O hetero ir homoseksualiniai jausmai ir mintys tik sustiprino gėdijimąsi galbūt dėl nesugebėjimo rasti būdą juos įgyvendinti, tapti socialiai ir seksualiai subrendusiu vyru; tai labiau panėšėjo į nevykusius mėginimus nuslėpti tikrąjį, bet nepriimtiną, gėdingą norą, kad juo būtų rūpinamasi kaip vaiku.

Denisas X. mėgino atsikratyti gėdos jausmo, įsivaizduodamas, kad jo norai iš tikrųjų yra kitų norai. Jis kaltino savo šeimos moteris dėl savo impotencijos, silpnumo, kad jį kontroliavo, geidė jo seksualiai, bandydamas išvengti atviro prisipažinimo, jog jo jausmai nevyriški ir silpni, jog jis nori likti namie pas mamą kaip vaikas, ne kaip vyras.

Kai žmogus suvokia, kad jo norai pavertė jį pasyviu, bejėgišku, priklausomu, ištežusiu, nebrandžiu, socialiai ir seksualiai nevisavertčiu, jis pradeda gėdytis tokių norų ir pasijunta esąs vertas paniekos. Ir kai taip atsitinka, jis primeta tuos norus kitiems, manydamas, kad jie nori jį kontroliuoti. Denisas X. suvaidino tuos norus ir jausmus elg-

damasis taip, kad visam gyvenimui užsitikrintų kitų žmonių rūpinimąsi juo – pirmiausia šeimos, vėliau psichiatrijos ligoninių gydytojų, galiausiai – kalėjimo psichiatrų.

Kaltindamas kitus dėl to, kad buvo silpnas, nevyriškas, kontroliuojamas, Denisas X. savotiškai gelbėjo savo įvaizdį; gėdytis jis galėjo tik dėl noro būti globojamas. Priskirdamas savo norus kitiems – pirmiausia motinai ir seseriai, po to „šėtonui" ir galiausiai teisėsaugos pareigūnams bei psichiatrijos ligoninės gydytojams, jis galėjo nebe taip labai gėdytis.

Pati žmogžudystė buvo savigynos sistemos dalis, nes elgdamasis taip, kad jautėsi nepriklausomas, galingas, agresyvus, Denisas X. galėjo paneigti ar visai sunaikinti savo kaip pasyvaus, nesavarankiško, silpno, reikalingo globos ir meilės žmogaus įvaizdį. Juk žudymas yra ryškiausia agresijos išraiška. Kaip dar aiškiau įmanoma pasakyti, kad žmogui nereikia kito žmogaus, negu smurtinių veiksmų kalba? „Matai, tu man nereikalingas, galiu net nužudyti tave, kad įrodyčiau, kaip mažai man tavęs reikia."

Bet jeigu išlupti akis ir nupjauti liežuvį Denisas X. ketino tikėdamasis, kad po to nebejaus gėdos dėl sugebėjimų stokos, nepajėgumo ir nebrandumo, tai kodėl jis norėjo atlikti ir kitus planuotus veiksmus? Lengviausia suprasti, manyčiau, aukos ausų nupjovimą, tai susiję su liežuviu – jei liežuvis yra organas, kurio padedami žmonės išjuokia kitus ir skleidžia apie juos paskalas, tai ausimis jie girdi pajuokas ir šmeižtus; taigi norint dar geriau apsisaugoti nuo gėdos ir pajuokų, reikia sunaikinti ne tik akis ir liežuvį, bet ir ausis.

Bet kam būtų reikėję auką dar ir iškastruoti? Nes gėdos buvimo vieta yra ne tik akys, bet ir lyties organai. Ryšys tarp gėdos ir lyties organų toks artimas ir neatsiejamas, jog daugumoje kalbų jie vadinami tais pačiais žodžiais. Graikų kalbos žodis *pudenda* reiškia ir gėdą, ir lyties organus; prancūzų kalbos žodis *pudeur* – gėda, o anglų *pudenda* – genitalijos – kilę iš graikų kalbos. Vokiškai genitalijos dažnai vadinamos *Schamteile*, „gėdos dalys". Oksfordo anglų kalbos žodyne (Ox-

ford English Dictionary) teigiama, kad pirmuose Biblijos vertimuose į anglų kalbą žodis „gėda" turėjo dvejopą reikšmę – taip buvo vadinami lyties organai ir su jais susijęs jausmas. Netgi šiandien angliškai genitalijos pavadinamos *privates*[43] – taip perteikiama papildoma reikšmė, kad lyties organų gėdijamasi, todėl juos reikia slėpti (kaip ir viską, kas gėdinga), laikyti paslaptyje. Be abejonės, visi prisimename seniausią rašytinį pasakojimą apie gėdos jausmo kilmę, kai Adomas ir Ieva pastebėjo stovį nuogi, kitaip tariant, jų genitalijos nebuvo uždengtos. Iš tikrųjų ryšys tarp genitalijų ir gėdos jausmo toks glaudus, jog žodis „gėda" dažnai reiškia tik lytinį drovumą (t. y. norą uždengti genitalijas), paliekami nuošalyje kiti reikšmės atspalviai – silpnumas, lytinis ir socialinis nevisavertiškumas, niekam netinkamumas, atstumtumas, nebrandumas, žemesnė padėtis, pasyvumas, priklausomumas, neįgalumas, homoseksualumas, nesėkmės.

Minėjau, kad Denisas X. patyrė visus šiuos gėdą skatinančius jausmus ir norus, regėjo savo nevykusį atvaizdą. Todėl jo sumanymas nupjautas genitalijas sukišti į aukos išeinamąją angą (Denisui gerai žinomą homoseksualų analinių kontaktų vietą) gali būti interpretuotas kaip sutirštinta simbolinė daugelio gimininguų minčių ir pranešimų išraiška, pavyzdžiui, „Aš nesu kastratas (nevyriškas ar seksualiai nevisavertis), ar homoseksualas, ar protiškai atsilikęs, ar silpnas, ar pažeidžiamas dėl partnerio neištikimybės, todėl neturiu pagrindo gėdytis, – o tu turi!"

Verta pastebėti, kad gėdos kankinamas vyras nukreipia smurtą ir į moters genitalijas. Kai Rosas L. buvo praleidęs kalėjime jau kelis mėnesius, buvo atsiųsti papildomi aukos skrodimo rezultatai. Ten teigiama, kad žiauriai ir giliai subadytos merginos tarpvietė ir lytinės lūpos. Rosas L., kalbėjęs apie norą išprievartauti moterį, matyt, dar labiau norėjo sužaloti jos genitalijas. Dažnai sutinkame teiginį, kad troškimo prievartauti motyvas yra labiau priešiškumas, o ne lytiniai santykiai. Retai kada šis teiginys patvirtinamas taip akivaizdžiai nei mūsų nagrinėjamu atveju. Bet žinodami, kaip Rosas L. baiminosi esąs ne tik ištižėlis

ir „gaidys", bet dar ir „pupytė", galėsime geriau suprasti, koks stiprus buvo jo narciziškas įniršis dėl to, kad moteris turėjo galios priversti jį pasijusti silpnu vyru ir jausti paranojišką baimę, prilygstančią panikai ir nevilčiai, kad jei jis nesunaikins jos moteriškumo, tai ji sunaikins jo vyriškumą. Vyras turėtų jausti, kad jo genitalijos visai netinkamos ar sužalotos, jei mano jas būsiant saugias tik tokiame pasaulyje, kur nėra nė vienų sveikų moters genitalijų. Žinoma, ne pačios genitalijos čia svarbiausia, jos tik simbolizuoja seksualinio nevisavertiškumo jausmo, savo vertės suvokimo, pasididžiavimo buvimą ar nebuvimą, o kartu ir sveiką asmenybės darnos jausmą. Jei žmogus nesuvokia savo seksualinės tapatybės esmės ir jei visiškai nėra anksčiau minėtų jausmų, žmogus gali pulti paniškai taisyti padėtį; jei tai atrodo beviltiška, jis gali griebtis desperatiškų veiksmų, kad išgyventų – o tai įmanoma tik tada, jei neišgyvens kas nors kitas ir jei bus sunaikintos kito asmens kūno dalys, atitinkančios jo paties kūno dalis, laikomas nevisavertėmis.

Smurtą lydintys ritualai, kaip ir visi ritualai, labai simboliški, todėl yra itin prasmingi (kitaip tariant, jie išreiškia daugelį apibrėžtų, glaudžiai susijusių prasmių, kurias galima išreikšti žodžiais). Iš tikrųjų, kuo ryškesnis simboliškumas ir kartu prasmingumas, tuo nusikaltimas atrodo „beprasmiškesnis" racionalaus proto vertinimu, mat čia vadovaujamasi ne racionalaus, bet maginio mąstymo dėsniais. Pavyzdžiui, ausų pjovimas yra aiškiai simbolinis veiksmas, juk suprantama, kad aukai netekus ausų, ji neapkurs ir tai nesustabdys paskalų plitimo, juo labiau tokiu būdu neįmanoma išvengti blogų kalbų apie save. Žmogžudystė – tai vienintelis „būtinas" ir „pakankamas" veiksmas, siekiant amžiams padaryti galą gėdingų paslapčių atskleidimui ir platinimui. Bet jeigu tai galima pasiekti tik nužudant, kodėl gi Rosui L. ir Denisui X. prireikė ne tik nužudyti, bet ir subjauroti aukų kūnus? Manau, kad jiems tai buvo būdas pranešti, kodėl jie nužudė savo aukas, ką jie tarėsi darą nužudydami, o subjaurojimas buvo magiška priemonė padaryti tai, ko negali suteikti aukos mirtis – sunaikinti smurtautojo gėdos jausmą. Bet kodėl vien tik nužudymas negali to padaryti? Todėl, kad

žudymas nepajėgia išrauti gėdos šaknų. Žudikas vis vien žino savo gėdingas paslaptis, ir kiti žmonės gali bet kada jas sužinoti. Taigi, norint užsitikrinti, kad planas pavyks, būtina, pasitelkus ritualą, įvesti magijos elementus ir dar labiau paaštrinti siužetą, tada žudikas gali nustumti į šalį gėdą, grasinančią užplūsti taip, kad pražudys asmenybę, savąjį „aš".

II DALIS

Smurto „bakteriologinės kilmės“ teorija

Ketvirtas skyrius

Kaip mąstyti apie smurtą

Mūsų laikais stipriai įsišaknijo nepasitikėjimas teorijomis; netgi pats polinkis į teoretizavimą atrodo įtartinas. Toks tvirtas ir plačiai paplitęs skeptiškumas sklinda iš abiejų šiandieninio intelektualinio spektro pusių. Tradicinis, konservatyvus mokslo ir erudicijos sparnas, besiremiantis pozityvizmu ir empirizmu, vadovaujasi bendra prielaida, kad tiktai „faktai" yra tikri, patikimi, kad mėginimas žengti už neapdorotų empirinių duomenų lauko į principų ar apibendrinimų sritį yra beviltiškai idealistiškas arba pražūtingai pretenzingas. Pavyzdžiui, konservatyvus kriminologas James Q. Wilsonas[44] teigė, kad nėra tokio dalyko kaip „nusikaltimą sąlygojančios priežastys", kad privalome atsikratyti mėginimų atskleisti ir panaikinti tas vadinamąsias priežastis, verčiau varyti seną vagą – nusikaltėlius kalinti ir bausti, šiurkščiai su jais elgtis.

Wilsonas daro išvadą, kad jei mūsų tikslas yra sumažinti nusikaltimų kiekį gatvėse, turėtume pamiršti apie priemones, skirtas išnaikinti juos sukeliančias priežastis. „Aš dar turiu pamatyti „pagrindinę priežastį", – rašo Wilsonas. Kas dar svarbiau, „Poreikis nustatyti priežastį yra vienas iš kelių, numatytų ar nenumatytų, susitaikyti su kokiais nors veiksmais ar kritikuoti bet kokią politiką. Tai mąstymo būdas, neišvengiamai atitraukiantis dėmesį nuo tų keleto dalykų, kuriuos valdžios gali padaryti gana gerai, ir nukreipiantis dėmesį į tą daugelį dalykų, kurių jos iš viso negali padaryti". Wilsono nuomone, ką valdžia iš viso gali padaryti, tai sumažinti nusikalstamumą, pasiųsdama daugiau nuteistų sunkių nusikaltėlių į kalėjimą... Ko valdžia iš viso negali padaryti, pasak Wilsono, tai lengvesnius nusikaltėlius paversti įstatymus gerbiančiais piliečiais, mažindama skurdą ir diskriminaciją.

Priešingas sparnas teorijų atžvilgiu taip pat nusiteikęs skeptiškai. Šiandieninis avangardas, save vadinantis postmodernizmu arba de-

konstruktyvizmu, atmetantis visas esamas ir galimas teorijas (išskyrus savąją, jei neklystu) ir abejojantis jomis kaip neišvengiamai korumpuotomis ir iškraipytomis pasaulio galingųjų interesų, kuriems būtinai, dažnai nesąmoningai, tarnauja ir slepia juos arba mistifikuoja (tartum pačių postmodernistų teorija dėl kažkokių man nesuprantamų priežasčių neturėtų šių trūkumų). Vieną tokį nepasitikėjimo bet kokiomis teorijomis pareiškimą labai aiškiai išdėstė Carol Smart[45], kalbėdama apie nusikalstamumo teorijas: „Postmodernistai, mesdami iššūkį modernistinei idėjai... neneigia skurdo, nelygybės, priespaudos, rasizmo, seksualinės prievartos ir pan. Greičiau jie neigia, kad intelektualas, kuriam reikia vis daugiau mokslinės veiklos ir platesnių bei geresnių teorijų, gali surasti atsakymą... ir ypač atskleisti priežastinį ryšį, kuris savo ruožtu leistų surasti indukcijos metodus problemiškiems atvejams spręsti".

Smart savo esė daro išvadą, kad „nesibaigiančios teorijos, priežasties ir sprendimo paieškos" yra bergždžios, jos klaidina, duoda prieštingus rezultatus – tai tik laiko bei energijos švaistymas. Tai tiesiog ironiška – pasiektas tas pats intelektinio išsekimo lygis, kaip ir konservatyvaus požiūrio atveju, – tiesiog puikus gerai žinomo reiškinio, prieštingybių sutapimo, pavyzdys. Abi pusės ragina atsisakyti reiškinio priežasčių paieškos ir nusikaltimų bei smurto prevencijos strategijų kūrimo.

Antra vertus, elgsenos tyrinėtojų grupė, sudaryta Nacionalinės mokslų akademijos[46], teigia, jog vienas iš svarbiausių trūkumų ir kliūtis mūsų gebėjimui suprasti smurtą ir užkirsti jam kelią yra bendros nuoseklios smurto teorijos neturėjimas: „Mokslininkų komisija padarė išvadą, kad yra sukauptas pakankamas kiekis fundamentalių žinių apie kai kurias smurto apraiškas ir smurtinį elgesį... Tačiau mes nusivylėme supratę, kad turimų žinių dar neįmanoma sulydyti į tvirtą teorinį pamatą, į kurį galėtų atsiremti prevencijos ir kontrolės programos... (21 p.); [Vis dar] stokojame galimos patikrinti praktikoje bendros smurto teorijos..." (39 p.).

Niekas neabejoja, kad stokojame nuoseklios smurto teorijos, kuria remdamiesi galėtume aiškinti, numatyti ir užkirsti smurtui kelią, tačiau nesutariama dėl pačios galimybės sukurti tokią teoriją. Manau, šiuo atveju neįmanoma rasti išankstinio atsakymo, tai paaiškėtų žengus praktinius žingsnius teorijai sukurti. Tačiau teiginys, kad visos turimos teorijos yra nepakankamos, dar nesuteikia pagrindo sakyti, kad praktikoje nesiremiame jokia teorija. Galiu paprieštarauti tokiems argumentams tuo faktu, kad smurto teorijos neįmanoma neturėti; kadangi susidūrimo su smurtu negalime išvengti, darome apie jį įvairias prielaidas, o tai jau ir yra numanoma teorija ar jos užuomazga. Taigi renkamės ne teorijos turėjimą ar neturėjimą, o racionalią teoriją, kuria galima abejoti, kurią galima tikrinti, kritikuoti, tobulinti, ar teoriją, kuri taip ir liks nepatikrinta, nei įrodyta, nei paneigta, todėl netobulinama.

Jei jau ryžomės bendrais bruožais nusakyti smurto teoriją, valandėlę stabtelkime ir pamąstykime, kokios yra tokiai teorijai būtinos savybės, kad ji galėtų paaiškinti smurtą pakankamai išsamiai. Paaiškinti – tai, mano nuomone, nustatyti empirinį pastebimą reiškinį, kuris gali parodyti priežasties ryšį su rezultatu. Daugelyje samprotavimų, pretenduojančių į smurto paaiškinimą, geriau patyrinėjus pastebimas minėto ryšio nebuvimas.

Moralinis vertinimas nėra paaiškinimas

Ne kartą esu girdėjęs, kaip žmonės aiškina smurtautojo veiksmus sakydami: „Jis tiesiog yra piktadarys“. Taip paprastai būna, kai niekas nesupranta nusikaltimo priežasčių, kai atrodo, kad nėra akivaizdaus motyvo, arba kai nusikaltimas, net jei motyvas aiškus, yra toks žiaurus, jog netelpa į „įprastinio mąstymo rėmus“. Tačiau moraliniai samprotavimai arba teisinis smurto vertinimas – „blogas“, „bjaurus“, arba „kaltas“ – nurodo poelgio vietą vertybių skalėje, bet neteikia paaiškinimo.

Kodėl visa tai sakau? Štai pateiksiu analogiją. Moliere'as[47] vienoje pjesėje parodė skirtumą tarp viduramžių filosofijos (scholastikos) ir tuo metu pradėjusio įsigalėti mokslinio mąstymo. Vienas iš personažų, gydytojas, „aiškina" morfijaus migdomąją galią sakydamas, kad jo sudėtyje yra „migdomoji medžiaga". „Migdomoji" (ar narkotinė) reiškia „sukelianti miegą"; akivaizdu, kad vietoje paaiškinimo pateikiama tautologija – morfijus migdo, nes jis sukelia miegą. Juk ir taip žinome, kad morfijus migdo, tik nežinome kodėl.

Taip pat ir kalbant apie žmogžudystės priežastį, teigti, kad žmogžudys – blogas žmogus, turįs piktų minčių, kad jo blogas charakteris, būtų dar vienas tautologijos pavyzdys. Teigti, kad piktadarystės (*actus reus*) priežastis yra ją padariusio asmens pikta nuostata (*mens rea*) taip pat yra pasakyti tą patį, nepriduriant nieko, kas jau žinoma. Klausimai apie reiškinio priežastį turėtų būti tokie: „*Kodėl* jis buvo blogas? Kodėl piktadario asmenybėje yra blogiu vadinamų savybių? Kodėl jis griebiasi smurtinio veiksmo, kurį mes vadiname blogiu?" Smurto teorija privalėtų atsakyti į šiuos klausimus, ir aš noriu į juos atsakyti. Bet siekdami šio tikslo, mano nuomone, privalome iš diskusijos žodyno pašalinti (ar bent valandėlę pamiršti) moralės terminiją.

Manau, kad vienintelis smurto priežasties aiškinimo būdas, vėliau suteiksiantis galimybę sukurti veiksmingas prevencijos priemones, yra žvelgti į smurtą kaip į visuomenės sveikatos priežiūros sistemos ir profilaktinės medicinos problemą, jį laikant gyvybei pavojingos (dažnai mirtinos) liguistos būsenos požymiu, o ši, kaip ir visi susirgimai, turi priežastį, patogeną. Jei galvosime apie smurtą kaip apie blogį – jei supainiosime įvertinimą su paaiškinimu – tik įsivaizduosime turį atsakymą, nors jo neturėsime.

Čia galėtų padėti rūkymo ir plaučių vėžio ryšio analogija. Žinome, kad yra žmonių, sergančių šia liga, kurie niekada nerūkė, o daug rūkalių jos išvengia. Ir vis dėlto niekas (galbūt tik tabako pramonininkai), apibendrinęs medicininių tyrimų ir elementarius buitinių stebėjimų duomenis, neabejoja, kad rūkymas yra plaučių vėžio „priežastis" – nei

neišvengiama, nei pakankama, bet vis tiek priežastis. Antra vertus, būtų keista girdėti „paaiškinimus", kuriais nerūkančio žmogaus susirgimas siejamas su „nuodėmingumu". Žinoma, jokia teorija negali visko išaiškinti apie kokį nors reiškinį (ir visa laimė, kaip rodo anksčiau pateiktas pavyzdys, tai padeda rasti priemonių mažinti pavojų gyvybei – kad ir patarti atsisakyti rūkymo). Kai nėra išsamaus išaiškinimo, neturi būti ir pasmerkimo.

Kai aiškindamiesi smurtą atmetame moralinius vertinimus, susiduriame su dar vienu keblumu. Jei nevartosime terminų „blogis", „kaltė" ar „nusikaltimas", tai bus pernelyg dažnai suprantama kaip „nuolaidžiavimas" nusikalstamumo atžvilgiu, tarsi mėgindami suprasti smurtą, mes taikstomės su smurtavimu. Mano pastangos suprasti smurtinį elgesį neturėtų būti klaidingai aiškinamos kaip noras pateisinti žmones, kurie įvykdo žiaurius smurtinius nusikaltimus, ar jiems atleisti.

Natūralus, nemoralizuojantis požiūris į smurtą nei palaiko atlaidumo dėl smurtinio elgesio, nei jam prieštarauja, nes visų pirma nėra pasmerkimo. Smurto problemą nagrinėjant visuomenės sveikatos priežiūros sistemos ar profilaktinės medicinos metodais, visai nesvarbu, ar smurtas bus pasmerktas, ar pateisintas. Jei gydytojai negaiš laiko ir nešvaistys jėgų vėžio ar širdies ligų „smerkimui" ir „baudimui", niekas nemanys, kad jie „negriežti" vėžiui ar „nuolaidžiauja" širdies ligoms. Laiką ir jėgas jie skiria šių ligų profilaktikai ir gydymui, o tam pirmiausia reikia kuo daugiau sužinoti, kas jas sukelia ir kaip būtų galima jų išvengti. Smurto kaip sveikatos problemos suvokimas gali būti vaisingas, bet kol mes laikysime tai moralės problema, niekada negalėsime sužinoti, kas smurtą sukelia ir kas jį stabdo.

Tris tūkstantmečius buvo vadovautasi prielaida, kad moralinis ir teisinis smurto traktavimas ir reagavimas į jį (vadinant blogiu, draudžiant ir baudžiant) užgniauš smurtą (ar bent jau kiek suvaldys), bet to padaryti nepavyko. Trys tūkstantmečiai yra pakankamai ilgas laikas patikrinti bet kokią prielaidą. Todėl manau, kad jau metas liautis

moralizavus smurtą, verčiau pasitelkime visas su žmogumi susijusias disciplinas, koncepcijas ir metodus, atėjo laikas kurti mokslą, kurio objektas – žmogus, ženkime pirmą žingsnį smurto analizės link.

Racionaliu savanaudiškumu grindžiama smurto teorija

Mūsų šalies teisėsaugos institucijos veikia remdamosi smurto teorija, kurią aš vadinu „racionalaus savanaudiškumo" teorija. Mūsų kriminalinės teisės sistemoje vyrauja kaip tik tokios prielaidos. Racionalaus savanaudiškumo teorija teigia, kad smurtautojai linkę vadovautis sveika nuovoka, jie apdairiai patenkina naudos troškimą. Kaip ir bet kuris individas, turįs protą ir sveiką nuovoką, jie vengia kalėjimo ir prievartos savo atžvilgiu, bijo mirties. Jie daro viską, kad tik išvengtų bet kurios šių nelaimių, todėl atrodytų, kad norint sulaikyti smurtą, pakanka pagrasinti kalėjimu ar mirties bausme tiems, kurie yra už mus piktesni.

Šioje teorijoje yra keturi blogi dalykai. Ji visiškai neteisinga, beviltiškai naivi, pavojingai klaidinanti ir pagrįsta visišku nežinojimu, kokie iš tikrųjų yra tie smurtautojai. Be to, dėl vadovavimosi racionaliu savanaudiškumu grindžiama smurto teorija esame patyrę pragaištingų ir brangiai atsiėjusių padarinių. Pirma, ji leido mums perkelti dėmesį nuo prevencijos į bausmę. Anaiptol nenoriu pasakyti, kad smurtautojų tramdymui nereikalinga jėga, jei nepasiseka jų įveikti kitomis priemonėmis. Tačiau ši teorija atitraukė mus nuo pastangų sužinoti, kas iš tikrųjų sukelia smurtą ir kokių sąlygų reikia, kad jo sumažėtų, o paskui tas žinias pritaikyti.

Akivaizdu, kad šia teorija grindžiama politika niekaip nepajėgia sustabdyti grėsmingo smurto augimo. Pavyzdžiui, žmogžudysčių skaičius Jungtinėse Valstijose nuolat augo, dabar yra beveik dešimt kartų didesnis negu buvo šimtmečio pradžioje ir vis dar auga. Panašiai

kaip ir klastingasis Dow-Joneso biržos vidurkis metai po metų svyruoja, bet per ilgesnį laiko tarpą matyti, kad jis nepaliaujamai auga. Žmogžudysčių ir gyventojų skaičiaus santykiu Jungtinės Valstijos pranoksta kitas pramonines demokratines valstybes nuo penkių iki dvidešimt kartų. Tokiu pat rezultatu lenkiame visas valstybes kalinių ir gyventojų santykiu, atsiliekame tik nuo Rusijos. Padėties negelbsti (gal atvirkščiai, ją komplikuoja) ir mirties bausmės taikymas, nes esame vienintelė jos neatsisakiusi Vakarų demokratija (ir šiuo atžvilgiu JAV taip pat kaip Rusijoje).

Įsivaizdavę, kad smurtas yra „racionalus" ir skatinamas „savanaudiškumo", galime nebepastebėti, koks iš tikrųjų buvo tas siaubingiausias, daugiausia pasaulyje XX amžiuje sunaikinęs žmonių gyvybių smurtas, kurį paskleidė Hitleris, Stalinas, Pol Potas, Idi Aminas, Chomeinis, Sadamas Huseinas, kamikadzės, Baader-Meinhofo gangsteriai, Raudonosios brigados; smurtas Beirute, Bogotoje ir Bosnijoje; nereikia pamiršti ir nesuskaičiuojamos daugybės serijinių ir samdomų žudikų, „valstybinių" ir „privačių", kurie ir patys pasiruošę būti nužudyti – jų įniršis toks neapsakomai karštas, jog visai nebesvarbu, jokio skirtumo, ar tu žudai, ar tave žudo. Kaip įžvalgiai išpranašavo Dostojevskis[48], dar neprasidėjus baisiam dvidešimtajam amžiui: „... apie pasaulio istoriją galima sakyti viską – viską, kas tik užgimsta netgi labiausiai įsisiautėjusioje vaizduotėje. Nevalia tik teigti vieno dalyko – jos racionalumo. Jau pats tas žodis stoja skersai gerklę... pasirinkimas labai dažnai, netgi dažniausiai, atkakliai prieštarauja protui..."

Pakeliui į naują smurto teoriją

Šioje knygoje tikiuosi parodyti, kad tai, kas atrodo nenormalu, nepaaiškinama ir nesuprantama apie smurtą (individualų ar kolektyvinį), visiškai nėra nenormalu, bet kaip tik tai, ko galima tikėtis esant tam tikroms sąlygoms.

Pradėsiu nuo bendros empirinės pastabos, kad žmonės nepalyginamai labiau bijo grėsmės savo psichikai, sielai ar asmenybei, savajam „aš" negu kūnui. Asmenybės mirtis kelia didesnį nerimą nei kūno mirtis. Kūnas aukojamas be ilgų dvejonių, jei įsitikinama, kad taip galima išgelbėti „sielą", „protą" ar „gerą vardą".

Be to, žmogaus pastovi, integruota ir individualizuota asmenybės ar tapatybės samprata susiformuoja tik glaudžiai sąveikaujant su kitais bendruomenės žmonėmis arba kultūra. Kaip kūnui reikalingas maistas, taip ir siela priklausoma nuo peno, kurį gauna iš santykių bendruomenėje, ugdymo vaikystėje, auklėjimo, viso to, ką vadiname kultūra. Kultūros ir charakterio sąsaja yra neišvengiama sociopsichologinė realybė.

Dėl to grėsmė asmens kultūros vientisumui ir išlikimui suvokiama kaip grėsmė individo asmenybės ar charakterio vientisumui ir išlikimui bei etinių vertybių sistemos gyvybingumui, o ši sistema yra centrinė ir esminė kultūros ir asmenybės sudedamoji dalis, labai artimai siejanti asmenybę ir jos kultūrą, kultūrą ir jos asmenybes. Štai kodėl kultūros mirtis prilygsta asmenybės mirčiai.

Gerai pažįstu aplinką, kurioje žmonės patiria grėsmę savo asmenybei ir bendruomenei ar tikrą jų mirtį, – tai griežčiausio režimo kalėjimai ir jų psichiatrijos ligoninės nepakaltinamiems – tai „ekstremali aplinka", kurioje žalojami, pažeidžiami rasinis išdidumas ir savigarba, grėsmė jiems jaučiama labiau nei bet kurioje kitoje vietoje. Čia tampa itin aišku, kad žmonėms svarbiau garbė ir savigarba (kartu ir bendruomenės bei savosios kultūros garbė) negu fizinis komfortas ar net gyvybė, – tai unikalus, tik žmonių giminei būdingas bruožas, tačiau jis kelia mums ir didžiausią pavojų.

Neatsitiktinai žmonės linkę kurti civilizaciją, siekti dorovės ir tuo pat metu žudyti bei žudytis. Šie du bruožai ryškiausiai skiria mus nuo kitų gyvūnų rūšių. Abi šios žmogaus prigimties pusės persipynusios. Jos kyla iš tų pačių sąveikaujančių emocinių galių, individualiai ar kolektyviai pasireiškiančių žmonių psichologijoje ir kultūroje, –

gėdos, orumo, kaltės ir nekaltumo. Individai ar žmonių grupės, pajutę, kad rizikuoja netekti garbės ar „gero vardo", gali imtis smurto, jei mano, kad tai padės apginti tą garbę ir išvengti gniuždančio pažeminimo. Savigarbos praradimas dažnai individo suprantamas kaip asmenybės mirtis. Žmonės paaukos viską, kad tik išsaugotų asmeninę ar savo visuomenės sluoksnio tapatybę.

Jei mums svarbiausias tikslas smurto prevencija, nėra kitos racionalios išeities, tik laikyti smurtą visuomenės sveikatos priežiūros sistemos ir profilaktinės medicinos problema. Galime apibūdinti ligą gana plačiai, kad ji aprėptų ir smurtą kaip bet kurią ardomąją jėgą ar procesą, veikiantį organizmą ar rūšį, pavojingą gyvybei ir ypač rūšies išlikimui. O sveikata susijusi su tomis jėgomis ir organizmo bei rūšies procesais, kurie saugo ir palaiko individo ir bendrą gyvybę. Naudodamas terminą „smurtas", nurodau į vieno žmogaus kitam arba sau pačiam daromus fizinius sužalojimus, ypač jei jie pavojingi gyvybei, baigiasi mirtimi arba luošumu, neįgalumu. Smurtas gali būti sąmoningai suplanuotas arba netyčinis, kylantis iš nerūpestingumo, neatsargumo, saugos reikalavimų nepaisymo savo ir aplinkinių atžvilgiu. Visuomenės sveikatos priežiūros sistemos ir profilaktinės medicinos požiūriu smurtas reiškia mirtį arba negalią, sukeltą fizinio sužalojimo arba traumos dėl žmogaus pasirinkto elgesio, taigi dėl jo proto ar psichikos. Smurtinės, priešingai nei natūralios, mirties priežastis yra žmogaus veiksmai ir kultūra, o ne Dievo valia ar gamtos stichija.

Smurtą galima apibūdinti kaip psichopatologijos apraišką – individualią (žmogžudystė, savižudybė) arba epideminę (karas, genocidas). Apibūdinimas lieka tinkamas, net jei, kaip J. P. Scottas[49] bei kiti gyvūnų elgsenos tyrinėtojai, atskirtume agresyvų, puolamąjį smurtą – jį sukelia agresorius, – ir gynybinį, kai siekiama nuo jo apsiginti. Taigi gynybinis smurtas gali būti apibrėžiamas kaip reakcija į agresoriaus smurtą. Gynyba ir net gynybinis smurtas gali būti būtinas sveikatai, nors dažnai to nepakanka. Jis gali padėti prisitaikyti,

kad būtų išsaugota gyvybė. Kūno apsauginis mechanizmas, imuninė sistema ir individo ar grupės proto gynybiniai mechanizmai veikia taip pat.

Bet jei yra ir gynybinis smurtas, ir gintis smurtu gali būti naudinga, tai kaip smurtas gali būti ir naudingas, ir žalingas tuo pat metu? Pasirodo, ne visi gynybiniai mechanizmai veikia terapiškai, padeda prisitaikyti prie aplinkos, gydo nuo ligos ar gelbsti nuo mirties. Organizmo natūrali gynyba gali būti ir žalinga, pavyzdžiui, sergant plaučių uždegimu, gleivinės sekretas blokuoja kvėpavimo takus, nors tas sekretas yra neatskiriama gynybos mechanizmo dalis. Panašiai ir „gynybinis" smurtas – gali lengvai tapti savižudišku, o ne apginti. Ir netgi atliekantis prisitaikymo ir savisaugos funkciją gynybinis smurtas gali būti laikomas patologijos simptomu; šiuo atveju tai jau agresoriaus patologija, o ne besiginančiojo. Štai kodėl taip sunku atskirti vieną nuo kito šiuos du žmonių smurto būdus.

Atsiradus naujosioms technologijoms, ši problema – kieno smurtas gynybinis, o kieno agresyvus – pasidarė visai nebeišsprendžiama. Ginklų griaunamoji galia dabar tokia, kad nėra kaip nuo jų apsisaugoti, ir kai gynybinis smurtas, panaudojus branduolinį ginklą, gali sunaikinti ne tik agresorių, bet ir tą, kuris ginasi, aišku, kad gynybinis smurtas nebegali būti taikomas šiai problemai spręsti. Lieka vienintelis kelias – pasitelkus visuomenės sveikatos priežiūros sistemos ir profilaktinės medicinos priemones mokytis pasiekti tai, kas svarbiausia smurto prevencijai – pirmiausia neleisti, kad susidarytų sąlygos, sukeliančios agresyvų smurtą, tada nebereikės gynybinio smurto (antrinės prevencijos).

Terminus „susirgimas" ir „liga", kalbėdamas apie smurtą, naudoju ne perkeltine, bet tiesiogine prasme. Smurtas ir jį sukeliantys socialiniai bei psichologiniai veiksniai atneša skausmą, sužalojimus, luošumą, neįgalumą ir mirtį, visai taip pat kaip bakterijos ar kiti ligų sukėlėjai. Tačiau kyla klausimas – jei smurtą reikia suvokti kaip biologinę ir medicininę problemą, visuomenės sveikatos priežiūros ir profilaktinės psichiatrijos problemą, kokia turi būti šitaip kuriamos smurto teorijos struktūra?

Kokius faktus ši teorija privalo paaiškinti? Mano nuomone, prieš keletą metų į šiuos klausimus geriausiai yra atsakęs amerikietis psichiatras George'as Engelis, teigdamas, kad visos medicininės problemos, ligos (jis atskirai nenagrinėjo smurto temos) gali būti tinkamai suvoktos, jei į jas žvelgtume kaip į „biopsichosocialines" problemas, kaip į reiškinius, kurių priežastys ir pasekmės pasireiškia vienu metu biologinėje, psichologinėje ir socialinėje sistemose. Tai tinkamas požiūris į smurtą kaip į nepaprastai sudėtingą, daugiaplanį reiškinį. Šiandien kai kurie duomenys apie smurtą gali būti paaiškinami tik biologiniu, kiti – psichologiniu, dar kiti – socialiniu, kultūriniu atžvilgiu, istorijos ar socialinės ekonomikos mokslo požiūriu, pavyzdžiui, visuomenės susisluoksniavimas, diskriminacija amžiaus, lyties ar rasiniu pagrindu. Smurto teorija, neapimanti bendrųjų sąvokų iš visų trijų lygmenų, negali būti laikoma tinkama.

Kad būtų aiškesnė mano čia pateikiamos teorijos esmė, manau, nepakenks paminėti, kad visapusė smurto teorija negali būti vien kriminologinė arba iš klinikinės ar teismo psichiatrijos srities. Kriminologinė ji negali būti todėl, kad dauguma nusikaltimų nėra smurtiniai, ir atvirkščiai, smurtas dažnai teisiniu požiūriu nėra nusikalstamas. Dažniausiai nusikalstama iš ekonominių paskatų. Dauguma smurtinių (tai yra, padarytų ne gamtos, o žmogaus) sužalojimų ir mirties atvejų Jungtinėse Valstijose ir kitose šalyse sąlygojami veiksmų, kurių teisės sistema nusikalstamiems nepriskiria. Pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose ir kitose išsivysčiusiose šalyse savižudybė labiau paplitusi nei nužudymas, o dar daugiau smurtinių mirčių sukelia neatsargumas. Nors šios mirtys paprastai, dažnai neteisingai, vadinamos „atsitiktinėmis" arba „netyčinėmis", iš tikrųjų dauguma jų ištinka dėl nuspėjamo (ar įmanomo išvengti) sąmoningo žmogaus pasirinkimo – tai pavojingos darbo sąlygos, avariniai gyvenamieji namai, sportinės kovos, rizikingi laisvalaikio užsiėmimai ir pan. Taip žūsta dukart daugiau žmonių negu nuo žmogžudysčių ir savižudybių kartu paėmus. Kolektyvinis smurtas, vadinamas kariavimu, yra visiškai teisėtas, su retomis išim-

timis, abiejų konflikto pusių teisės sistemose. O jei pridėsime mirties atvejus, kuriuos sąlygoja struktūrinis – santvarkos – smurtas (tai daugybė varguolių mirčių dėl socialinės ekonominės santvarkos, t. y. dėl klasinės ir kastų nelygybės), tai bus daug daugiau mirties atvejų nei anksčiau minėtų kategorijų kartu paėmus. Štai galiausiai pradedame suvokti, kodėl smurto teorija, mėginanti aprėpti problemos medicininius aspektus, peržengia kriminologijos rėmus.

Smurto teorija negali būti ir vien klinikinės psichiatrijos teorija, kadangi dauguma smurtautojų neserga psichinėmis ligomis (pagal psichiatrų ir teismo priimtą ligos apibrėžimą), o dauguma psichikos ligonių nėra agresyvūs. Didžiąją daugumą žmogžudysčių padaro žmonės, turintys sunkių asmenybės ar charakterio sutrikimų, o ne „psichiškai nesveiki", dėl to, kad nesuvokia tikrovės arba patiria haliucinacijas ar manijas, taigi nieko nuostabaus, kad Jungtinėse Valstijose tik vienas procentas kaltinamųjų dėl nužudymo yra teismo pripažįstami „nepakaltinamais dėl psichinės ligos". Tik nedaugelis tokių ligonių nužudo ar nusižudo (vis dėlto savižudybių pasitaiko dažniau nei bendroje gyventojų statistikoje).

Ir galiausiai, mano pateikiama teorija nėra tiktai teismo psichiatrijos teorija; teismo psichiatrija padeda teismui nuspręsti, ar teisiamasis „pakaltinamas" už savo smurtinį veiksmą, ar „nepakaltinamas dėl psichikos ligos" – ar smurtaudamas buvo „sveiko proto", ar „pamišęs". Dauguma, kaip minėjau, būna „sveiko proto", bet aš mėginu atskleisti smurto priežastis, peržengiančias „diagnostikos" rėmus, priežastis, dėl kurių smurto griebiasi ir „sveiki", ir „pamišėliai". Be to, manau, kad tokia terminija, kai kalbama apie smurtinį elgesį, yra sutartinė ir, šiaip ar taip, nelabai naudinga ar aktuali. Pritariu daugelio žmonių blaiviam požiūriui, kai jie, sužinoję apie itin žiaurią, neįprastą ar serijinę žmogžudystę, pasako: „Tik pamišėlis galėjo tai padaryti". Tačiau daugumai tokių žmogžudysčių neįmanoma pritaikyti įstatymo ir psichiatrų suformuluoto „pamišėlio" apibūdinimo, ir iš to matyti, kokia ribota yra visuotinai priimta teisininkų ir psichiatrų terminija bei nusistovėjęs jų

požiūris į smurtą ir „pamišimą"; bent jau man jie nelabai tinkami, nušviečiant šios knygos tikslus. Esu įsitikinęs, kad asmenys (ar grupės asmenų), įvykdantys daugumą mano aptartų smurtinių veiksmų (nusikaltimų, apie kuriuos kasdien rašo laikraščiai), iš tiesų turėtų būti „pamišę", „ligoniai" tiesiogine šių žodžių prasme. Mūsų diskusijoje apsiriboti klausimu, ar toks smurtautojų elgesys atitinka priimtus teisės ir psichiatrijos apibrėžimus, kas yra pamišimas palyginti su blogiu, ar psichozė palyginti su iškrypimu ir asmenybės marginalumu – būtų pretekstas vengti ieškoti esmingesnių susirgimo ir smurto įžvalgų.

Esu įsitikinęs, kad smurtinis elgesys, iš pirmo žvilgsnio atrodantis akivaizdžiai beprasmiškas, nesuvokiamas ir psichoziškas, yra visai suprantamas kaip atsakas į tiksliai nustatytų ir apibūdintų sąlygų sanklodą; net kai smurtinis elgesys atrodo motyvuojamas „racionalaus" savanaudiškumo, jis yra galutinis rezultatas nuosekliai kilusių iracionalių, savigrioviškų ir nesąmoningų motyvų, kuriuos įmanoma tyrinėti, nustatyti ir suvokti.

Penktas skyrius

Gėda: smurto emocijos ir moralė

Kai esame šalia žmogaus, kuris, esant reikalui, yra pasiryžęs paaukoti savo gyvybę gindamas vieną vienintelį dalyką – savo orumą, kiekviename iš mūsų pabunda tragedijos nuojauta.

Arthuras Milleris, „Tragedija ir eilinis žmogus"

Iš patirties žinome, koks efektyvus buvo visuomenės sveikatos tarnybų darbas kovojant su epidemijomis. Devynioliktajame amžiuje, sakysime, tokios priemonės kaip vandentiekio ir kanalizacijos sistemų valymas kovoje su užkrečiamosiomis ligomis buvo nepalyginamai efektyvesnės nei viso pasaulio gydytojai, medikamentai ir ligoninės. Be to, išmokus vandenyje nustatyti konkretų pražūtingos epidemijos sukėlėją, atsivėrė galimybės efektyvesnei ligų prevencijai – paaiškėjo, ką konkrečiai reikia šalinti iš užteršto vandens, ir pasidarė įmanoma nustatyti, kada vandens valymą galima laikyti sėkmingai atliktu. Įvairių ligų priežasčių nustatymas yra pirmasis žingsnis jų prevencijos kelyje.

Remdamasis tuo, ką vadinu smurto „bakterijų teorija", pamėginsiu identifikuoti tą „patogeną", kuris sukelia pražūtingiausią mūsų laikų epidemiją, tačiau šiuo atveju sukėlėjai, į kuriuos žiūrėsime pro mikroskopą, yra ne mikroorganizmai, bet emocijos. Šiame skyriuje pamėginsiu panagrinėti jų prigimtį, o likusioje knygos dalyje, gilindamasis į tai, kur apskritai šie sukėlėjai kaupiasi mūsų visuomenėje, pasistengsiu pailiustruoti savo teorijos aiškinamąsias bei prognostines galimybes. Laikydamasis visuomenės sveikatos požiūrio, kitus du skyrius paskirsiu „kanalizacijos sistemos" analizei, kad nustatyčiau patogenų sankaupų vietas – ne fizinėje, bet visuomenės „kanalizacijos sistemoje". Visų pirma tai kalėjimų sistema (įskaitant kalėjimų psichi-

atrijos ligonines), kuri yra savotiškas rinktuvas, o mes, kaip visuomenė, „sumetame" į jį žmones, kuriuos laikome savo pačios šiukšlėmis ir atmatomis.

Po to kaip visumą patyrinėsime „vandentiekio sistemą", nes ji, nors egzistuoja kanalizacijos sistemos išorėje, savo vandenį atiduoda į kanalizaciją – tai mūsų socialinė ir ekonominė sistema. Pamėginsiu nustatyti, kur joje kaupiasi smurto sukėlėjai, ką pirmiausia jie užkrečia, kaip jie dauginasi ir plinta. Stengsiuosi pailiustruoti, kaip jie prasisunkia į mūsų socialinę ir ekonominę sistemą, kuri juos išplatina visai kaip užterštas vandentiekis. Panagrinėsiu ir tai, kieno interesams šis „užterštas vandentiekis" naudingas.

Tuomet, turėdami omenyje išorinį smurto panašumą į užkrečiamą ligą, kelsime klausimą: kadangi smurtą pažadinantis patogenas veikia destruktyviai individo psichologijos lygmenyje (kaip bet kuri bakterija veikia individualaus organizmo lygmenyje) ir kadangi šio patogeno plitimą efektyviausiai galima sustabdyti išvalant vandentiekio ir kanalizacijos sistemas (t. y. reformuojant mūsų socialinę ir ekonominę sistemą bei kriminalinės teisėsaugos ir bausmių sistemą), ar vis dėlto negali būti, kad šio patogeno kilmė iš tikrųjų galų gale yra biologinė? Gal vis dėlto smurtą nulemia, sakysime, neišnaikinami biologiniai instinktai arba paveldimumas, arba smegenų pažeidimai (kad ir tam tikros epilepsijos formos), arba piktnaudžiavimas narkotinėmis medžiagomis, arba skirtingų rasių, lyčių ar amžiaus grupių biologiniai skirtumai? Šiame skyriuje aš pamėginsiu įrodyti, kad analogija su visuomenės sveikatos koncepcija yra tinkama ir pajėgi pademonstruoti, jog smurtas – tai užkrečiama, o ne paveldima liga. Patogenas yra psichologinės, o ne biologinės prigimties, ir plinta per socialinius, ekonominius ir kultūrinius, o ne biologinius užkrato pernešėjus. Biologinių veiksnių kaip smurto priežasčių reikšmė yra nepalyginamai menkesnė (tais atvejais, kai jie apskritai turi kokią nors reikšmę) nei socialinių bei psichologinių. Pateiksiu įrodymų, kad vyriškajai lyčiai būdingi hormonų lygio svyravimai daro daug mažesnį poveikį smurtingo elgesio

modeliams nei tam tikri kultūriniai veiksniai, kuriuos po to ir aptarsiu 10–ajame skyriuje. Ten panagrinėsime, kaip lyčių vaidmenų asimetrija, kuri būdinga patriarchalinėms kultūroms, smurtą tiek vyrų, tiek moterų atžvilgiu skatina daug stipriau nei biologiniai lyčių skirtumai.

Epiloge ketinu susieti visus knygos skyrius ir parodyti, kaip ši smurto teorija ir jos siūloma smurto samprata gali paaiškinti tuos civilizacijos, patriarchato ir moralės istorijos bei dinamikos aspektus, kuriuos sunku komentuoti pasitelkiant kitokius požiūrius.

Kaip galėtume atskleisti šio patogeno prigimtį? Mano asmeninė smurto tyrimų metodika – akis į akį kalbėtis su linkusiais į smurtą žmonėmis, klausinėti juos, kodėl jie gyvenime griebiasi smurto. Mano atradimai pagrįsti tuo, ką papasakojo daugelis iš šių pašnekovų. Nors ir ne visi. Kai kurie – kad ir Rosas L., kurio aukos sužalojimą aprašiau trečiajame skyriuje, – apskritai nieko neaiškino. Daugumai netgi patiems būna sunku suprasti, kodėl jie įvykdė smurto veiksmus, dėl kurių teko sėsti į kalėjimą. Bendraudamas su jais, turėjau išmokti dekoduoti jų smurto veiksmų simbolių kalbą – dirbti kaip kriptologas ar antropologas, mėginantis iššifruoti keisto ir baisaus ritualo prasmę. Vis dėlto dauguma pašnekovų apie savo elgesio motyvus man papasakoja tiesiai ir atvirai.

Sakysime, kaliniai, su kuriais dirbu, į mano klausimą, kodėl jie naudojo smurtą, dažniausiai atsakydavo: „Jis mane pažemino" arba „Jis nesvetingai elgėsi su mano lankytoju". Žodis „pažeminti" yra toks svarbus jų žodyne, moralės vertybių sistemoje ir psichodinamikoje, kad šie nuolat smurtaujantys žmonės netgi sukūrė jam žargonišką trumpinį *„dis"*[50].

Česteris T., labai piktas ir žiaurus ketvirtąją dešimtį einantis kalinys, pasodintas už ginkluotą apiplėšimą, buvo nukreiptas pas mane dėl to, kad dažnai užgauliodavo kitą kalinį, jam grasindavo ir jo atžvilgiu naudodavo smurtą. Taip jis elgėsi jau keletą savaičių, o su pertraukomis toks elgesys jam buvo būdingas jau daugelį metų. Tačiau dažniausiai jis kalbėdavo taip nerišliai, kad nei man, nei kam nors kitam

nepavykdavo išsiaiškinti, ko jis nori iš aplinkinių ir kas sukelia tuos pasikartojančius smurto protrūkius; nelabai man sekėsi ir įtikinti jį liautis beviltiškai ir nesėkmingai kariavus su visais ir kiekvienu aplinkui, nes neišvengiamai būdavo vis griežčiau baudžiamas. Šis reiškinys itin dažnas vyrų kalėjimuose. Kuo agresyviau kalinys elgiasi kalėjime, tuo griežčiau jį baudžia kalėjimo vyresnybė. O kuo griežčiau jis yra baudžiamas, tuo smurtingiau elgiasi; taigi tiek kaliniai, tiek vyresnybė įsivelia į nuolatines nerezultatyvias grumtynes ir galų gale patenka į savotišką užburtą ratą.

Stengdamasis ištraukti šį vyriškį iš to užburto rato, aš kartą paklausiau jo:

— Koks jūsų didžiausias troškimas, dėl kurio būtumėte pasiryžęs paaukoti visa kita?

Vyriškis, kuris iki šiol negalėdavo nustygti vietoje, būdavo susijaudinęs, sutrikęs ir kalbėdavo taip nerišliai, kad sunku būdavo iš jo išgauti suprantamą atsakymą į bet kokį klausimą, staiga atsistojo, išsitiesė ir atsakė ramiai ir tvirtai, rišliai ir netgi savotiškai iškalbingai:

— Išdidumo. Orumo. Savigarbos. – Ir tęsė toliau, nepalyginamai aiškiau nei kada nors anksčiau: – Ir aš galėčiau nužudyti bet kurį močkrušį šiame korpuse, kad visa tai įgyčiau. Mano gyvenimas nieko nevertas, jei aš nesugebu atsilyginti kiekvienam, kuris mane žemina, vadina mane „gaidžiu", pederastu, šiknium ir iš manęs tyčiojasi. Gyventi nebūtų verta, jei nebūtų už ką mirti. Jei neturi išdidumo, neturi nieko. Išdidumas yra viskas, ką tu turi! Aš savo išdidumą turiu ir jį saugau. O vienas kalinys mėgino jį paminti. Bet aš nesu idiotas. Ir ne bailys. Neturėjau kitos išeities, kaip tik nužiebti jį. Todėl šliūkštelėjau ant jo benzino ir padegiau. – Toliau pašnekovas pasakojo, kaip tas kitas kalinys iškvietė jį į dvikovą ir jis neišdrįso nepriimti iššūkio: – Būčiau atrodęs kaip tikras bailys ir snarglius, jei būčiau atsisakęs su juo kautis.

Vieną ar kitą to paties motyvo variantą iš smurtauti linkusių asmenų galima išgirsti nuolatos. Bilis A., penktąją dešimtį įpusėjęs vyriškis, su manimi panoro susitikti todėl, kad jis taip pat buvo įsitraukęs į nesi-

baigiančius mūšius su beveik visais savo korpuso kaliniais ir pataisos pareigūnais. Pasiaiškinimą dėl tokio savo elgesio jis pradėjo tuo, jog jam esą nesvarbu, mirti ar gyventi, nes kalėjimo prižiūrėtojai ir kiti kaliniai su juo elgiasi taip blogai, „kaip nesielgiama su gyvūnais zoologijos sode", kad jie iš jo atėmę visą jo nuosavybę ir jis neturįs ką prarasti materialine prasme, tačiau negalįs sau leisti prarasti savigarbos, nes tai viskas, kas jam likę – pasak jo, „jei neturi savigarbos, neturi nieko". Sykį jo savigarba buvo paminta, kai kitas kalinys apipylė jį vandeniu, o pareigūnas, kuris tai matė, nesikišo. Tad vienintelis būdas, kuriuo Bilis A. jautėsi galįs atgauti pamintą savigarbą, buvo apipilti vandeniu ir pareigūną, ir savo tiesioginį įžeidėją. Už šį poelgį jis buvo uždarytas į vienutę, tačiau liko kietai užsispyręs ir toliau atvirai protestavo:

— Mirtis šioje situacijoje yra ne negatyvus, o pozityvus dalykas, nes aš esu taip pavargęs nuo viso šito šūdo, kad mirtis man atrodo kaip laukiama šventė. Manęs nekamuoja depresija. Aš neturiu nei jausmų, nei poreikių, tačiau privalau išsaugoti savo savigarbą, todėl esu pasiryžęs kariauti kad ir su visu pasauliu, kol pasieksiu savo!

Šio žmogaus asmenybė buvo labai paranojiška, taigi jis buvo itin pavojingas tiek kalėjime, tiek laisvėje. Prieš patekdamas į kalėjimą, neprovokuojamas ir neperspėjęs Bilis A. mėgino nužudyti moterį, kuri, jo nuomone, jį persekiojo. Nors jis, kaip ir dauguma į smurtą linkusių psichikos ligonių, buvo pasiųstas į kalėjimą, o ne į psichiatrijos ligoninę, jo būsena buvo neabejotina paranojinė manija.

Laiškas, kurį Bilis A. parašė teisėjui, iliustruoja, kaip kalėjimo sistema, sistemingai žemindama, dar pasunkino jo paranojinę būseną ir padarė jį dar pavojingesnį. Tą laišką jis tikriausiai parašė, greičiau norėdamas palengvinti slegiančių minčių naštą jas išsakęs, nei iš tiesų ketindamas jį išsiųsti teisėjui. Galiausiai jis vis dėlto parodė laišką kalėjimo psichiatrei, kad ji padėtų išspręsti ten išdėstytas problemas.

Savo laiške jis išreiškia desperaciją bei nuojautą, kad tai, kaip su juo elgiamasi, jį stumia vis arčiau ir arčiau prie pavojingos ribos ir jis ima prarasti savikontrolę. Jis rašo, kad jaučiasi dvasiškai ir psichiškai

sugniuždytas ir kad nebebijo nieko, net ir mirties. Maža to, – jis jaučiąs, kad taip gyventi – vienutėje ir patiriant nuolatinius fizinius bei psichinius kankinimus iš sargybinių ir kitų kalinių, yra neverta.

Toliau laiške Bilis A. aprašo konkretų incidentą, kuris užtruko tris dienas, ir tos dienos, kaip jis apibūdina, buvusios „labiausiai sekinančios psichiškai" per visą jo gyvenimą, blogesnės netgi už mirtį. Kurį laiką aštuoni korpuso kaliniai jį užgaulioję „visais įmanomais keiksmažodžiais". Kai jis pasakęs pareigūnui, kad norįs pateikti kaltinimus tiems kaliniams už tokį jo žeminimą, jam buvo liepta eiti į lankytojų kambarį ir nusirengti. Ten jis buvo paliktas kokiam pusvalandžiui, o po to visiškai nuogas parvestas į savo kamerą. Jį žeminę kaliniai, tai išvydę, ėmę „kvatotis ir švilpti". Paaiškėjo, kad iš vienutės dingę visi jo asmeniniai daiktai, taip pat ir tualetiniai reikmenys (dantų šepetėlis, muilas, rankšluostis). Ši netektis ypač pažeidusi jo savigarbą – daugiau kaip savaitę jis negalėjęs nusiprausti duše. Jo teigimu, „savo savigarbą aš palaikau savo kūno švara". Galiausiai, apimtas nevilties, jis ėmęs daužyti savo stalą, nes, pasak jo, „man tikrai reikėjo higienos reikmenų". Po to pareigūnai, keršydami už jo pretenzijas, vėl įsakę jam penkiolika minučių stovėti nuogam lankytojų kambaryje, o jie tuo tarpu iš jo juokęsi ir „kandžiai šaipęsi". Jis rašė: „Jų juokas mane iš tiesų erzino, nes nemačiau ten nieko juokingo". Jo manymu, taip elgdamiesi jie jautę „neapsakomą malonumą". Galiausiai jie jam davę kombinezoną, bet batų jis taip ir neatgavęs.

Tuomet, jo teigimu, jie pririšę jį prie suolo, kietai surakinę rankas antrankiais, o kojas suveržę geležiniais įtvarais, kuriuos privalo dėvėti visi kaliniai, išeinantys iš vienutės, tada atidarę visus langus ir atitraukę kombinezono užtrauktuką, kad šaltas oras išsyk pasiektų odą. „Aš neišlaikiau ir pravirkau, – rašė jis. – Ne dėl to, kad prižiūrėtojas atsegė mano kombinezoną, bet dėl to, kad jis pasižiūrėjo į kitus banditus ir šypsodamasis jiems mirktelėjo." Jie palikę jį drebėti ant suolo (tuomet buvo sausis) ištisas tris valandas. Tuomet atėjęs pareigūnas, kuris išsišiepęs pareiškė: „Aš nenoriu būti tau negeras" – ir po šių žodžių batais

užlipęs ant jo nuogų kojų pirštų, o kiti pareigūnai tuo metu juokęsi iš jo „kaip iš kokio išsigimėlio". Toliau jis rašė, kad gal jis ir iš tiesų toks kvailas ar pamišęs, kokiu jį laiko, tačiau jam tai visai nebesvarbu. Būtent tuomet jis nusprendęs „paskelbti karą visam pasauliui" ir nesiliausiąs tol, kol pasijusiąs susigrąžinęs savigarbą. Kalėjime jo savigarba buvo jau taip pažeista, jog jis pasidarė antisocialus, juk kalėjimas dvasiškai sužeistą ir dėl to pavojingą žmogų sužeidžia dar labiau ir daro dar pavojingesnį.

Manoma, kad ginkluoti plėšikai savo juodus darbus vykdo vien tam, kad gautų pinigų. Iš tiesų, kartais jie taip ir aiškina savo nusikaltimų motyvus. Bet kai vienu du ilgokai pasikalbi su žmogumi, kuris yra įvykdęs daug tokių nusikaltimų, išgirsti štai ką: „Gyvenime niekad anksčiau nebuvau patyręs tiek pagarbos savo atžvilgiu kaip tada, kai pirmą kartą nukreipiau ginklą į kitą žmogų". Arba: „Jūs nepatikėtumėt, kokią pagarbos dozę gauni, kai nukreipi ginklą į kokio puošeivos marmūzę". Žmogui, kuris visą gyvenimą iš aplinkos patirdavo vien tik panieką, pagunda tokiu būdu akimirksniu pelnyti pagarbą gali būti verta daug daugiau nei laisvė ar netgi gyvybė.

Ar reikia dėl to stebėtis? Argi ne pati Biblija, aprašydama pirmąją užregistruotą žmogžudystę istorijoje, mums byloja, kad Kainas nužudė Abelį dėl to, kad su juo buvo nepagarbiai pasielgta? „Viešpats maloniai pažvelgė į Abelį ir jo atnašą, tačiau į Kainą ir jo atnašą nepažvelgė" (Pr. 4,4–5). Kitais žodžiais tariant, Dievas pažemino Kainą! O pažemintas Kainas tapo būtent dėl Abelio. Neatskiriamą ryšį tarp nepagarbos ir gėdos akcentuoja ir antropologas Julianas Pitt–Riversas, kuris daro išvadą, kad visose žinomose kultūrose „pagarbos nerodymas reiškia pažeminimą... ir tai sukelia gėdos jausmą"[51].

Griežčiausio režimo kalėjimuose tai kalinių gyvenimo kasdienybė. Man dar neteko girdėti, kad žiaurus smurtinis poelgis nebūtų išprovokuotas patirtos gėdos ir pažeminimo, nepagarbos ir pajuokos, ir kad nebūtų mėginama neleisti „paminti garbės" arba ją atgauti – nesvarbu kaip po to smurtautojas bus nubaustas, net jei ir mirties bausme. Ir mes

rizikuojame savo pačių saugumu, nesuvokdami, kad tokių žmonių žodžiai, jog jie geriau nužudys ar suluošins kitus, arba žus bei bus suluošinti patys nei gyvens netekę orumo ir savigarbos, yra visiškai adekvatūs jų ketinimams. Jie iš tiesų linkę rinktis verčiau mirtį nei pažeminimą. Ir bado streikai kalėjimuose kyla kaip tik tuomet, kai kaliniai jaučia, kad jų savigarba yra neatitaisomai pažeminta. Maisto atsisakymą jie regi kaip vienintelę savo orumo ir autonomijos apgynimo priemonę protestuojant prieš neteisybę, kurios aukomis jie jaučiasi esą. Tai primena man Frantzo Fanono[52] teiginį, išreiškiantį daugelio išpažįstamą psichologinę tiesą: „Alkis ir asmens orumas yra geriau nei duona vergijoje".

Galimas daiktas, viso šito pamoka mūsų visuomenei yra ta, kad, kai vyras jaučiasi bejėgis ir labai pažemintas, įprastinės prielaidos apie žmogaus elgesį ir motyvaciją, tokios kaip noras valgyti stokojant maisto, noras gyventi ar noras bet kuria kaina išvengti kalėjimo, jau nebegalioja. Einsteinas mus mokė, kad Newtono dėsniai nebegalioja, objekto greičiui artėjant prie šviesos greičio. Mano išvada apie žmones skamba panašiai – „(fiziologinės) savisaugos instinktas" nebegalioja, kai žmogus artėja prie tokios nepakeliamos gėdos būsenos, jog save (kaip psichologinę esybę) jaučiasi tegalįs išsaugoti tik paaukodamas savo (ar kitų) fizinį kūną.

Gėdos jausmas yra pirmoji arba lemiama bet kokio smurto priežastis – tiek kitų, tiek savo atžvilgiu. Gėda yra būtina, tačiau nepakankama smurto priežastis, taip pat kaip tuberkuliozės bakterija yra būtina, bet nepakankama sąlyga tuberkuliozei išsivystyti. Kad gėda pereitų į smurtingą elgesį, būtina dar keletas sąlygų. Patogeninį, arba smurtą provokuojantį, gėdos poveikį gali skatinti, slopinti ar kitur nukreipti kiti jausmai ar jų nebuvimas, tokie kaip kaltė ar nekaltumas, taip pat socialinis bei psichologinis kontekstas, kuriame gėdos jausmas išgyvenamas.

Gėdos jausmas gali pažadinti skirtingas smurto formas, tiek nukreiptas į individą, tiek į visą visuomenę. Smurto tikslas – sumažinti gėdos jausmo intensyvumą, kad žmogus nebūtų visiškai jos užvaldytas, ir,

kiek įmanoma, pakeisti jį priešingu – išdidumo – jausmu. Smurtas kitų atžvilgiu, toks kaip žmogžudystė, yra mėginimas pakeisti gėdą išdidumu. Žinoma, svarbu pridurti, kad gėdą jaučiantis žmogus nebūtinai ims smurtauti kitų atžvilgiu ir padarys mirtiną, pavojingą gyvybei ar sveikatai sužalojimą – kad taip įvyktų, būtinos kelios sąlygos.

Pirmoji sąlyga yra paslaptis, kurią į smurtą linkę vyrai saugo bene rūpestingiausiai. Man prireikė keleto metų darbo, kad ją atpažinčiau, nes smurtautojai ją dangsto iš tiesų uoliai ir išradingai. Dauguma vyrų greičiau sutiktų mirti nei atskleisti šią paslaptį; taip kategoriškai kalbu todėl, kad daugelis iš jų ir numiršta, kad tik ji liktų neatskleista. Taip kruopščiai šią paslaptį jie saugo todėl, kad ji jiems yra labai gėdinga – būtent gėda ją pripažinti ir verčia juos slapukauti. Jų paslaptis faktiškai ir yra gėda – gilus, stiprus, nuolatinis gėdos jausmas dėl dalykų, kurie paprastai yra tokie banalūs, jog dėl paties jų banalumo gėda jų gėdytis, taigi jie gėdijasi net atskleisti, ko gėdijasi. Kodėl taip gėdijamasi savo paties gėdos jausmo? Kadangi nieko nėra gėdingiau nei jausti gėdą. Neretai į smurtą linkę vyrai šią paslaptį slepia po gynybine bravūros, arogancijos, mačizmo, pasitenkinimo savimi, nerūpestingumo ar išmokto abejingumo kauke. Daugelis smurtininkų greičiau mirs nei leis tau sužinoti, kas kelia jiems įtampą ar kad apskritai kas nors kelia jiems įtampą. Už „kieto" ar savimi pasitikinčio kaukės, kuria jie dengia savo tikrąjį veidą – su desperatišku uolumu, kylančiu iš įsitikinimo, kad, nusmukus kaukei, nusmuks ir reputacija, – slepiasi žmogus, kurį gąsdina pavojus prarasti garbę, prestižą, pagarbą, padėtį – savo tapatybės vientisumą, ypač savo stiprios, vyriškos, heteroseksualios tapatybės, gąsdina pavojus prarasti savo individualybę, buvimą asmenybe, blaivų mąstymą, sveiką psichiką.

Teiginys, kad vyrai nežudo be priežasties, yra teisingas ir tuo atveju, kai žmogžudystė atrodo visiškai „neišprovokuota". Vyras ryžtasi žmogžudystei tuomet, kai jis, jo paties supratimu, kaunasi už savo išlikimą – kai jaučia, jog, jei nesigriebs smurto, jam gresia pavojus patirti tai, ką anksčiau įvardijau kaip savojo „aš" mirtį. Žudikai jaučiasi faktiškai

neturį jokio kito pasirinkimo – tik „jis arba aš" (arba „ji arba aš"). Tai ir turiu omenyje sakydamas, kad gėda, kurią žmogus turi patirti tam, kad ryžtųsi žmogžudystei, yra tokia didelė ir tokia skausminga, jog smurtautojui atrodo, kad ir jį patį sugniuždys, nužudys jo savąjį „aš" arba išves iš proto, sunaikins jo sielą arba nuplėš jo taip branginamą garbę (visa tai yra tik skirtingai išreikšta ta pati smurtautojo vidinė būsena).

Visai kitas dalykas yra vyro gėdinimąsi išprovokavęs ar paskubinęs konflikto nereikšmingumas. Visiems, kurie skaito laikraščius, gerai žinoma, kad smurto ar netgi žmogžudystės atvejus neretai išprovokuoja akivaizdžiai nereikšmingi įvykiai. Paradoksas – būtent konflikto aplinkybių menkumas ir daro jas tokias gėdingas.

Antroji smurto sąlyga išsipildo tuomet, kai smurtautojas save suvokia kaip neturintį neprievartinių priemonių, kuriomis jis galėtų atsikratyti gėdos ar pamintos savigarbos jausmo ar bent jį sumažinti – tokių kaip socialiai reikšmingi finansiniai ar kultūriniai pasiekimai, solidi visuomeninė padėtis, aukštos pareigos ir prestižas. Smurtas yra tik pati „paskutinė priebėga", strategija, kurios smurtautojas griebiasi, kai nemato kitų realių alternatyvų. Tai neturėtų stebinti, nes smurtinis elgesys itin rizikingas.

Trečioji sąlyga, kad būtų griebtasi smurtinių veiksmų, yra stoka emocinio potencialo ar jausmų, kurie paprastai slopina gėdos skatinamus smurto impulsus. Svarbiausi iš jų yra meilė, kaltė prieš kitus, baimė dėl savęs. Tai, kokiu mastu dauguma smurtautojų stokoja meilės, kaltės ar baimės jausmų, bent jau smurtinių veiksmų metu, iš tiesų stulbina. Šį fenomeną paaiškina gėdos psichologija. Gėdos jausmo apimtas žmogus sykiu išgyvena psichiškai pavojingą gyvybei meilės trūkumą, ir tokiomis aplinkybėmis neįmanoma nieko mylėti.

Jei kalbėsim apie kaltę, grasinimai, bausmės ar pažeminimas (sąlygos, stiprinančios gėdos jausmą) kaltės jausmą silpnina. Todėl atgaila ar savibauda sušvelnina nuodėmingumo jausmą. Kaltė, anot Freudo, sukuria motyvaciją bausmei, nes bausmė, kaip minėjau, silpnina kaltės jausmą. Štai kodėl kuo griežčiau baudžiame nusikaltėlius ar vaikus,

tuo piktesni jie tampa; bausmė sustiprina gėdą ir tuo pat metu menkina sugebėjimą jausti meilę ir kaltę kitų atžvilgiu.

Freudo teigimu, nė vienas nesijaučia toks kaltas kaip šventieji. Šią mintį aš papildyčiau – nė vienas nesijaučia toks nekaltas kaip kriminaliniai nusikaltėliai; kaltės jausmo trūkumas, netgi dėl pačių žiauriausių nusikaltimų, yra viena iš pačių būdingiausių jų savybių. Jei jie sugebėtų jausti kaltę, nuskriaudę kitą žmogų, jie nebeturėtų emocinio sugebėjimo jo skriausti.

Jei kalbėsim apie baimę – kaip minėta, jei žmogaus vidinis „aš" yra pavojuje ir dar žmogus yra apimtas gėdos jausmo, jis bus linkęs paaukoti savo kūną tam, kad išsaugotų savo savigarbą, savo vidinio „aš"vientisumą. Štai kodėl vadinamieji psichopatai ar sociopatai, arba antisocialios asmenybės visuomet buvo apibūdinami kaip akivaizdžiai nesugebantys patirti baimės.

Tad pagrindinė sąlyga, kad įvyktų smurtinis veiksmas, yra nepakeliama gėda ir nepajėgumas patirti meilės bei kaltės jausmus; gėda paskatina įniršį ir prievartos impulsus atžvilgiu žmogaus, kurio akivaizdoje jautiesi sugėdintas. O meilės ir/arba kaltės jausmų, kurie paprastai slopina šių impulsų išraišką, nekyla.

Šios sąlygos paaiškina tai, kas kitu atveju atrodytų kaip du nukrypimai nuo normos. Pirmasis – tai, kad gėdą viena iš daugelio jos formų (pažeminimo, atstumtumo, sutrikimo ir kitus panašius jausmus) patiriame mes visi, tačiau ne visi griebiamės smurto. Dauguma žmonių per visą gyvenimą nė karto nepasielgia žiauriai, nors gėdą jaučia gana dažnai. Teorija, kurią pateikiu šioje knygoje, teigia, kad dauguma žmonių sugeba rasti neprievartinių priemonių savo pažeistai savigarbai apginti ar atgauti. Arba suvokia, kad smurtu norimų tikslų nepasieks. Pagaliau dauguma žmonių turi sugebėjimą patirti kaltės jausmą ir empatiją, kurie, išskyrus itin ekstremalias situacijas, sulaiko nuo gyvybei pavojingų smurto veiksmų.

Antrasis nukrypimas yra tas, kad dauguma į smurtą linkusių žmonių, sunkiai sukalbamų, nuolatos ir piktybiškai smurtaujančių indivi-

dų, netgi žmogžudžių ir maniakų didžiąją savo gyvenimo dalį apsieina be jokios prievartos. Jų smurtas pasireiškia trumpų ir ūmių krizių metu, tad nors mes juos bemat priskiriame itin pavojingų kategorijai, didžiąją laiko dalį jie nieko neskriaudžia. Jie smurtauja tik susiklosčius aplinkybėms, kuriomis jaučiasi be galo pažeminti ir įžeisti taip, kad tai gresia jų asmenybės vientisumui, arba tuomet, kai atsiduria tokioje situacijoje, iš kurios jaučiasi negalį pasitraukti neprievartiniu keliu, nes tuomet katastrofiškai sugadintų savo reputaciją.

Ateidamas dirbti į kalėjimų sistemą, viso to aš dar nežinojau. Nebuvau girdėjęs jokių panašių teorijų. Prie šių išvadų priėjau per ilgą ir sunkų darbą, metai po metų dirbdamas su smurtininkais. Man pavyko sukaupti didžiulį kiekį informacijos, kuri mane praktiškai įtikino, kad tik taip galima suprasti ir paaiškinti jų iš pažiūros nepaaiškinamą, paradoksalų ir anomalų elgesį. Ironiška – šis suvokimo procesas prasidėjo nuo pat pirmojo žmogaus, kurį sutikau kalėjimo psichoterapijos kabinete, tačiau suprasti tai, ką matau, man prireikė ne mažiau kaip metų.

Randolfo W. atvejis

Randolfas W. buvo stambus, raumeningas „mačo" tipo baltaodis iš darbininkų sluoksnio, įpusėjęs ketvirtą dešimtį. Jo nosis buvo deformuota, kaip ir daugelio smurtaujančių vyrų, kurie per metų metus patiria daugybę smūgių į nosį ir ji būna ne kartą sulaužoma. Randolfo W. teigimu, pirmą kartą nosį jam sulaužė tėvas. Kalėjime Randolfas W. jau kelintą kartą sėdėjo už įvairius užpuolimus, sumušimus ir ginkluotus apiplėšimus. Pirmasis spėjimas, kad smurtingas šio žmogaus gyvenimo būdas gali būti susijęs su nuolatine gėda ir nenoru pripažinti nei tą jausmą, nei jo priežastis, man kilo tuomet, kai jo buvo paprašyta perskaityti ir pasirašyti kai kuriuos dokumentus. Tuomet jis nebegalėjo nuslėpti, kad nemoka nei skaityti, nei rašyti. Apie tai jis man nė sykio nebuvo užsiminęs. Kai tiesa išaiškėjo, jis pripažino, kad šį gėdingą

faktą buvo pasiryžęs nuslėpti nuo visų kalinių ir darbuotojų. Tą akimirką man dingtelėjo į galvą naivi mintis: „Tai jau progresas. Tai svarbus žingsnis. Dabar mes suradome konkrečią problemą, menko savęs vertinimo priežastį, kurios Randolfas nebuvo pripažinęs niekuomet anksčiau; vadinasi, dabar jis gali tai išspręsti, ir jam gali padėti netgi kalėjimas, nes čia veikia nedidelė mokyklėlė, ir jis gali išmokti skaityti ir rašyti". Aš neįsivaizdavau, jog yra kliūčių, komplikuojančių šį iš pažiūros paprastą ir akivaizdų sprendimą. Randolfas taip gėdijosi savo bemokslišKumo, jog negalėjo net prisiartinti prie mokyklos, nes, norint dabar išmokti skaityti bei rašyti, jam būtų tekę ir kitiems pripažinti, kad yra beraštis. Kaustomas savo gėdos, jis buvo pasiryžęs geriau likti beraštis nei tai atskleisti kitiems.

Be to, Randolfą W. slėgė jo kameros bendro nusiskundimai – šis skundėsi kvapu, sklindančiu nuo Randolfo lovos. Randolfas tebesišlapindavo į lovą – ne kiekvieną naktį, bet gana dažnai, kad tai taptų problema. Jis taip gėdijosi to fakto, jog sugalvodavo pačių įvairiausių gudrybių, kad jį nuslėptų.

Trečiasis spėjimas išryškėjo baigiantis pirmiesiems terapijos metams, kai Randolfas paprašė atlikti jam plastinės chirurgijos operaciją ir pataisyti jo deformuotą nosį. Aptardamas su manimi šį savo pageidavimą, jis prisipažino, jog kreiva nosis jam kelianti seksualinio nevisavertiškumo problemų, nes dėl jos jis esąs nepatrauklus moterims. Taigi Randolfas W. jautėsi esąs bjaurus ir buvo įsitikinęs, kad jei jo nosis būtų „tobula", jo šansai moterų atžvilgiu būtų kur kas geresni, o kartu sustiprėtų ir pasitikėjimas savimi. Operacija Randolfui buvo atlikta, tačiau tuomet jam teko patirti jau iš anksto prognozuojamą nusivylimą suvokus, kad naujoji nosis nedaro to magiško poveikio, kurio jis tikėjosi; jo nosies forma iš tiesų gerokai pasitaisė, tačiau nei bendra išvaizda, nei pasisekimas su moterimis netapo staiga idealūs.

Tačiau bene keisčiausias dalykas, liudijantis, kaip stipriai jį valdė gėdos jausmas ir kokią didelę įtaką turėjo smurto veiksmams, paaiškėjo pačioje jo terapijos metų pabaigoje. Jam, kaip ir daugeliui vyrų, pripra-

tusių prie mūsų kultūrai nuo seno būdingų lyčių vaidmenų, bet kokia priklausomybė yra labai gėdingas faktas, nesuderinamas su seksualiai visaverčio vyro įvaizdžiu. Tuomet jis, matyt, jau ganėtinai pasitikėjo manimi, tad ryžosi atskleisti pačią didžiausią savo paslaptį. Tuomet, kai jis būdavo „laisvas", tarp kitų laisvų žmonių (t.y. trumpų periodų tarp įkalinimų metu), jam greitai įgrisdavo šalti ir alkti, miegoti automobiliuose ar koridoriuose, ar tiesiog gatvėje, neturėti nei darbo, nei pinigų, ir jis imdavo ilgėtis kalėjimo, kur žinodavo gausiąs mažiausiai triskart per dieną valgyti ir lovą, kurioje galės patogiai išsimiegoti, o aplinkui bus žmonės, „besirūpinantys", kad kiekvieną vakarą jis būtų savo lovoje. Jis man papasakojo, kad kiekvieną sykį, kai tik pasiekdavo šią emocinę būseną, jis įvykdydavo kokį „kvailą" nusikaltimą – ką nors sumušdavo ar apiplėšdavo, puikiai žinodamas, kad už tai bus vėl pasodintas į kalėjimą (žinoma, jis stengdavosi panaudoti pakankamai smurto, kad nepaliktų teisėjui kito pasirinkimo, kaip tik pasiųsti jį atgal į kalėjimą). Įdomu tai, kad vienintelė alternatyva kalėjimui, kuri Randolfui W. teikė tiek vilčių, buvo užmegzti nuolatinius santykius su moterimi ir apsigyventi drauge su ja po vienu stogu. Moterys, kurios apsiimdavo juo rūpintis ir suteikdavo jam pastogę, dažniausiai būdavo už jį kiek vyresnės. Tačiau tokie santykiai neišvengiamai iširdavo, kai moteris pavargdavo nuo jo veltėdžiavimo ir imdavo raginti, kad jis susirastų darbą ar imtų padėti jai tvarkytis buityje. Įvykdyti tokius reikalavimus jis jautėsi absoliučiai nepajėgus. Tad netrukus vėl atsidurdavo gatvėje, kol įvykdydavo naują smurtinį nusikaltimą ir už jį vėl sėsdavo į kalėjimą.

Kokias išvadas galėtume padaryti iš Randolfo W. istorijos? Akivaizdu – už jo „mačo" kaukės slypėjo žmogus, nesijaučiantis nei labai vyriškas, nei visavertis. Priešingai – atrodo, jis greičiau jautėsi didelis vaikas visais atžvilgiais – seksualiai, išsilavinimo, profesijos prasme. Dėl kompetencijos, įgūdžių, žinių, pasirengimo stokos visose srityse jam atrodė – o taip ir iš tiesų buvo – kad jis nepajėgia pasirūpinti savimi. Nors ir varžomas savo neraštingumo, jis vis dėlto galėjo, kaip ir milijonai kitų Amerikos beraščių, dirbti menkai apmokamus, nepres-

tižinius darbus, kad ir kokiu nors pagalbiniu darbininku, bet ir to jis nesugebėjo pasiekti. Jis nenorėjo dirbti ne tiek dėl to, kad jam tokie darbai būtų atrodę nepakeliamai žeminantys jo žmogiškąjį orumą. Jo vidinis pasipriešinimas darbui kilo iš troškimo, kad juo ir visais jo poreikiais pasirūpintų kas nors kitas; pats savimi pasirūpinti jis jautėsi visiškai nepajėgus ir tikrai būtų negalėjęs rūpintis kitais žmonėmis, ar tai būtų žmona, ar vaikas.

Apibendrinant galima pasakyti, kad Randolfą W. kamavo stiprus gėdos jausmas. Sykiu jam buvo taip gėda savo gėdijimosi, jog ilgą laiką įvairiausiomis gudrybėmis, kokias tik jam pavykdavo išgalvoti, slėpė nuo visų aplinkinių tą faktą, kad yra visiškai priklausomas nuo kitų žmonių (arba kad išgyvena ir kitokių jausmų nei vien tik begalinį pasitikėjimą savimi). Be abejo, gėdos slėpimas vertė jį slėpti ir gėdos šaltinius, t. y. tas sritis, kuriose jam reikėjo pagalbos ir globos. Iki pat psichoterapijos kurso jis gėdijosi ir prašyti šios pagalbos, o bet kokį pagalbos siūlymą suvokdavo kaip gėdingą pažeminimą, kuris sukeldavo agresyvią, kartais net smurtingą atmetimo reakciją.

Randolfo meilės ir globos troškimo, kuris šiaip jau yra visiškai normalus ir žmogiškas troškimas ar poreikis, niekuomet niekas visiškai nepatenkino, pradedant skurde gyvenančiais smurtingais ir nerūpestingais jo tėvais, su kuriais ir jų pačių tėvai taip pat elgėsi. Kadangi meilės ir globos poreikį Randolfas įprato sieti su labai tikėtinu atstūmimu, nieko nuostabaus, kad šis troškimas ilgainiui jam ėmė žadinti gėdos jausmą. Jis ėmė manyti, kad suaugusiam vyrui turėti tokius troškimus yra nevyriška, vaikiška, kad tai gėdingas silpnumo požymis. „Mačo" įvaizdis, kurį jis mėgino puoselėti ir kuriuo stengėsi maskuoti globos poreikį, buvo bene vienintelis jo asmenybės elementas, kuriuo jautėsi galįs didžiuotis. Tačiau širdies gilumoje jis ir pats suvokė, kad tai tėra kaukė, maskuojanti tas jo savybes, kurias laikė gėdingomis.

Randolfo gyvenimo istorija pateikia daug vertingos informacijos apie smurtą. Psichologinė viso jo gyvenimo esmė, įskaitant pasikartojantį smurtavimą bei pasikartojančius įkalinimus, kurie buvo numatoma ir

faktiškai neišvengiama smurtavimo pasekmė, puikiai atitinka šioje knygoje išdėstytą gėdos ir smurto teoriją bei sykiu yra Freudo „nuslopintų dalykų sugrįžimo" koncepcijos iliustracija.

Šio žmogaus elgesys nebūtų toks suprantamas, jei jam būtų svarbu išsaugoti savo laisvę, bet jis yra visiškai suprantamas, kai jį suvokiame kaip metodą sugrįžti atgal į kalėjimą, kur troškimas būti globojamam (jei ir ne mylimam) pagaliau gali būti patenkintas, o smurto veiksmai sykiu patvirtina jo vyriškumą.

Tačiau kodėl jam buvo reikalingas būtent smurtinis elgesys? Juk tikrai ne vien tik kaip patikima priemonė vėl atsidurti kalėjime, nes tam, kad būtum teisėjų pasiųstas į kalėjimą, galima pasinaudoti ir nesmurtiniais nusikaltimais. Jei Randolfas nebūtų siekęs nieko daugiau kaip tik pakliūti į kalėjimą, būtų galėjęs ką nors pavogti ar padaryti kokį su narkotikais susijusį nusikaltimą. Tačiau smurtiniais nusikaltimais jis galėdavo maskuoti meilės ir globos poreikį – poreikį, kurio taip gėdijosi, taip pat ir slėpti faktą, kad nesugeba pats savimi pasirūpinti, jaučiasi prastesnis už kitus, nevisavertis. Smurtingas elgesys yra pati patikimiausia kaukė, padedanti paslėpti gėdingus dalykus.

Kodėl taip yra? Todėl, kad smurtingas elgesys yra diametrali priešingybė troškimui, kurio jis gėdijosi, – troškimui būti mylimam ir globojamam, o tai, jo nuomone, siejasi su „pasyvumu" ir „priklausomybe". Smurtingas elgesys yra ne pasyvus, bet aktyvus; jis nepriklauso nuo kitų žmonių reakcijos, o yra būdas pareikšti: „Matai, man tavęs visiškai nereikia; kad tai įrodyčiau, nužudysiu tave (ar bent jau smurtaudamas tavęs atsikratysiu, galbūt visam laikui)". O paslėpti savo pažeidžiamumą, poreikį būti mylimam, galima ir demonstruojant iš pažiūros priešingą troškimą, troškimą būti kitų nepažeidžiamam, išreiškiant jų atžvilgiu tik įniršį ir neapykantą.

Smurtas (kitaip nei nesmurtinis nusikaltimas) yra ypač efektyvus, „reputaciją išsaugantis" būdas patirti trokštamą globą ir rūpestį. Reputaciją jis išsaugo todėl, kad nei sau, nei kitiems nereikia pripa-

žinti, jog tu nori rūpesčio, maisto, pastogės ir visko, kas su tuo susiję. Tiek smurtautojas, tiek visi kiti tiki, kad kalėjime jis atsiduria dėl visai priešingos priežasties: tik dėl to, kad yra toks aktyvus, agresyvus ir nepriklausomas, toks didelis, „kietas", stiprus ir pavojingas, jog kiti visuomenės nariai jo baiminasi; kad jis tik ir tetrokšta kuo greičiau išeiti iš kalėjimo, ir gerai, kad kalėjimo sienos storos ir saugomos ginkluotų sargybinių, nes kitaip jis paspruktų pirma pasitaikiusia proga. Ir, be abejo, visa visuomenė ir kriminalinės teisėsaugos sistema, pradedant laikraščiais bei politikais ir baigiant teismais bei kalėjimais, nesąmoningai jam talkininkauja padėdami nuslėpti tikrąją priežastį, dėl kurios jis yra kalėjime – tai, kad niekas laisvėje juo nenori rūpintis, o jis pats be galo gėdijasi pripažinti savo poreikį būti globojamam ir nesugebėjimą pasirūpinti savimi. Tad smurtingas elgesys sugrąžina nuslopintus meilės ir globos troškimus, tačiau jau kitu, „reputaciją išsaugančiu", pavidalu, kad savo poreikių besigėdijantis žmogus galėtų „pakelti" jų patenkinimą; o reputaciją smurtingas elgesys išsaugo todėl, kad jis yra veidrodinis tikrųjų poreikių atspindys, jų diametrali priešingybė.

Tie, kurie žino, kokios brutalios, žlugdančios ir dehumanizuojančios institucijos yra kalėjimai, gali drąsiai mesti sunkų kaltinimą mūsų visuomenei, sukuriančiai prielaidas, kad netgi tokiomis kalėjimo sąlygomis dalis žmonių jaučiasi gauną geresnę „globą" nei laisvėje, arba „gatvėje". Pastarasis žodis yra kalėjimo žargonizmas, reiškiantis gyvenimą bendruomenėje, ir, ko gero, tikslesnis, nes daugelis tų, kurių kelio galas yra kalėjimas, kaip ponas W., laisvėje faktiškai ir gyvena „gatvėje", o ne kokiame nors darinyje, kuris galėtų būti pavadintas „bendruomene". Mes nuolat linksniuojame žodį „bendruomenė", tačiau, deja, šiuolaikinėje Amerikoje daugeliui žmonių ji praktiškai neegzistuoja.

Randolfas W. nėra kuo nors unikalus, neįprastas kriminalinis nusikaltėlis, ir jam toli iki kraštutiniausių pavyzdžių, iliustruojančių, kaip smurtas vyrams tampa „reputacijos išsaugojimo" priemone, padedan-

čia užsitikrinti institucinę globą visuomenėje, kuri vyrus, reikalingus globos, traktuoja kaip nevyriškus ir nusipelnančius paniekos. Smurtą skatinantis „šiurkštaus individualizmo" etosas ir socialinis darvinizmas, kuris vis dar daro poveikį didžiajai daliai viešosios nuomonės, praktiškai atima mums galimybes suteikti žmogui globą prieš tai jo nepažeminus. Mūsų šaliai būdingas labai didelis smurtinių nusikaltimų procentas yra viena iš sudedamųjų dalių tos kainos, kurią mokame už šias savo nuostatas ir pripažįstamas vertybes.

Kelvino C. atvejis

Kelvinas C. griežčiausio režimo kalėjime sėdėjo jau šešiolika metų, nuteistas už tai, kad vieną policininką nužudė, o kitą – suluošino. Jis buvo apkaltintas antrojo laipsnio žmogžudyste, ne pirmojo, kadangi teismas nusprendė, jog jo žmogžudystės buvo impulsyvios, iš anksto nesuplanuotos. Tad buvo realaus pavojaus, kad greitai jis bus lygtinai paleistas iš kalėjimo. Malonės jis prašė jau trejus metus iš eilės, ir turėjo būti tam tikra riba, kiek kartų Malonės komisija gali atmesti jo prašymą. Žodį „pavojus" aš pavartojau remdamasis tiek savo nuomone apie kalinio būseną, tiek tuo, kaip jis pats žiūrėjo į savo perspektyvas laisvėje.

Šis stambus, raumeningas vyriškis buvo bene piktybiškiausias smurtininkas visoje šalies kalėjimų sistemoje. Beveik visą bausmės laiką jis išbuvo vienutėje, nes, vos tik išleistas į bendrąsias patalpas, bemat ką nors užpuldavo. Sykį, pavyzdžiui, vienu iš retų laikotarpių, kai gyveno bendrojoje patalpoje, eidamas koridoriumi į valgyklą, jis išvydo vieną iš kalėjimo personalo psichologių. Jis puolė prie jos, parvertė ant grindų ir ėmė plėšti nuo jos sijoną, tartum ketindamas išprievartauti. Kalėjimo prižiūrėtojai turėjo griebtis skubių veiksmų ir vėl patalpinti jį į vienutę.

Šis epizodas buvo tipiškas. Užpuldavo jis tiek pareigūnus, tiek kitus kalinius pareigūnų akivaizdoje taip atvirai ir taip provokuojančiai,

jog atrodė logiška manyti, kad jis ir nori gyventi uždarytas vienutėje. Ten galėdavo visą dieną drybsoti ant lovos, nieko neveikdamas. Tačiau tokį pasyvų režimą jis galėdavo išsikovoti tik aktyviais smurtiniais veiksmais, po kurių kalėjimo vyresnybė jį „priversdavo" (o gal greičiau jam leisdavo) ateinančius šešis ar dvylika mėnesių praleisti savo vienutėje, savotiškame kalėjime kalėjimo viduje, kurio, atrodo, jam ir tereikėjo.

Toks gyvenimo būdas pražūtingai veikė šio vyriškio psichinę sveikatą, nes teikė mažai vilčių, jog jis išsiugdys sugebėjimą gyventi tarp kitų žmonių. Kuo daugiau laiko jis praleisdavo vienutėje, tuo jo mąstymas darėsi painesnis, prieštaringesnis, mažiau logiškas ir nors, atrodo, jam nebuvo būdingos haliucinacijos, jis man atrodė einąs pamišimo link (gal netgi iš dalies savanoriškai), kaip ir daugelis vyrų, ilgą laiką praleidžiančių panašiomis sensorinio bado ir socialinės izoliacijos sąlygomis. Mėgindamas nutraukti šį užburtą ratą, aš ne kartą rašiau prašymus teismui, kad perkeltų kalinį į psichiatrijos ligoninę, ir mano prašymai būdavo patenkinami, bet jo buvimas ligoninėje niekuomet netrukdavo labai ilgai, nes vos tik jo mintys tapdavo nuoseklesnės, jis netrukus užpuldavo ką nors iš ligoninės personalo (kartą užpuolė labai profesionalią, atsidavusią darbui, visų mėgstamą ir dar nėščią socialinę darbuotoją), todėl netrukus būdavo sugrąžinamas atgal į kalėjimą.

Kai paklausiau Kelvino C., kaip jis įsivaizduoja tą laikotarpį, kai išeis iš kalėjimo ir sugrįš į bendruomenę, šis stambus, smurtingas, pavojingas žudikas ir prievartautojas atsakė greičiau mažo berniuko balsu:

– Jaučiu, kad dideliame plačiame pasaulyje būsiu visiškai vienas. Jausiuosi kaip plaukiąs mažame laivelyje viduryje vandenyno – vienas milžiniškoje tuščioje dykynėje. Turėsiu susirasti naujų draugų...

Jo atsakymo atvirumas, tiesumas ir atskleistas žmogiškas pažeidžiamumas buvo labai jaudinantis. Šis žmogus atvėrė man savo sielą ir tai padarė iškalbingai, netgi poetiškai, su tokia emocine ekspresija, kad jo įvaizdis, kurį buvau beveik susidaręs, pasirodė esąs klaidin-

gas – įvaizdis žmogaus, nenorinčio nieko kita, tik būti vienas, savo santykiuose su kitais žmonėmis nesiekiančio nieko kita, tik smurtauti jų atžvilgiu, ir neturinčio nei noro, nei sugebėjimo atskleisti savo mintis ir jausmus. Tikrasis jo asmenybės paveikslas – vienišo, pasimetusio bejėgio vaiko, – taip skyrėsi nuo viešojo įvaizdžio, demonstruoto tiek laisvėje, tiek kalėjime, kad aš klausiau save, ar jis sukūrė tokį be galo skirtingą savo įvaizdį, kad paslėptų tikrąjį. Smurtautojo kaukė slėpė ir saugojo tiek nuo kitų, tiek ir nuo jo paties asmenybę, be galo lengvai pažeidžiamą ar net palaužiamą kitų žmonių pašaipų, paniekos, ignoravimo, abejingumo ar atstūmimo.

Būčiau neteisingai supratęs Kelvino C. norą gyventi vienutėje, jei būčiau manęs, kad jis trokšta vienatvės ar nejaučia poreikio turėti draugų ir bendrauti. Tačiau iš tiesų jis tiesiog netikėjo savo galimybėmis daryti tai, ką nori; jis akivaizdžiai abejojo, kad kiti žmonės nori būti jo draugais, abejojo, kad yra pakankamai patrauklus, kad galėtų su kuo nors susidraugauti. Per ilgą laiką taip ir atsitiko – kitų žmonių akyse jis buvo tapęs „monstru", tad buvo visiškai suprantama, jog jie netroško būti jo draugais. Jie tik norėjo „uždaryti" jį vienutėje ir laikytis nuo jo kuo nuošaliau. Bet jei pažvelgtume atidžiau, suvoktume, kaip prasidėjo šis Kelvino C. virtimo „monstru" procesas: jis prasidėjo nuo baimės, kad kiti jį atstums ir kad jis neturi jo savigarbos nežeminančių priemonių, kuriomis galėtų įgyti kitų meilę ir patirti jų globą.

Vienas iš skaudžių jo teiginio „išėjęs iš kalėjimo, aš būsiu visiškai vienišas" paradoksų buvo tas, kad laisvėje jis jau negalėjo būti vienišesnis nei buvo dabar. Kalėjime jis taip pat neturėjo nė vieno draugo; pasikartojantys smurto proveržiai buvo suformavę apie jį nuomonę kaip apie vieną iš pamišėlių – netgi tarp pačių smurtingiausių mūsų visuomenės elementų. Bet dabar aš noriu pasigilinti į jo paties požiūrį į save, kurį man atskleidė minėtasis jo atsakymas apie gyvenimą laisvėje. Ar galimas didesnis nuogumas ir atvirumas nei būti vienam pasaulyje, saugomam tik mažo laivelio vandenyno viduryje ir suvokti, kad teks susirasti draugų? Tai, ką šis vyriškis man atskleidė, bylojo, jog ma-

tau grynų gryniausią atvejį, kai smurtas naudojamas kaip „reputacijos išsaugojimo" priemonė, siekiant rūpesčio ir globos, o savo tikrąjį „aš", kuris suvokiamas kaip gėdingas ir nevyriškas, šiuo atveju slepiant ne tik už smurtingo elgesio ir jo sukurto viešojo įvaizdžio, bet – gal netgi tiksliau ir tiesiogiškiau – už masyvių plieninių vienutės durų.

Iš kitų smurtaujančių nusikaltėlių jis išsiskyrė tuo, kad tiek smurtinį aktyvumą, tiek ir pasyvią vienatvę (kartais metų metus išgulėdavo lovoje savo mažoje vienutėje dvidešimt tris valandas per parą) jis praktikavo kur kas ilgiau nei kuris nors kitas kalinys. Daugumą kitų smurtininkų, atrodo, patenkindavo kalėjime patiriamas atokvėpis nuo alkio, benamystės ir pažeminimo, klestinčių mūsų miestų džiunglėse, kurį jie užsitikrindavo išprovokavę teisėsaugos institucijas, kad jos evakuotų juos iš miestų džiunglių į kalėjimų džiungles, kur jiems bent jau bus užtikrintas maistas bei pastogė. Beje, nė vienam zoologijos sodui nebūtų leista laikyti gyvūnų tokiose „prieglaudose", kokiose laikomi žmonės kalėjimuose, ir kaina, kurią vargšai ir benamiai turi sumokėti netgi už šias apgailėtinas maitinimo ir gyvenimo sąlygas, yra dar didesnis jų pažeminimas. Vis dėlto – ir tai nuostabu, žinant sąlygas, kuriose dauguma kalinių „gyvena", – dauguma kalinių kalėjime nebebūna tokie agresyvūs, kokie buvo laisvėje, todėl neišprovokuoja kalėjimo pareigūnų dar labiau apriboti laisvę, skiriant jiems visišką izoliaciją.

Netrukus po to, kai pasitraukiau iš Kalėjimų psichinės sveikatos tarnybos, sužinojau, kad Kelvinas C. pagaliau buvo paleistas iš kalėjimo, Malonės komisijai patenkinus jo prašymą. Tai, ką sužinojau apie jį dar vėliau, mane prislėgė: jis buvo nužudytas. Tikriausiai jo elgesys kuriam nors bendruomenės nariui pasirodė pernelyg provokuojantis, pernelyg grėsmingas ar beprotiškas. Tad Kelvinas buvo visiškai teisus: jis iš tiesų nežinojo, kaip pasirūpinti savimi; išeiti iš kalėjimo jam tikrai buvo pavojinga. Ir jo likimas padėjo man suprasti, kodėl jo jaudulys, nerimas ir vidinė sumaištis sustiprėdavo kaip tik tada, kai ateidavo laikas susitikti su Malonės komisija – t. y. kai jis jausdavo didžiausią pavojų (visiškai tiesiogine prasme), jog bus paleistas iš kalėjimo.

Šis elgsenos modelis yra toks būdingas smurtingiausiems vyrams mūsų kalėjimuose ir kalėjimų psichiatrijos ligoninėse, kad jis tik dar kartą parodo, kaip svarbu globoti tokius žmones. Laikotarpį prieš paleidimą iš kalėjimo kaliniai išgyvena kaip maksimalios vidinės įtampos laikotarpį. Tuomet labiausiai tikėtinas jų mėginimas ką nors nužudyti ar nusižudyti, arba jie patiria sunkius psichozės simptomus, arba nuolat pažeidinėja bendrąsias kalėjimo taisykles. Toks elgesys nuolat kartojasi, ir aš ėmiau suvokti, jog šį periodą išgyvenantiems kaliniams turiu skirti ypatingą dėmesį, kad užbėgčiau už akių galimiems jų smurto protrūkiams arba laiku pastebėčiau jų psichinės ligos paūmėjimą, o gal ir jos pradžią.

Beje, tą patį reiškinį man teko patirti dar praktikos metu Harvardo medicinos mokyklos mokomojoje ligoninėje bei privačios psichiatro praktikos metu dirbant su hospitalizuotais (bet dažniausiai nesmurtingais) pacientais. Kadaise turėjau pacientę Aną S., kuri prieš savo valią buvo nukreipta į ligoninę dėl paranojos, tačiau paranojos simptomai jau buvo tiek susilpnėję, kad mudu ėmėme tartis dėl greito jos paleidimo namo. Kai poniai Anai S. buvo pasakyta, jog jai nebėra būtinybės gulėti ligoninėje, ji ėmė garsiai protestuoti ir patyrė be galo staigų ir intensyvų psichozės simptomų sugrįžimą – staiga atsirado pačios įvairiausios manijos ir haliucinacijos, ji ėmė girdėti balsus, pasidarė agresyvi. Akivaizdu, kad mintis apie paleidimą jai atrodė tokia grėsminga ir sukėlė tokį stresą, jog sugrąžino tuos simptomus, dėl kurių ji ir buvo paguldyta į ligoninę.

Tą patį elgsenos modelį su šiokiomis tokiomis variacijomis stebėjau besikartojant daugelio psichiatrijos ligoninių pacientų gyvenime, ypač tų, kuriems buvo nustatyta paranoja. Tačiau mane stebino tai, kad tiksliai tas pats elgsenos modelis atsikartodavo ir smurtingų kalinių gyvenime – jų elgesys įgydavo arba smurtinių, arba atvirai paranojiškų simptomų, ar ir vienų, ir kitų. Kokį intensyvumą gali šie jausmai pasiekti, iliustruoja Čarlzo B., griežčiausio režimo kalėjimo kalinio, istorija. Tai buvo trečiąją amžiaus dešimtį pradėjęs vyriškis. Prieš keletą

metų jį buvo ruošiamasi paleisti iš kalėjimo, tačiau tuomet jis mums parodė kopiją laiško, kurį ką tik buvo nusiuntęs Pataisos komisarui. Laiške jis teigė, kad visą gyvenimą praleido institucijų globojamas (globos namuose, nepilnamečių kardomuosiuose kalėjimuose ir t. t.) ir kad dabar nežino, kaip jam reikės pasirūpinti savimi atsidūrus „gatvėje". Tad jis pareiškė, kad jei komisaras leisiąs jį „išvaryti" iš kalėjimo, – cituoju: „Aš iššudysiu visą jūsų šeimą – ir padarysiu tai iš lėto!" Arba štai kitas to paties kalėjimo kalinys Džordžas T., įvykdęs daugelį ginkluotų plėšimų. Kai tik jam būdavo nutraukiamas psichiatrinio gydymo kursas, prasidėdavo agresyvumo, nesuvaldomo šėlsmo ir dalinės paranojos priepuoliai. Jis taip pat netrukus turėjo būti perkeltas į „paleidimo centrą" – atvirą gyvenamąjį kompleksą, skirtą palengvinti buvusiems kaliniams įsijungti į bendruomenę. Dieną šio komplekso gyventojai dirba, o nakvoti vakare sugrįžta į centro patalpas. Jam buvo baisu ir pagalvoti, kad jį paleis, ir, baigiant derinti paleidimo detales, jis man pasakė: „Aš noriu sugrįžti į kalėjimą. Ir darysiu viską, kad vėl čia patekčiau. Kalėjimas yra visas mano gyvenimas. Išėjęs iš paleidimo centro, aš, jei reikės, pakišiu jiems kokį negyvėlį, kad vėl čia atsidurčiau".

Panaši situacija išryškėjo ir per du mano pokalbius tame pačiame kalėjime netrukus po to, kai kaliniai buvo informuoti apie greitą jų paleidimą. Abiem tai buvo pirmieji pokalbiai su manimi, ir juos kaip paprastai pradėjau teiginiu, kad visa, ką jie man pasakys, laikysiu paslaptyje, nebent jei jie man praneštų, jog ketina padaryti žalą sau patiems ar kam nors kitam, arba įvykdyti bet kokį kitą nusikalstamą veiksmą. Tokiu atveju aš, suprantama, jausiuosi įpareigotas padaryti viską, kas nuo manęs priklauso, kad užkirsčiau kelią šiai žalai, ir kartu galėsiu, esant reikalui, apie jų ketinimus pranešti trečiajam asmeniui. Nors (o veikiau todėl kad) jie aiškiai išgirdo šį mano „įspėjimą" (ar patikinimą), abu tučtuojau man prisipažino ketiną, vos tik bus paleisti, ką nors užpulti.

Pirmasis mano pašnekovas, Daglas R., Vietnamo karo veteranas, garsiai ir agresyviu tonu pareiškė, kad pirmasis dalykas, kurį jis ketina padaryti grįžęs namo, tai – pasiimti pistoletą ir „peršauti savo supistos

žmonos kelių girneles". Kai paprašiau, kad patikslintų savo žodžius, jis vėl žodis žodin pakartojo savo tiradą, tikriausiai tam, kad užsitikrintų, jog aš teisingai jį supratau. Jis leido man suprasti žinąs, kad ji esanti jam neištikima ir kad jo pavydas esąs toks stiprus, jog, netgi sėdėdamas kalėjimo vienutėje, jis beveik galįs girdėti ir jausti, kaip ji mylisi su tuo kitu vyriškiu.

Antrasis kalinys, Džosas L., man tvirtino esąs visiškai įsitikinęs, jog Pataisos komisaras jį persekioja ir diskriminuoja, tad jis yra pasiryžęs jį nužudyti. Tuomet jis man papasakojo, kaip netoli to jau buvęs praėjusį kartą būdamas laisvėje. Jis sekęs komisarą nuo jo namų iki darbovietės, laikydamas jį savo galingo šautuvo taikiklyje, jau buvo ir benuspaudžiąs gaiduką, tik staiga kažkas prisiartinęs prie automobilio, kuriame jis sėdėjęs, tai jis išsigandęs ir nuvažiavęs šalin. Tačiau jis prisiekė, kad pamėgins įvykdyti savo planą dar kartą, kai tik išeis iš kalėjimo.

Man atrodė, kad savo planus apie smurtinius veiksmus kitų žmonių atžvilgiu kaliniai man pasakoja būtent tam, kad mane įtikintų, jog visiškai netrokšta grįžti namo – bent jau dabar, kadangi aš ką tik buvau juos perspėjęs, jog jausiu pareigą įsikišti ir neleisti jiems padaryti žalos nei sau, nei kitiems. Tad jų grasinimų aš ir negalėjau išsiaiškinti kaip nors kitaip negu prašymo, kad juos ir toliau čionai „globotų" (jei sutiksime, kad globa galima vadinti laisvės apribojimą ir kontrolę, kurių žmogus pageidauja, nes nepajėgia savęs kontroliuoti pats). O dėl tvirtinimų, jog jie nori namo, – juos supratau kaip „reputacijos išsaugojimo" priemonę, būdą paneigti faktui, kaip jiems reikalinga globa ir kaip jie jos siekia.

Visa tai supratau dirbdamas kalėjimų sistemoje. Kaip ir dauguma žmonių, iki tol aš buvau įsitikinęs, jog į kalėjimą patekti niekas nenori, kad žmonės pasirengę padaryti bet ką, kad tik jo išvengtų, o pakliuvę į jį – kuo greičiau iš jo ištrūktų. Juk būtent todėl kalėjimuose daugybė sargybinių, aukštos sienos, kruopščiai rakinamos metalo durys – visi įsitikinę, kad nė vienas kalinys čia nenori būti ir bemat paspruktų, jei sargyba bent akimirkai prarastų budrumą. Žinoma, tiesa, kad kai kurie kaliniai – nors ir stebėtinai mažas procentas – pa-

bėga iš kalėjimo ar mėgina tai padaryti. Tačiau kai kurie mėginimai pabėgti yra „reputacijos išsaugojimo" priemonė, kurios tikslas – užmaskuoti norą likti kalėjime. Vienas kalėjimo psichiatrijos ligoninės pacientas, neseniai išleistas į laisvę, net mėgino *įsilaužti* į ligoninę, siekdamas į ją sugrįžti. Skaitant laikraščius, sunku nepastebėti juose tokių atvejų aprašymų. Neseniai vienas benamis iš Niujorko buvo pakrikštytas „serijiniu pietautoju", nes nuolat išprovokuodavo policiją pasiųsti jį į kalėjimą, apsilankydamas brangiausiuose restoranuose ir nesumokėdamas už pietus. Tai buvo žmogus, kuris visiškai sąmoningai imdavo ilgėtis kalėjimo, kai jam nusibosdavo miegoti stotyse ar ant šaligatvių. Pagrindinis skirtumas tarp jo ir smurtinių nusikaltėlių yra tas, kad jis nesigėdijo noro būti globojamas, tad jam ir nereikėjo jo maskuoti smurtu.

Daugelis smurtaujančių kriminalinių nusikaltėlių, kurių pilna griežčiausio režimo kalėjimuose, nori, kad mes manytume, jog jie tik ir trokšta pasprukti; negana to, – jie net ir patys nori tuo tikėti. Jie desperatiškai nori jaustis dideli, stiprūs, nepriklausomi, pasitikintys savimi – tam, kad negalvotų apie tai, kaip jiems reikia globos, kokie jie bejėgiai, įsibaiminę, nevisaverčiai, kaip jiems trūksta sugebėjimų, kompetencijos, nes neretai jie beraščiai. Labai svarbu suprasti šį jų psichologijos momentą. Mes nesuprasime nei smurtautojų elgesio motyvų, nei smurto priežasčių, kol nesuvoksime, kas slypi už šios gynybinės maskuotės. O kol nesuvoksime smurto mechanizmo, nesugebėsime jam užkirsti kelio.

Užkietėję kriminaliniai nusikaltėliai net neabejoja, kad anksčiau ar vėliau jie atsiduris kalėjime; jie laužo įstatymus be atodairos, kol galiausiai pakliūva. Negana to, – kaip pabrėžia Charlesas Silbermanas, „Panašu, jog kriminaliniai nusikaltėliai... neretai patys surežisuoja savo patekimą į teisėsaugos rankas".[53] Jis teigia, kad kriminaliniai nusikaltėliai neretai visiškai nesisaugo policijos; jie giriasi draugams ir pažįstamiems apie savo nusikaltimus; dauguma akivaizdžiai nori, kad policiją pasiektų gandai apie jų „žygdarbius". Silbermanas aprašo

tokį atvejį: „Vienas jaunuolis, su kuriuo teko bendrauti Kalifornijoje, apiplėšė degalinę savo namų kaimynystėje, nedėvėdamas nei kaukės, nei kaip kitaip užsimaskavęs. Po keleto valandų jis sustojo kitoje degalinėje, norėdamas įsipilti benzino į savo automobilio baką, ir buvo tučtuojau areštuotas".[54]

Smurtas yra patikimesnis būdas pakliūti į kalėjimą nei nesmurtiniai nusikaltimai, o tai atitinka hipotezę, kad smurtingi kriminaliniai nusikaltimai atspindi smurtautojo pastangas vienu šūviu nušauti du zuikius: priversti kitus juo pasirūpinti ir sykiu nuslėpti šį savo troškimą. Silbermanas pabrėžia, kad tai supranta ir patys kriminaliniai nusikaltėliai. Vienas kalinys Silbermanui papasakojo:

„Galų gale kiekvienas pakliūva. Kad ir koks gudrus būtum, anksčiau ar vėliau vis viena atsidursi cypėje. Tikimybių teorija kalba tavo nenaudai". Iš tiesų taip ir yra. Nors tėra tik 20 procentų tikimybė, kad plėšikas bus areštuotas po kiekvieno iš savo nusikaltimų... po dešimties nusikaltimų tikimybė, kad jis bus sučiuptas, jau siekia 90 procentų, o po dvidešimt pirmojo – jau 99.[55]

Volterio T. atvejis

Dabar norėčiau aptarti trečią itin paradoksalų smurtingų nusikaltėlių elgesiui būdingą reiškinį – nors man ir nejauku vartoti terminą „smurtingas nusikaltėlis" kalbant apie žmogų, kuris yra toks tolimas nuo įprastinio smurtingo nusikaltėlio stereotipo, kiek tik begalima įsivaizduoti. Jam geriausiai būtų tikęs epitetas „ištižėlis". Šiaip ar taip, jis sėdėjo kalėjime iki gyvos galvos už žmonos nužudymą. Dvidešimt penkerius metus Volteris T. dirbo vaikų darželio sargu, iš jų pastaruosius maždaug dešimt metų jo žmona turėjo romaną su kitu vyriškiu. Jis žinojo apie šį romaną ir dėl jo jautė apmaudą, bet nesiryžo atskleisti žmonai savo jausmus ar pageidavimus. Volteris T. apskritai vengė su ja aptarinėti šiuos dalykus ar pareikšti, kad yra

ribos, iki kurių jis gali toleruoti jos elgesį. Priešingai – jis nuolankiai taikstėsi su viskuo, ką ji darė, ir nereiškė jokių pretenzijų, kol ji padarė vieną dalyką, kurio jis nenorėjo ar negalėjo toleruoti: ji pareiškė paliekanti jį dėl kito vyriškio. Tuomet jis ją ir nužudė.

Kaip reikėtų suprasti šio vyriškio elgesį? Akivaizdu, netoleruotina jam pasirodė ne jos neištikimybė, ir ne pavydas paskatino jį nužudyti žmoną. Tai grasinimas jį apleisti jų abiejų gyvenimą padarė, jo požiūriu, bevertį. Bet ką reiškia sąvoka „apleisti"? Mano žodynas byloja, kad tai reiškia „nutraukti paramą ar pagalbą apleidžiamam žmogui". Šiais laikais, be abejo, kiekvienam gyvenime reikalinga parama ir pagalba; tam tikra prasme galima netgi sutikti su teiginiu, kad mums visiems be išimties reikia tiek pagalbos, kiek tik turime galimybę gauti.

Vis dėlto ne kiekvienas įvykdo žmogžudystę net ir tada, kai žmona pagrasina paliksianti; faktiškai juk to nepadaro absoliuti dauguma žmonų paliekamų vyrų, antraip mirtingumas nuo žmogžudysčių imtų lygintis su mirtingumu Pilietinio karo metais. Tad mūsų aptariamu atveju sunku prieiti kokią kitą išvadą nei tą, kad šiam žmogui reikėjo nepalyginamai daugiau paramos ir pagalbos nei bet kam kitam ir dėl to jis jautė didžiulę gėdą.

Kalbant tiesiai šviesiai, Volteris T. save regėjo kaip priklausomą ir bejėgį vaiką, o ne subrendusį ir nepriklausomą žmogų, pajėgų pasirūpinti savimi tiek su žmona, tiek be jos. O žmoną jis įsivaizdavo kaip motiną, kurios vienos globa ir tepalaiko jo gyvybę. Kai ji pagrasino jį paliksianti, jis pajuto grėsmę, adekvačią mirties baimei – juk mažas vaikas, netekęs (motinos) priežiūros, neišvengiamai mirtų. Taigi jis nusprendė, kad jei jau negali gyventi be jos (dėl savo priklausomybės nuo jos), taip pat negali gyventi su ja (dėl jos nepriklausomumo nuo jo ir apsisprendimo jį palikti), skausmingą troškimą būti jos mylimam ir globojamam jis tegali palengvinti paversdamas jį aktyvia neapykanta jos atžvilgiu ir nužudydamas ją – o viso to pasekmė buvo ta, kad dabar bus kam juo rūpintis iki pat mirties: tai atliks kalėjimų sistema.

Remdamasis savo patirtimi, galiu pasakyti, kad šis žmogus yra tipiškas tiek tarp žmogžudžių apskritai, tiek tarp vyrų, nužudžiusių savo sutuoktines. Viena iš ypatingų savybių, kuri paskatina tokius žmones įvykdyti žmogžudystę ar kitą žiaurų smurtinį veiksmą, yra neįprastai stiprus noras būti mylimam ir globojamam bei neįprastai stiprus jausmas, kad esi nevisavertis ir nevertas meilės. Kai šie troškimai ir jausmai labai sustiprėja, toliau stiprėja ir jų sukeltas gėdos jausmas bei jį lydintis įniršis ir neapykanta, o gėda sužadina smurto impulsus. Taigi Volterio T. įvykdyta žmogžudystė buvo jo būdas pasakyti (ne žodžiais, o veiksmais): „Kadangi nenoriu keliaklupsčiaudamas tavęs maldauti, kad mane mylėtum, aš tavęs nekenčiu ir aktyviai išreiškiu tau savo neapykantą ir savo nepriklausomybę".

Be abejo, jis troško, kad žmona jį mylėtų; jei jis nebūtų troškęs jos meilės, nebūtų turėjęs jokio motyvo ją nužudyti. Tačiau jam pasirodė pernelyg skausminga ir beviltiška ir toliau jos trokšti, staiga pasikeitus situacijai. Žmogžudystė tokiu atveju tampa „įvykių sugrąžinimo atgal ritualu", kuris leidžia išsaugoti reputaciją ir iš pažiūros beviltišką troškimą. Kaip ir visi ritualai, žmogžudystė jos dalyviams suteikia naują tapatybę. Volteriui T. žmonos nužudymas reiškė ištižėlio, suaugusio žmogaus, kuris iš tiesų tėra bejėgis mažas berniukas, gėdingos tapatybės pakeitimą į tą, kuria jis jautėsi galįs didžiuotis.

Kai žmogų užvaldo kančia, kurią aš vadinu gėda, gana dažnas nuo jos ginasi taip, kaip tai padarė Volteris T., būtent, griebdamasis mirtino smurto. Bet ar yra daugiau įrodymų, kad žmonės, įvykdantys žmogžudystes, o ypač vyrai, nužudantys savo žmonas, yra nepaprastai priklausomi ir jautriai bei skausmingai išgyvena tai, kad juos palieka? Manau, kad šių įrodymų yra, ir juos atskleidžia ne mažiau keliantis nuostabą paradoksas nei tas, apie kurį kalbėjome anksčiau.

Per pastarąjį dešimtmetį ar panašiai dauguma institucijų, kurios rūpinasi smurtą patiriančiomis moterimis, įdiegė daugybę naujų priemonių, siūlančių vyrų mušamoms moterims naujas alternatyvas, taip pat ir galimybę pasitraukti nuo smurtaujančio vyro, o vyrams daromas

spaudimas, kad jie liautųsi smurtavę. Šios inovacijos pasireiškė pačiomis įvairiausiomis formomis: keičiant įstatymus skyrybų proceso lengvinimo linkme, keičiant su moterų teisėmis susijusias juridines normas ir socialinius papročius, užtikrinant moterims pakankamą užimtumą bei pajamas – visa tai tam, kad smurtą patiriančios moterys galėtų lengviau palikti šiurkščiai besielgiančius vyrus. Apie 1 200 specialių prieglaudų mušamoms žmonoms, kuriomis kasmet pasinaudoja daugiau nei 300 000 moterų ir vaikų, leidžia joms palikti smurtaujančius vyrus, kartu pasiimant ir vaikus. Tad šimtai tūkstančių moterų, kurios iki tol turėdavo kentėti smurtingus jas įžeidžiančius ir pavojingus gyvybei santykius, dabar gali palikti vyrą ar bent jau įtikimai pagrasinti, jog jį paliks.

Ką pakeitė šios inovacijos? Iki jas įdiegiant, skaičius vyrų, nužudančių savo žmonas, buvo apytikriai lygus skaičiui žmonų, nužudančių savo vyrus.[56]

Staiga prieš keletą metų vyrų nužudytų žmonų skaičius, palyginti su žmonų nužudytų vyrų skaičiumi, padvigubėjo. Šį paradoksalų faktą – kad šeimyninių konfliktų metu nužudytų moterų skaičius padvigubėjo būtent tuomet, kai pirmą kartą istorijoje moterys turi daugybę galimybių nutraukti smurtingus, prievarta pagrįstus santykius, – būtų sunku suvokti kaip nors kitaip nei darant išvadą, kad galimybę būti paliktam žmonos vyras neretai patiria kaip nepakeliamą grėsmę, nuo kurios ginantis galima ir žmogžudystė. Bet kas vyrams šioje situacijoje atrodo taip grėsminga? Ar tik čia nėra kalta jų kruopščiai slepiama ir maskuojama priklausomybė nuo savo žmonų? Kaip rodo Volterio T. pavyzdys, šie vyrai į gresiantį žmonos atsiskyrimą reaguoja taip, kaip reaguotų kūdikis, kai nuo jo atsitraukia motina. Kūdikio reakcija suprantama: jis mirtų, jei motina jį paliktų.

Egzistuoja ir dar viena priežastis manyti, kad dauguma vyrų taip gėdijasi savo troškimo būti mylimiems ir globojamiems, kurį jie tapatina su buvimo vaiku, priklausomybės ir pasyvumo ilgesiu (nors tarp žmonių nėra nė vieno, koks jis subrendęs ir stiprus būtų, kuriam nereikėtų nei meilės, nei globos), jog tas gėdos jausmas skatina juos šiuos

norus slopinti, neretai nuklystant į priešingą kraštutinumą. Vyrai, kurie savo žmonas muša ir/arba nužudo, yra būtent tie, kurie priklausomybę nuo žmonos jaučia kaip gyvybės ar mirties klausimą, o dėl to patiria gniuždantį gėdos jausmą.

Šio tipo vyrams, be abejo, žmonos įgyta nepriklausomybė kelia didžiausią grėsmę, ir slėpdami tai nuo savęs ir nuo kitų jie daro viską, kas įmanoma, kad sustiprėtų žmonos priklausomybė, kad tik žmona negalėtų vyro palikti ar apleisti. Kai žmona tokį vyrą vis dėlto palieka, susidariusioji situacija atskleidžia jo slaptą priklausomybę ir priverčia ją pripažinti; tai sustiprina gėdos jausmą, kartu sustiprėja ir gėdos paskatintas smurtas.

Mano nuomone, standartinis paaiškinimas, kodėl vyrai muša ir kartkartėmis nužudo savo žmonas (ir kodėl vyrai prievartauja moteris) yra tas, kad jie nori valdyti moterį, kurios atžvilgiu vartoja prievartą. Tai neabejotinai yra vienas iš jų motyvacijos elementų. Šiai interpretacijai neprieštarauja jokia mano sukaupta jų elgesio tyrimų medžiaga. Tačiau iškėlus papildomą klausimą – kodėl šie vyrai trokšta valdyti savo žmonas? – galiu pateikti tik vieną atsakymą – jų visagališkumo troškimas yra tiesiogiai proporcingas jų bejėgiškumo jausmui.

Kodėl banalūs incidentai priveda prie mirtino smurto?

Viena iš priežasčių, kodėl iki šiol dar nėra iki galo suprastos smurto priežastys ar nėra rimtai į jas žiūrima, yra ta, kad, smurtininkų pateiktos, jos dažnai atrodo palyginti tokios banalios, vertinant racionaliai ir „objektyviai", jog labai lengva pažiūrėti į jas pro pirštus. Mums sunku suvokti, kaip banalus incidentas gali sukelti žiaurius smurtinius veiksmus, kadangi tai trikdo racionalią logiką bei kertasi su mūsų moralumo ir teisėtumo samprata (moralės jausmu).

Dauguma žmonių nepuola dėl menkniekių smurtauti ar žudyti savo šeimos narius, o kitiems ir menkutis kivirčas gali pažadinti

nežabotą smurto energiją. Kaip ir šiek tiek persūdytas maistas daugeliui nesukelia plaučių edemos, o truputis papildomo cukraus – diabetinės acidozės, tačiau sergantiems tam tikromis ligomis tai gali sukelti mirtinas pasekmes. Žmogžudystę kam nors gali išprovokuoti tokie įvykiai ir aplinkybės, kurios kitam žmogui gali paprasčiausiai „ištirpti" kasdienybės tėkmėje. Vadinami „nesuprantami" nusikaltimai tokie yra tik dėl mūsų nesugebėjimo suvokti apie juos tai, ką dabar ir mėginsiu paaiškinti.

Dominuojantis gėdos vaidmuo smurto genezėje lieka nepastebėtas dėl dviejų glaudžiai tarpusavyje susijusių priežasčių. Pirmoji – ta, jog smurto mastas dažniausiai yra taip daug didesnis už jį sukėlusią priežastį, kad normaliam ir racionaliai mąstančiam žmogui, besivadovaujančiam sveiku protu, būna beveik neįmanoma suvokti, kad ta menkutė priežastis sukėlė tokio masto smurtą. Antroji priežastis yra ta, kad ignoruojama esminė, bet retai pastebima gėdos psichologijos savybė. Norint suvokti, kodėl menkutis incidentas paprastai sukelia pačią intensyviausią gėdą ir kartu patį stipriausią smurtą, būtina pripažinti, kad tokį gėdingą tą incidentą padaro būtent jo banalumas. O didelis gėdos intensyvumas, kaip minėjau, ir sudaro prielaidas pasireikšti itin didelio masto smurtui.

Taigi smurtą sukelia jo priežasties banalumas. Dalykai, dėl kurių nužudoma ir kartais nusižudoma susikivirčijus šeimose, draugams ar meilužiams gatvėje ar bare, dažnai iš tiesų stebina ir glumina: tai gali būti paprasčiausias „kreivas pažiūrėjimas", užmynimas ant naujo bato, žeminantis epitetas, draugo ar sutuoktinio flirtas su kitu, kumštelėjimas alkūne prie baro, iš svetimos lėkštės netyčiomis paimtas maisto gabalėlis, atsisakymas patraukti įvažiavimą į kiemą blokuojantį automobilį; prisimenant atvejus, kuriuos pateikiau šioje knygoje, – neturėjimas pakankamai pinigų bei mechaniko įgūdžių sugedusiam automobiliui pataisyti; pernelyg įdėmus draugės, sutuoktinės ar dukters žvilgsnis į vyriškį arba pernelyg intymios jų pokalbio detalės; tėvo atsisakymas tučtuojau pasikalbėti ir atidėti iš-

vyką su drauge į kiną; neišlaikytas aukštosios mokyklos geometrijos egzaminas ir t. t.

Šie dalykai laikraščių skiltyse dažnai komentuojami kaip vadinamosios „beprasmės" arba „nesuvokiamos" žmogžudystės. Tačiau jų motyvas, kaip minėjau, yra pats to motyvo banalumas. Kuo banalesnė gėdos priežastis, tuo stipresnė gėda.

Kiekvienas iš mūsų esame patyrę „banalių", tačiau vis dėlto pagiežą keliančių įžeidimų. Vaikas patiria patyčių dėl neteisingai ištarto žodžio, profesionali specialistė darbe paprašoma atnešti kavos. Jei šie menki incidentai paveikia netgi žmones, turinčius valdžią ir užimančius deramą padėtį, galite įsivaizduoti jų poveikį žmonėms, kurie šių pranašumų neturi.[57] Daugeliui iš mūsų sunku atsikratyti moralinių ir juridinių nuostatų smurto atžvilgiu, atsikratyti įpročio manyti, kad svarbiausias klausimas apie smurtą yra – ar jis pateisinamas, ar ne; kitais žodžiais tariant, ar „priežastis" buvo pakankamai svari, kad visiškai ar bent iš dalies pateisintų žmogaus moralinę/juridinę kaltę.

Būtent dėl to, kad gėdą sukeliantys incidentai yra tokie „menki" ir „niekingi" ir žmogui gėda dėl jų gėdytis, jis pats sau tampa „menkas" ir „niekingas". Gėdos lengvai pažeidžiamas žmogus geriau nei kas nors kitas žino, kad tik menku save laikantis yra pažeidžiamas ir suerzinamas menkų ir nereikšmingų dalykų. Dauguma žmonių savo dėl menkniekių kylančios gėdos nedramatizuoja tiek, kad griebtųsi smurto, todėl daugelį taip ir šokiruoja smurtinga kai kurių individų reakcija į menkniekius. Juk faktiškai kiekvienas iš mūsų gyvenime patiriame didesnio ar mažesnio masto paniekos dozę, tai neišvengiama mūsų kasdienybėje; paniekintumo jausmą pažįsta visi, bet tik menka mažuma dėl to pavartoja smurtą ar įvykdo žmogžudystę.

Yra ir kitų priežasčių, dėl kurių iš pažiūros ar akivaizdžiai banalus incidentas gali sukelti smurtinius veiksmus, kurių pasekmės visiškai neproporcingos incidento motyvui. Vis dėlto, nors ir sutinku, kad galimi kiti paaiškinimai, esu linkęs teigti, jog jie nepaneigia mano tyrimų išvadų, o jas tik papildo.

Pavyzdžiui, ūmiai susiklostęs incidentas – banalus įvykis, išprovokavęs smurtinį veiksmą, – gali būti tai, kas vadinama „paskutiniu lašu", perpildžiusiu kantrybės taurę. Šioje interpretacijoje galutinis epizodas tik pačia primityviausia prasme yra smurtinio veiksmo „priežastis"; kur kas didesnė priežastis iš tikrųjų yra įtampa, iki tol erzinusi, bandžiusi kantrybę. Arba smurtą išprovokavusį banalų incidentą galima traktuoti kaip menką kibirkštėlę, kuri uždega benzino kanistrą, kaip degtuką, numestą ant parako statinės. Galiu sutikti, kad tokios ir panašios analogijos taip pat gali būti prasmingos apibūdinant įvykius, pasibaigiančius smurtiniais veiksmais. Kaip teigia Shervertas Frazieris[58], žmogžudystė yra ne įvykis, bet procesas; „įvykis", kurį vadiname žmogžudyste, yra tik vienas to proceso epizodas. Dauguma žmonių į eilinius pažeminimus nesureaguoja pratrūkdami pykčiu. Tad, be abejo, žmogus, kuris audringai sureaguoja į pažeminimą, tikriausiai yra tam tikra prasme jau „apdorotas", kitaip kodėl jam būti tokiam jautriam tiems išgyvenimams, į kuriuos eilinis žmogus neatsako smurtu?

Tačiau noriu pabrėžti, kad įvykis, kuris yra visiškai eilinis bet kuriuo moralės ar juridiniu aspektu, gali būti nepaprastai reikšmingas medicininiu ar psichologiniu požiūriu. Šiais požiūriais eilinį įvykį neretai galima visiškai tiesiogiai traktuoti kaip gyvybės ar mirties klausimą. Tokie įvykiai milijonams žmonių tampa ašmenimis, skiriančiais gyvybę ir mirtį. Gėdos intensyvumas yra atvirkščiai proporcingas jį sukėlusios priežasties reikšmingumui. Kuo menkesnė gėdos priežastis, tuo gėdingiau suvokti, kad ši priežastis ir yra tavo gėdos (ir kartu įniršio) šaltinis.

Čia galima prisiminti ligų užkratų plitimo teoriją. Mes žinome, kad kuo mažesnis ligos sukėlėjas mus puola, tuo jis pavojingesnis ir labiau mirtinas bei tuo sunkiau nuo jo apsisaugoti. Bet kai Pasteuras pirmą kartą iškėlė mintį, kad plika akimi nematomi mikroorganizmai gali nužudyti žmogų, kuris už juos begalę kartų didesnis ir stipresnis, ši mokslininko mintis atrodė peržengianti bet kokius sveiko proto kanonus. Vis dėlto žmonijos evoliucijos eigoje nuolatos pasitvirtina

tiesa, jog nepalyginamai lengviau apsiginti nuo stambių plėšrūnų, tokių kaip liūtai ir tigrai, nei nuo mažesnių kenkėjų, ir kad stambesnieji parazitai, kaip plokščiosios kirmėlės, nuvarė į kapus toli gražu ne tiek žmonių, kiek mažyčiai parazitai, tematomi pro mikroskopą. O gerokai pražūtingesni yra dar mažesni mikroorganizmai – bakterijos, kurios sukelia epidemijas, tokias kaip Juodoji Mirtis – maras, ir dar daugiau aukų nusinešanti Baltoji Mirtis – tuberkuliozė. Bet ir prieš šiuos mikroskopinius organizmus mes suradome efektyvių apsisaugojimo priemonių, kurių nesiseka rasti kovojant su dar smulkesniais priešais – virusais. Tai liudija pasaulinė AIDS epidemija. Dar sunkiau įveikiamas priešas yra patys mikroskopiškiausi procesai, vykstantys dvigubose ląstelių nukleininių rūgščių spiralėse ir sukeliantys vėžį, senėjimo procesą bei visokius degeneracinius pakitimus. Tačiau netgi ir šie procesai yra milžiniški palyginti su pačiu mirtiniausiu priešu, grasinančiu ne tik žmonių giminei, bet visai gyvajai gamtai: tai mažiausi visatos atomai – helis ir vandenilis – bei jų dar mažesnės subatominės dalelės – branduoliai, kuriuose slypi branduolinių ginklų, vandenilinių bombų veikimo mechanizmas.

Iš tiesų, kuo mažesnė ir banalesnė smurto priežastis, tuo nuožmesnį, mirtinesnį ir žiauresnį ji sužadina smurtą. Didžioji Būties Grandinė, galimas daiktas, driekiasi nuo atomų iki Dievo, nuo mažiausio iki didžiausio, bet Didžioji Nebūties Grandinė driekiasi neabejotinai priešinga kryptimi.

III dalis

Smurto epidemiologija

Šeštas skyrius

Bausmės simboliškumas

Aš gerai suprantu, kad žmogžudystės, kurias aprašiau šioje knygoje, atrodo tokios iracionalios, tokios absurdiškos ir neeilinės, jog skaitytojas gali lengvai suabejoti, ar jos apskritai atitinka smurtautojų elgesio dėsningumus. Taip pat, kadangi dauguma žmogžudžių nesugeba išreikšti savo veiksmų prasmės žodžiais (todėl jie ir priversti save išreikšti veiksmais), jų veiksmų prasmės išaiškinimas neretai remiasi mano paties išvadomis.

Tad manau, kad vertėtų patikrinti smurto simboliškumą kitame kontekste, kur simbolinę smurto prasmę jo „vykdytojai" yra visiškai įsisąmoninę ir aiškiai išreiškia žodžiais. Turiu omenyje bausmių smurtą – arba, kaip tai pavadino Karlas Menningeris, „nusikaltimus baudžiant".[59] Šią smurto formą jau šimtmečius sankcionuoja teismai ir kitos juridinės institucijos. Žinoma, mirties ir gyvybės aspektu mirties bausmė yra tokia pat mirtina smurto forma kaip ir žmogžudystė – žmogus netenka gyvybės tiek nužudytas žmogžudžio, tiek nužudytas valstybės. Tad jei norime geriau suvokti smurto priežastis, kad galėtume jam efektyviau užkirsti kelią, turime pasigilinti į įteisintą bausmės smurtą. Bausmę aš suprantu kaip didesnio fizinio ar psichologinio skausmo ar sužalojimo sukėlimą, negu yra neišvengiama siekiant neleisti baudžiamajam pavartoti prievartos ar sukelti skausmo kitiems arba sau pačiam.

Žvelgdamas iš savųjų preventyviosios medicinos pozicijų, aš teigiu, kad bausmė – didesnė bausmė, negu yra neišvengiama siekiant neleisti žmogui įgyvendinti piktybiškų veiksmų (bausmė kaip atpildas, kaip kerštas), šia prasme yra ydinga iš esmės; tai savotiškas visuomeninis nusikaltimas, už kurį gyvenime mes brangiai sumokame tiek tiesioginės kančios gausinimo, tiek socialinių viso to kaštų pavidalu.

Pamėginsiu įrodyti, kad kai kurios griežtos valstybės įteisintos baudimo priemonės yra visiškas smurtinių nusikaltimų atitikmuo.

Galiu jus, gerbiamas skaitytojau, suprasti, jei skeptiškai vertinate mano teiginį, jog bausmė yra nusikaltimo veidrodinis atspindys – tiek emocine, tiek motyvacijos, tiek simboliškumo prasme. Taigi kokį turime pagrindą manyti, kad valstybės įteisinto baudimo traktavimas kaip racionalaus, būtino ir sveiko reiškinio gali turėti tas pačias priežastis bei atspindėti tą pačią simbolinę logiką ir todėl būti toks pat iracionalus ir nesveikas, kaip ir ankstesnėse knygos dalyse aprašytos baisios ir pasibjaurėtinos žmogžudystės bei suluošinimai? Dalinį atsakymą į šį klausimą pateiksiu pacituodamas Freudą, kuris, aš manau, apie šią problemą kalba taip pat, kaip aš tai bandau daryti šioje knygoje. Jis aiškina (su mano intarpais laužtiniuose skliausteliuose):

„... sąmonės procesai... mums yra kur kas geriau atpažįstami ir labiau įsisąmoninami stebint grupėje nei individualiai. [Kalbant apie atskirą individą], kilus įtampai, tik... pats agresyvumas... tampa akivaizdus; tikrieji poreikiai [t. y. agresijos tikslai, prasmė ir simboliniai pranešimai] neretai pasilieka pasąmonėje, antrame plane.

Jei [šiuos poreikius] perkelsime į sąmoningo suvokimo lygmenį, pastebėsime, kad jie sutampa su dominuojančio kultūrinio superego principais [kurie atsispindi kultūrai būdingoje moralinių vertybių sistemoje, o oficialiai įkūnijami kriminalinės teisėsaugos sistemos kodeksuose ir praktikoje].

Šioje vietoje abudu sąmonės procesai,... grupinis ir... individualus, yra... visuomet glaudžiai susiję.

Dėl šios priežasties kai kurie [agresyvių paskatų, atspindimų kultūriniame] superego pasireiškimai ir savybės [įskaitant teisėsaugos ir bausmių sistemas] gali būti lengviau pastebėti kultūriniuose bendruomenės procesuose nei atskiro individo veiksmuose".[60]

Tad bausmė yra tas kolektyvinis smurtas, kurį visuomenė apibrėžia kaip legalų, o nusikaltimai yra individualus smurtas, kurį mes suvokiame kaip nelegalų. Siekiama, kad žala, kurią kriminaliniai nu-

sikaltėliai patiria per teisėsaugos sistemą, kuo labiau atitiktų nusikaltėlio padarytą žalą.

Bet man svarbiausia tai, kad psichologiniai nusikaltimo ir bausmės parametrai tarpusavyje taip pat susiję. Pirmasis dalykas, kuris mus stebina, kai imame nagrinėti valstybinio baudimo sistemos istoriją, yra tai, kaip tiksliai ir tiesiogiai baudimo simboliškumas atitinka nusikaltimo simboliškumą ir motyvaciją – netgi tokių baisių žmogžudysčių, kurias aprašiau ankstesniuose skyriuose.

Pavyzdžiui, nuo tų laikų, kai buvo sugalvoti įstatymai, jų esmė ir teisėsaugos sistemos siekinys visuomet išliko tas pats – „kad bausmė atitiktų nusikaltimą", neretai visiškai tiesiogine ir paraidine forma, kaip Biblijos frazėje „akis už akį". Todėl kartais nusikaltėlis nubaudžiamas nusikaltimą padariusios kūno dalies ar organo sunaikinimu ar suluošinimu. Bet kuriuo atveju simboliškasis principas yra tas pats (ir atitinka tuos pačius „simbolinės logikos" dėsnius, kaip ir smurtas, kuris vadinamas „kriminaliniu") – „panaikinti" gėdą, kurią smurto aukai (dabar ji faktiškai tampa smurtautoja) sukėlė smurtautojas (jis dabar faktiškai tampa smurto auka).

Pavyzdžiui, Saudo Arabijos teismai baudžia vagis nukirsdami jiems rankas – nes vagiama rankomis. Arba štai mažiau ekstremalus, bet ta pačia logika pagrįstas pavyzdys – mūsų visuomenėje kai kurie tėvai liepia necenzūrinį žodį pavartojusiam vaikui su muilu išsiplauti šitaip suterštą burną. (Burna yra kūno dalis, kuri atliko nederamą veiksmą, jos suteršimas simboliškai išreiškia socialiai nepriimtinus dalykus, o muilu, kaip žinia, nuplaunama tai, kas suteršta iš tikrųjų, ne simboliškai.)

Panašus kategorijų sujungimas būdingas žmogžudžiams, apie kuriuos kalbėjau praeitame skyriuje. Jie vartodavo metaforą „būti sugėdintam kitų žmonių akyse", kur „akys" yra kitų žmonių paniekos metafora, tarytum paniekinimas (sugėdinimas) būtų konkreti realybė, ir paniekintasis žmogus pašalintų jį tik sunaikindamas visiškai konkrečias, ne metaforines jį paniekinusio akis. Bet tas pats mąstymo

principas, kuriame matyti absurdiškas tiesioginių ir perkeltinių dalykų supainiojimas, buvo taikomas per visą juridinės sistemos istoriją. Bausmės simboliškumas paklūsta tiems patiems paradoksaliems mąstymo dėsniams, kaip ir nusikaltimo simboliškumas.

Taigi už gėdos užtraukimą, žmogų apšmeižiant, įžeidžiant ar išjuokiant (ir taip „suteršiant jo garbę"), nuo pat civilizacijos aušros buvo baudžiama pašalinant organą, kuriuo skriaudikas įžeidė ar išjuokė savo auką, – liežuvį. Sakysime, Ispanijoje nuo tryliktojo šimtmečio iki pat Šviečiamojo amžiaus veikusiuose įstatymuose numatyta bausmė žmogui, šmeižtu suteršusiam kito žmogaus garbę ir orumą ir taip užtraukusiam jam gėdą, būdavo liežuvio nupjovimas – „pagal paprotį, sykiu ir žiaurų, ir simbolišką, bausti tą žmogaus organą, kuriuo nusikaltimas buvo atliktas".[61]

"Renesanso metu oficialios valstybinės bausmės būdavo skiriamos ne tiek dėl jų akivaizdaus žiaurumo, kiek atsižvelgiant į simbolinę jų prasmę. ... Šitaip buvo išrutuliota sudėtinga bausmių hierarchija, atitinkanti ... nusikaltimų prigimtį. Bausmė turėjo ne tik išreikšti kerštą už nusikaltimo rezultatą (akis už akį), bet ir veidrodiškai atspindėti patį nusikaltimo veiksmą. Pavyzdžiui, šventvagis [žmogus, įžeidęs Dievą] galėjo netekti liežuvio. ... Dante šią doktriną pritaikė savo įžymiajame veikale „Pragaras". ... 1441 metais tapytojas Pisanellas buvo nubaustas ... liežuvio nupjovimu už tai, kad įžeidė Venecijos valdžią."[62]

Richardas van Dulmenas dokumentais patvirtina tai, kad bausmės, atitinkančios nusikaltimus, Europos teismuose buvo taikomos nuo šešioliktojo bemaž iki devynioliktojo amžiaus vidurio. Šios bausmės apimdavo netgi mirties bausme nubausto nusikaltėlio kūno sudarkymą – sakysime, išplėšiant ir sudeginant jo liežuvį, jei nusikaltimas būdavo atliktas šiuo organu (šmeižtai, įžeidimai, šventvagystės). Jis pažymi, kad šių žiaurių bausmių logika buvo ta, jog nusikaltimas (blogis, nuodėmė) buvo suvokiama kaip konkreti realybė, turinti objektyvią egzistenciją netgi atskirai nuo nusikaltimą padariusio asmens, todėl šį objektyviai egzistuojantį nusikaltimą ar blogį reikėdavo paženklinti

ir sunaikinti. O patogiausia tai padaryti sunaikinant nusikaltimą padariusį kūno organą. Jis akcentuoja svarbą „mirties bausmės ritualo, be kurio mirties bausmė ankstyvosiose šiuolaikinės visuomenės fazėse nebūtų buvusi tai, kas ji faktiškai buvo – būtent, ritualinio nužudymo forma. ... Tikslas būdavo apvalymas, tiksliau – visuomenės apsivalymas", tarytum visuomenė būtų fiziškai užteršta jos terpėje įvykdytu nusikaltimu. „Visuomenės nesugebėjimas nusiplauti nusikaltimo dėmę buvo traktuojamas kaip Dievo pažeminimas ir bausmė miestui bei šaliai. Čia susiplakė socialinės, maginės bei religinės sąvokos."[63]

Per ištisus šimtmečius bausmė už išprievartavimą būdavo nusikaltimą „įvykdžiusio" organo sunaikinimas. Pietinėse valstijose, pavyzdžiui, vyravo nuostata, jog „savaime suprantama, kad bausmė vergui, kuris drįso pasikėsinti į baltosios moters kūną, yra kastracija". Iki Pilietinio karo tai buvo oficiali vergų kodekso nuostata, o ne įprastinis žiaurumas, kuris vėliau paplito linčo teismuose. Netgi penktajame XX amžiaus dešimtmetyje kai kuriose pietinėse valstijose tai vis dar buvo oficiali ir juridiškai sankcionuota bausmė už išprievartavimą. Kaip teigia Wyatt–Brownas, „moralės centras buvo garbė, o atsakomasis smūgis už garbės pažeminimą buvo priešingas: gėdos žymė. Dėl to nebuvo ir negalėjo būti didelio skirtumo tarp juridinio ir bendruomeninio keršto formos. Valstybinė teisė ir linčo teisė etiškai buvo suderinamos" – ir, kaip matėme, abi jos buvo pavaldžios tiems patiems simboliškumo principams, kaip ir nusikaltimas, už kurį bausti jos buvo skirtos. Priemonė, kuria gėdos dėmė nuo išprievartavimo aukos ir jos giminės (išprievartavimas užtraukdavo gėdą visai giminei) buvo perkeliama prievartautojui, būdavo jo kastracija. Šis veiksmas simboliškai sugrąžindavo išprievartautajai garbę pagal psichologinę logiką, kurią Freudas vadino pirminiu procesu arba „magiškuoju" mąstymu.

Dėl simboliškos garbės ir gėdos apykaitos nusikaltimas ir bausmė yra dvi vieno reiškinio pusės. Šios emocijų, simbolių ir smurto apykaitos valiuta yra garbės ir gėdos valiuta. Šiuo atveju valiuta yra ne auksas, bet kūno dalys, iš kurių labiausiai vertinamos akys ir genitalijos (nors

kotiruojamos dalys yra dar liežuvis, ausys ir kitos). Šie organai, akys ir genitalijos, simbolizuoja su jais susijusias emocijas, garbę ir gėdą. Pavyzdžiui, nepažeistos genitalijos (neišprievartautos, neiškastruotos) simbolizuoja garbę ir jų turėtojui teikia pasididžiavimą, o išprievartautos ar iškastruotos genitalijos simbolizuoja gėdą ir užtraukia panieką.

Kadangi fizinės bausmės už smurtinius nusikaltimus jau yra didžia dalimi pakeistos kitomis sankcijomis, dažniausiai įkalinimu – skirtu nubausti žmogų labiau kaip psichologinę ir socialinę nei kaip vien tik fizinę būtybę – skaitytojas gali suabejoti, ar šiuolaikiniame pasaulyje bausmės simboliškumas tebėra reikšmingas. Deja, taip – nepaisant nežymių pasikeitimų, visas mūsų psichologijoje užkoduotas bausmės simboliškumas tebėra koks buvęs ir yra veiksmingas.

Tik per šimtmečius baudimo objektas pasikeitė nuo kūno į sielą, bausmės orientyras nuo kūno žudymo pasislinko į sielos žudymą, nuo kūno luošinimo į sielos luošinimą. Kaip įvyko šis pasikeitimas?

Bausmei palaipsniui pereinant iš fizinės į psichinę, ji tapo dar labiau simboliška, arba jos simboliškumas persikėlė į subtilesnį lygmenį – tačiau ja perduodami tie patys pranešimai ir perduodami jie ne mažiau stipriai bei įtaigiai. Štai ką apie tai rašo Michelis Foucault:

„Jei bausmė net savo pačiais žiauriausiais pavidalais nebesusijusi su kūnu, į ką ji nukreipta? Teoretikų – tų, kurie apie 1760 metus pradėjo naują periodą, iki šiol dar nepasibaigusį, – atsakymas yra paprastas, beveik savaime suprantamas. Iš esmės jis sutelpa į patį klausimą: jei tai ne kūnas, vadinasi, tai turi būti siela. ...Mably [1789 metais, Prancūzijos Revoliucijos metais] bausmės principą suformulavo tiksliai ir visiems laikams: „Bausmė... turi smogti per sielą, o ne per kūną."[64]

Pamėginkime panagrinėti moderniausią šiuolaikinį kalėjimą. Čia galime pamatyti, kaip nefizinės bausmės tęsia tas pačias simboliškumo tradicijas, kurias turėjo fizinės bausmės. Bene žinomiausias amerikietiškos kalėjimų sistemos išradimas buvo kaliniams taikoma „absoliučios tylos taisyklė". Pagal vieną iš dviejų pagrindinių šios sistemos versijų, vadinamą „Pensilvanijos" sistema, – o tai prasidėjo nuo dviejų

Filadelfijos kalėjimų (Volnat Stryto (1790) ir Čeri Hilo (1829), kuriuose ji buvo pirmiausia pritaikyta, – „Kaliniai turi būti visiškai izoliuoti vienas nuo kito, dieną ir naktį, o išeidami iš kameros, privalo dėvėti gobtuvus". Volnat Stryto kalėjime taikytas principas: „Nuteistieji turi visą laiką būti užrakinti vienutėse, taip užkertant kelią bet kokiam jų tarpusavio bendravimui".[65]

Kita principinė „amerikietiškosios" sistemos versija, pavadinta Niujorke esančio Oberno kalėjimo vardu, nuo pensilvaniškosios sistemos skyrėsi tiktai tuo, kad kaliniai dieną dirbo kartu, o ne atskirai. Kaip ir Pensilvanijoje, naktį jie miegodavo izoliuotose vienutėse. Tačiau abiem atvejais buvo privaloma mirtina tyla. Alexis de Tocqueville'is, drauge su Gustave'u de Beaumont'u tyrinėjęs Amerikos pataisos sistemą ir parašęs apie ją ataskaitą, atkreipė dėmesį į tai, kad tyla šiuose milžiniškuose nelaisvės namuose ypač baugi nakties metu. Jo teigimu, tai „beveik mirties tyla. Dažnai vaikščiodami tais nuobodžiais ir prieblandoje skendinčiais koridoriais, kur nuolat įjungtas elektros apšvietimas, mes jautėmės lyg klajotume katakombomis; aplink mus buvo tūkstantis gyvų būtybių, tačiau mūsų vienatvė prilygo vienatvei dykumoje."[66]

Štai ką rašė Lawrence'as Friedmanas:

„Visi nauji kalėjimai, kad ir kuo jie skirtųsi vienas nuo kito, pasižymi tylos [ir] tam tikro laipsnio izoliacijos režimu. ... Rytiniame Filadelfijos kalėjime kiekvienas naujas kalinys yra išrengiamas, jam nuskutami plaukai. ... Tuomet užvelkama kalėjimo uniforma ir uždedama „kepurė ar gobtuvas", kuris užsmaukiamas ant akių. Tokioje būsenoje kalinys nuvedamas į savo vienutę. Nė vienam kaliniui neleidžiama kalbėti. Sing Singo kalėjime Niujorke pareigūnai avi mokasinais, kad galėtų „negirdimai prisiartinti prie kamerų". Tylos taisyklės yra taip griežtai laikomasi, jog „per keletą metų neteko išgirsti nė vieno atvejo, kad kuris nors kalinys būtų pagautas kalbant". [67]

Charlesas Dickensas, penktajame XIX amžiaus dešimtmetyje apsilankęs didžiajame Filadelfijos kalėjime, pasibaisėjo tuo, ką ten išvy-

do: „Tie, kurie sugalvojo šią sistemą... ir tie geranoriški džentelmenai, kurie ją įgyvendina, nesupranta, ką ... jie daro." Kalėjimo gyvenimas yra ne kas kita, kaip kankinimų ir agonijos mišinys. „Šį lėtą ir kasdieninį sąmonės traumavimą manau esant begalę kartų blogesniu dalyku nei bet kokį kūno kankinimą." Žaizdos, kurias toks traumavimas palieka, „yra ne kūno paviršiuje, ir taip kankinamas žmogus retai kada šaukia kito žmogaus ausiai girdimu riksmu". Kalėjime tvyro „begalinės ištvermės reikalaujantis režimas... kurio baisumo suvokti negali niekas kitas, tik įkalintieji, ir kurio joks žmogus neturi teisės primesti kitai žmogiškai būtybei". Kaliniai, vaikščiojantys su juodais gobtuvais, simbolizuojančiais „uždangą, nuleistą tarp jų ir gyvųjų pasaulio", atrodė tarytum „palaidoti gyvi; po daugelio metų jie bus iškasti, tačiau dabar jie yra mirę viskam, išskyrus nuolatinę kančią ir begalinę nevilt̨į".[68]

Kokį poveikį tokia sistema darė tiems, kurie buvo priversti jai paklusti? Ten, kur eksperimentas buvo vykdomas nuo pradžios iki galo, t. y. visiška izoliacija ir tyla ištisą parą bei akių užrišimas kur nors vedant (Niujorke nuo 1821 iki 1823 metų), „...rezultatai buvo pasibaisėtini: vienas kalinys mėgino nusižudyti šokdamas „iš ketvirtojo aukšto balkono ant šaligatvio", kitas „tol daužė galvą į kameros sienas, kol apako viena akimi". Nuo tada kalėjimų režimo pagrindu tapo sunkus darbas [o ne visiška ir nuolatinė izoliacija]."[69]

Bet nors šis nedidelis pakeitimas ir buvo įgyvendintas, buvusioji baudimo sistema ne tik tebeegzistavo; ji šia ir dar blogesnėmis formomis netrukus pasklido po didžiąją jaunos šalies dalį. Ir nors kaliniams daugiau nebebuvo atimamas regėjimas ar pjaustomi liežuviai bei ausys, nesunku pastebėti, kad šiuos fizinius luošinimus pakeitė jų funkciniai ekvivalentai. Kadangi žmogaus apakinti, apkurtinti ir nutildyti, fiziškai neprisiliečiant prie jo akių, ausų ar liežuvio yra neįmanoma, sistema „pasiekė tikslą", tačiau ji nesukliudydavo pamišimo apimtiems kaliniams mėginti patiems atimti sau regėjimą, kaip ir anksčiau pateiktame pavyzdyje.

Taigi štai kokia sistema pakeitė kūno luošinimo ir mirties bausmes. Galiu įsivaizduoti, kad skaitytojas dabar pasakys: „Bet juk tikrai Amerikos kalėjimai daugiau nebeprimeta žmogui tokių nužmoginančių sąlygų kaip anksčiau! Juk dabar kalėjimuose nebetaikoma absoliučios tylos taisyklė, kaliniams nebėra užrišamos akys, kai jie išeina iš savo kameros". Deja, tikėtis, kad tokio poveikio priemonės šiandien jau nebėra sėkmingai taikomos kam nors iš kalinių (su, galimas daiktas, dar baisesnėmis pasekmėmis nei anksčiau minėtosios) būtų pernelyg optimistiška. Šį mano teiginį iliustruoja Loido A. istorija.

Loido A. istorija

Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Loidas A., prabėgus vos keletui dienų po to, kai buvo paleistas iš kalėjimo, žiauriai ir neišprovokuotas nužudė vieną koledžo studentę ir vos nenužudė kitos, važiuodamas autostopu. Teismas nuteisė Loidą A. kalėti iki gyvos galvos be jokios galimybės prašyti malonės. Teisėjas, skaitydamas kaltinamąją išvadą pareiškė, kad gailisi tik vieno – jog mirties bausmė yra išbraukta iš sąrašo bausmių, kurias jis turi teisę skirti, nes, jo nuomone, šis nusikaltimas yra toks pasibjaurėtinas, jog menkesnė nei mirties bausmė negali būti jam adekvati.

Perskaitęs šio nuosprendžio paskelbimo aprašymą laikraštyje, vienas iš mano kolegų, psichologas, pareiškė, jog jis pritaria teisėjo nuomonei. Tuo tarpu kitas psichologas, taip pat mano kolega, kuris pažinojo žmogžudį iš jo ankstesniojo įkalinimo laikotarpio (tąsyk jis kalėjo už kažkokį menką nesmurtinį nusikaltimą), man užsiminė, jog šį tą žino apie sąlygas, kuriomis Loidas A. buvo kalinamas pirmąjį kartą.

Loidui A. atliekant bausmę už pirmąjį nusikaltimą, kalėjimo pareigūnai priėjo prie išvados, jog jis yra sunkiai sukalbamas, maištingas, linkęs į užgaulų ir provokuojantį elgesį jaunuolis. Dėl to beveik visą bausmės laiką jis praleido vienutėje. Kai Loidas A. gerokai įpykdydavo

kalėjimo pataisos pareigūnus, šie jį nubausdavo, uždarydami sunkias plieninės jo mažos betoninės kameros duris ir išjungdami vienintelę lempelę. Tokiomis sąlygomis pasijunti esąs gyvas palaidotas, nes negali nieko matyti nei su kuo nors bendrauti – funkcinis akių ir liežuvio pašalinimo ekvivalentas.

Kai Loidas A. personalo atžvilgiu tapdavo itin agresyvus, iš jo dar atimdavo čiužinį ir užkimšdavo išvietę (kuri tuo metu buvo paprasčiausia skylė grindyse), ir jis būdavo priverstas miegoti ant betoninių grindų savo paties išmatose, tarp kirmėlių, kurias natūraliai traukia tokia aplinka. Kadangi Loidas A. sulaužė daugybę kalėjimo taisyklių, Malonės komisija atsisakydavo patenkinti jo prašymus lygtinai paleisti į laisvę. Taigi už menką nesmurtinį nusikaltimą Loidas A. kalėjo ilgiau, nei įprastai kalima tokiomis aplinkybėmis, o dvejus paskutiniuosius bausmės metus praleido mano ką tik aprašytomis sąlygomis. Negana to, užuot išleistas į bendruomenę Malonės komisijos sprendimu, prieš tai perėjus daugelį adaptacijos pakopų, palaipsniui didinant laisvės, atsakomybės lygį ir suteikiant privilegijų (kaip kitiems kaliniams, kuriems surandamas darbas ir jie pradeda dirbti dar tebegyvendami prižiūrimoje ir padėti pasirengusioje aplinkoje), Loidas A. buvo išleistas į gatvę be pereinamojo periodo, kurio metu jis būtų galėjęs prisitaikyti prie gyvenimo laisvėje. Jam nebuvo paskirta jokia reabilitacinė programa. Paprasčiausiai vieną dieną jam paskirtas visas bausmės laikas „išsivyniojo" (kalėjimo žargonizmas, reiškiantis „pasibaigė"). Kalėjimas legaliai nebegalėjo jo daugiau laikyti, tad plieninės jo vienutės durys pagaliau buvo atvertos, mirkčiojantis Loidas A. buvo išvestas į dienos šviesą pro daugelį masyvių durų, taip ilgai laikiusių jį atkirstą nuo išorinio pasaulio, ir netrukus pasijuto stovįs gatvėje.

Nesiimsiu spėlioti, kokia buvo jo dvasinė būsena tuo metu; mes žinome, ką jis padarė prabėgus vos keletui dienų nuo paleidimo. Jei pasakysiu, kad Loidas A. buvo piktas, įskaudintas ir neparuoštas gyventi bendruomenėje, paliktas be jokios paramos, kuri gal būtų padariusi jį

ne tokį pavojingą visuomenei, tai gali pasirodyti kaip bandymas „pateisinti" jo siaubingą nusikaltimą, o to daryti anaiptol neketinu.

Tačiau, gilinantis į Loido A. charakterio savybes ar netgi į jo nusikaltimą, lengva praleisti tai, ko, mano nuomone, turime iš jo istorijos pasimokyti. O pasimokyti turime, kad toks baudimas, kaip jis buvo baudžiamas, neapsaugo visuomenės; priešingai – jis galiausiai pasiunčia į visuomenę žmogaus pavidalo uždelsto veikimo bombą, užprogramuotą sprogti nuo pirmo rimtesnio kontakto su kitais žmonėmis. Pirmojo įkalinimo metu patirtos sąlygos nebuvo jo charakterio ydų priežastis, nes į kalėjimą pirmąkart papuolė prieš jas patirdamas. Bet išėjo iš kalėjimo jis nepalyginamai labiau pavojingas, kupinas smurto, nei į jį pateko. Jei bausmė ir turėjo jam kokį poveikį, tai tik neigiamą – agresyvų ir antisocialų žmogų, nelinkusį į žiaurų smurtą, kalėjimas pavertė žudančiu be jokios priežasties ir ne vieną kartą – potencialiu serijiniu žudiku.

Apie tai užsimenu dėl to, kad kai kurie politikai rodo išmintį teigdami, jog tik griežtesnės bausmės kriminaliniams nusikaltėliams bei mažiau „lepinimo" jų atžvilgiu „išmokys" juos atsisakyti savo blogų polinkių ir elgtis geriau. Britanijos Ministras pirmininkas Johnas Majoras sykį pareiškė: „Metas mažiau stengtis suprasti, o daugiau smerkti". Tačiau taip teigiantys žmonės nesupranta, ką jie kalba, taip pat kaip ir Charleso Dickenso aplankytojo kalėjimo administracija (arba tie, kurie yra atsakingi už ką tik mano aprašyto kalinio baudimo metodus) nesuprato, ką jie darė.

Man nekyla abejonių, kad smurtingus visuomenės elementus turime saugoti nuo kitų visuomenės narių, kol jie nenori ar negali patys suvaldyti savo polinkių. Tam būtina apriboti jų laisvę tol, kol jie pavojingi visuomenei. Bet pats baudimas – skausmo suteikimas be jokio pagrindo ar didesnis negu būtinas galimybių apribojimas, kuris yra neišvengiama smurtautojo suvaldymo procedūros dalis, – neužkerta kelio tolesniam smurtui, o jį tik skatina.

Nedaugelis išmintingesnių ir labiau patyrusių pataisos darbuotojų supranta, kad sunkesnės nei būtinos bausmės yra ne tik beprasmės,

bet netgi pavojingos ir duoda priešingus rezultatus. Vienas iš jų, kalbėdamas apie tai, kodėl negalima kalinių bausti taip, kaip buvo baudžiamas Loidas A., pasakė: „Galima kokiam mėnesiui užrakinti šunį tualete, bet nenoriu būti ten tuo metu, kai jį iš ten išleisite".

Būtų beprasmiška dėl kalėjimuose egzistuojančių sąlygų kaltinti pataisos pareigūnus. Nieko nėra lengviau, kaip kritikuoti atskirus asmenis, kuriems mes, kaip visuomenė, patikėjome patį pavojingiausią ir sunkiausią darbą – saugoti mus visus, o mes savo ruožtu nesuteikiame jiems praktiškai jokios paramos, nesirūpiname jų ugdymu bei priežiūra ir netgi atsisakome juos išklausyti, kai jie mums mėgina ką nors pasakyti apie tuos žmones, su kuriais kiekvieną dieną dirba. Akivaizdu, toks mūsų požiūris į nusikaltimus ir nusikaltėlius ne tik pavojingas ir kaliniams, ir kalėjimų prižiūrėtojams, bet ir kelia daug didesnę grėsmę visuomenės saugumui negu keltų humaniška, protingesnė sistema. Dabar kalėjimų pareigūnai jaučia nuolatinę grėsmę, patiria grasinimus, pasikėsinimus, užpuolimus, o kartais ir žūsta nuo rankų kalinių, kurie iš jų buvo patyrę tokį žiaurų elgesį, tokį nužmoginimą, jog jaučiasi tiesiog neturį ką prarasti.

Dominavimo ir paklusnumo ritualai: gėda ir pažeminimas

Anksčiau minėjau, kad lytiniai organai ir su jais susiję veiksmai yra itin stiprūs gėdos simboliai. Būtent dėl šios priežasties kastracija (ar vyriškumo atėmimas) ir išprievartavimas yra du pagrindiniai būdai maksimaliai pažeminti kitą asmenį, užtraukti jam gėdą. Prievartavimo ir kastravimo ritualai neapsiriboja žmonių gimine. Etologai jau seniai pastebėjo, kad babuinų patinai praneša stipresniajam apie savo pralaimėjimą, atsistodami rujojančios patelės poza. Pasiduodantysis patinas, tas, kuris buvo nugalėtas ir praneša nugalėtojui apie savo pasidavimą, apsisuka ir atsuka savo pasturgalį stipresniajam. Tai vadinama „įsitei-

kimu". Šie signalai babuinų naudojami nepriklausomai nuo lyties. Pavyzdžiui, jaunas patinas gali „įsiteikti" vyresnei ir stipresnei patelei, ir ši gali ant jo užlipti. Tarp patelių „įsiteikimas" ir užlipimas naudojami lygiai tuo pačiu principu.

„Daug gyvūnų rūšių nuolatos naudoja seksualinės elgsenos modelius ir ne grynai seksualinėje sferoje. Ši elgsena, išreiškianti galios skirtumus... panašiai naudojama ir žmonių ir... jos reikšmė atitinka beždžionių „įsiteikimo" bei lipimo simbolius."[70]

Tačiau tarp žmonių ir gyvūnų šioje srityje yra du itin svarbūs ir glaudžiai susiję skirtumai. Pirmasis yra faktas, kad, kaip pastebėjo Markas Twainas, „žmogus yra vienintelis gyvūnas, kuris rausta".[71] Žmogus yra vienintelis gyvūnas, jaučiantis gėdą – šį skausmingą, nemalonų, kartais ir nepakeliamą nevisavertiškumo jausmą, kurį daugumą vyrų patiria „nusodinti" į pavaldinio padėtį. Antrasis skirtumas – tai, kad jei šie dominavimo ir nuolaidumo ritualai, naudojant lyties organus ir seksualinius veiksmus kaip jų simbolinę valiutą, gyvūnų pasaulyje kuria harmoniją, tvarką ir stabilumą, tai žmonių pasaulyje jie sėja konfrontaciją. Žmonės neretai priešinasi iki mirties, kad išvengtų „apatiniojo", „pasiduodančiojo" dalios. O pasiduodamas varžovui, užuot su juo kovojęs iki paskutiniosios, žmogus faktiškai išgyvena savo asmenybės mirtį. Žmogaus seksualinė tapatybė yra toks svarbus asmenybės tapatumo komponentas, jog kai jis sunaikinamas, sunaikinamas ir žmogaus „aš". Gyvūnai, priešingai, supratę, jog pralaimėjo, pasiduoda priešininkui be jokios gėdos ir įtampos, o tada stipresnysis tuojau pat liaujasi reiškęs agresiją.

Žmonės neretai nužudo vienas kitą kovodami dėl to, kad neatsidurtų pasiduodančiojo pozicijoje, ir pasidavę jaučia tiesiog neišmatuojamą pažeminimą – iki pat faktiškos savojo „aš" mirties.

Yra ir kita sritis, kur pasireiškia pažeminimo simboliškumas, būtent – „sėkminga pažeminimo ceremonija", kaip ją pavadino sociologai Garfinkelis[72] ir Goffmanas[73]. Kalėjime tai reiškia „prirašymo" ritualą, atliekamą priimant naują kalinį į kalinių bendruomenę. Garfinkelio tei-

gimu, „padėties pažeminimo ceremonija" susideda iš „pačių įvairiausių bendravimo epizodų, kurie skirti tam, kad pagrindinio ceremonijos veikėjo visuomeninė padėtis vietinėje socialinės hierarchijos schemoje būtų pažeminta". Garfinkelis teigia, jog „struktūrinės padėties pažeminimo sąlygos" atitinka „struktūrines gėdos sąlygas", tad degradacijos ceremonija „jau pačiais savo organizaciniais bruožais sudaro sąlygas gėdai sukelti". Jis toliau teigia, kad „degradacijos ceremonijos yra moralinio traumavimo sociologijos objektas". Moralinį traumavimą jis sieja su kitais „socialiniais afektais", tokiais kaip „gėda ir kaltė".

Gėdijimosi elgsenos modelis verčia slėpti, uždengti tas kūno dalis, kurios socialiai nustato žmogaus viešąjį įvaizdį – mūsų visuomenėje tai visų pirma genitalijos ir veidas, kurie susigėdus slepiami pirmiausia: „pasijutau kaip be kelnių visų akivaizdoje"; „norėjosi prasmegti skradžiai žemę". Gėda skatina žmogų slėpti save nuo aplinkinių akių, taip stengiantis apsaugoti savąjį „aš" nuo tolesnių užgauliojimų. Tad prievartinis su asmenybe susijusių kūno dalių demonstravimas žmogui sukelia didžiulę gėdą.

Tačiau kodėl taip dažnai norima žmogų priversti patirti kuo didesnę gėdą? Garfinkelis perša mintį, kad „moralinis traumavimas simbolizuoja „nusikaltusio" žmogaus ritualinį sunaikinimą. ... Tai suvokiama visiškai tiesiogine prasme". Garfinkelis kalba apie tai, ką aš vadinu „asmenybės mirtimi" – žmogaus asmenybės, jo tapatybės visišką sunaikinimą. O kaip tai susiję su bausmės simboliškumu? Garfinkelis pažymi: „Mūsų visuomenėje... teismai ir pareigūnai jaučiasi turį teisėtą tokių ceremonijų monopolį, ir šios ceremonijos yra tapusios įprastine darbo rutina".

Ritualinis „priregistravimo" pažeminimas

Ši kalėjimų pareigūnų „įprastinė darbo rutina" susijusi su naujų kalinių priėmimu.[74] Pagrindinis šios „visiško pažeminimo ceremonijos" elementas – kalinys išrengiamas nuogai prieš grupę pareigūnų,

kurie tuomet priverčia jį pasilenkti atsidavimo (gyvūnų „įsiteikimo") anksčiau aprašyta poza ir praskėsti sėdmenis taip, kad visiems būtų gerai matyti analinė anga. Tuomet vienas iš pareigūnų (arba kalėjimo gydytojas, jei jis to nori) užsimauna guminę pirštinę ir įkiša pirštą į kalinio išeinamąją angą – tariamai tam, kad nustatytų, ar jis neįsineša į kalėjimą čia paslėptų narkotikų. Sakau „tariamai", nes anksčiau apie tai esu kalbėjęsis su daugelio kalėjimų ir kalėjimų psichiatrijos ligoninių vadovais, kurie man paaiškino, jog visas priėmimo ritualas, įskaitant šią ceremonijos dalį, sąmoningai suplanuotas taip, kad kuo labiau įbaugintų ir pažemintų naują kalinį ar pacientą, jam pademonstruotų, kad ligoninės ar kalėjimo pareigūnai jo atžvilgiu turi visišką valdžią, ir priverstų jiems besąlygiškai paklusti. Turiu taip pat pabrėžti, kad šią procedūrą praktikuoja ar toleruoja ne visų be išimties kalėjimų viršininkai ar personalas. Didelė jų dalis pagrįstai laiko šią ceremoniją žeminančia ir galinčia duoti priešingų rezultatų, todėl savo įstaigose jos netoleruoja.

Simboliškumas čia akivaizdus: tai ne kas kita, kaip pirštu atliktas analinis išprievartavimas. Bet viešas pažeminimas prasideda dar neįkišus piršto į analinę angą. Tai visiško pažeminimo ceremonija, dominavimo demonstracija ir vyriškumo sunaikinimas. Kartu tai savotiška „įsiteikimo" ritualo versija, kuriuo, kaip žinome, ir gyvūnai, ir žmonės simbolizuoja dominavimo ir paklusnumo santykius. Bent jau dalies kalinių atžvilgiu šia ceremonija, derinant ją su kitais priėmimo proceso komponentais ir bendrosios kalėjimo kasdienybės elementais, sėkmingai pasiekiamas jai keliamas tikslas: ritualinis kalinio asmenybės ar vyriškumo sunaikinimas, jo savojo „aš" mirtis, paverčiant jį „nežmogumi" arba „mirusia siela".

Be to, verta paminėti faktą, kurį Freudas atskleidė apie paranoją – kad paranoją skatina homoseksualumo baimė, tad tai, kas sukelia, skatina ar stiprina šią baimę, stiprina ir paranojos simptomus. Prievartinis nusirengimas nuogai prieš kitų vyrų grupę, iš kurių vienas įkiša savo pirštą į analinę angą, paranoją labai sustiprina. Suvokus

kalėjimuose vyraujantį paranojos mastą ir tai, kaip paranoja savo ruožtu skatina pačius ekstremaliausius smurto pasireiškimus tarp šių apskritai į smurtą linkusių vyrų, galima suprasti, kodėl toks kalinių priėmimo ritualas yra absurdiškas ir duoda tiesiog katastrofiškai priešingus rezultatus. Kitaip tariant, jei įkalinimo tikslas būtų siekis, kad kaliniai taptų kiek įmanoma smurtingesni, tiek būdami kalėjime, tiek sugrįžę į bendruomenę, vargu ar pavyktų surasti dar efektyvesnį būdą šiam tikslui pasiekti nei šis.

Vėlgi – aš neteigiu, kad kokia nors specifinė kalinių „apdorojimo" praktika, kad ir ta, kurią ką tik paminėjau, yra pagrindinė šių žmonių kalėjime ar laisvėje vykdomo smurto priežastis. Dauguma jų ir nebūtų atsidūrę kalėjime, jei prieš tai nebūtų vienaip ar kitaip pasielgę antisocialiai. Tačiau noriu pasakyti, kad tam tikros kalėjimuose praktikuojamos procedūros paskatina jau egzistuojantį šių žmonių prievartos potencialą ir jų polinkį šį potencialą panaudoti. Jos tik didina tikimybę, jog ateityje šie žmonės panaudos smurtą pačiomis brutaliausiomis formomis.

Nuo to laiko, kai aš pirmą kartą pro sudėtingus saugumo kordonus patekau į kalėjimo vidų ir ėmiau tyrinėti čia gyvenančių (ir kartais sulaukiančių mirties) smurtingų vyrų psichikos būsenas bei juos gydyti, pastebėjau, kad paranojos kiekis bendrojoje kalėjimo atmosferoje toks didelis, jog ją, regis, būtų galima pjaustyti peiliu, ji tiesiog tvyrote tvyro ore. Suprantama, didelis kiekis paranojos yra neišvengiamas, turint omenyje į kalėjimą sodinamų žmonių charakterį. Visiškai suprantama, kad, būdamas tarp žmonių, kurie yra, taip sakant, nepatikimi, tik realybės jausmą praradęs žmogus galėtų jais visiškai pasitikėti. Aš jau seniai teigiu, kad kalėjimų sistemoje žmogus tiesiog privalo būti „paranojiškas" – tik taip jis neatitrūks nuo realybės. „Paranojiškas" šiuo atveju reiškia – budrus ir nepatiklus, arba pilnas skepticizmo, abejonių ir suvokimo, kad žmonės, su kuriais tenka dirbti, gali būti labai pavojingi. Be abejo, tą patį vienas kito atžvilgiu jaučia ir kaliniai, tik gal dar didesniu mastu. Jiems gresian-

tis pavojus yra nepalyginamai didesnis ir nuolatinis, o apsaugoti jie yra nepalyginamai prasčiau nei bet kuris kalėjimo pareigūnas.

Esminė su paranoja susijusi problema yra ta, kad dažniausiai ir išsipildo tai, ko paranojikas baiminosi, jis pats prisišaukia bėdą. Kuo žmogus yra paranojiškesnis, tuo labiau jis jaučiasi apsuptas priešų ir tuo labiau jaučiasi turįs elgtis agresyviai, kad apsigintų. Kuo labiau jis taip elgiasi, tuo daugiau priešų susikuria, netgi tarp žmonių, kurie anksčiau jo atžvilgiu buvo neutralūs ar net draugiški. Daryti tai, kas be reikalo didina paranojos mastą tarp linkusių į smurtą žmonių, yra tas pat, kas mesti degantį degtuką į benzino kanistrą.

Paranoja, kuri pasireiškia kalėjime, nėra pagrįsta vien tik haliucinacijomis. Dauguma kalinių nėra akivaizdžiai paveikti psichozės – jie tiesiog kenčia nuo totalaus ir nuolatinio negalėjimo pasitikėti aplinkiniais, netgi tuo nedaugeliu žmonių, kurie kalėjimo aplinkoje yra verti pasitikėjimo. Tačiau ypač pavojinga ir sunki kalėjimo paranojos forma, kuri neretai yra kalta dėl kitaip nepaaiškinamo ir niekuo neišprovokuoto smurto kitų kalinių atžvilgiu, yra vadinamoji „homoseksualinė panika". Kas nors galėtų pasakyti, jog „homoseksualinė panika" yra tiek pat susijusi su homofobija, kiek oras su klimatu – jog pirmoji yra emocijų ir elgesio audra su perkūnais, kuri vyksta čia ir dabar, o homofobija yra ilgalaikė, pastovesnė, chroniška būsena. „Homoseksualinė panika" yra sunki psichikos krizė, susijusi su saugumo praradimu ir ištinkanti, kai kalinys jaučia homoseksualinį dirginimą, nesuderinamą su jo orumo jausmu ir vyriškumo samprata. Ši krizė gali pastūmėti kalinį įrodyti, kad, užuot mylėjęs vyrus, jis jų nekenčia visų kaip vieno, ir šią neapykantą dažniausiai įrodo maksimaliomis įmanomomis smurto formomis.

Jei mūsų kalėjimų sistemos tikslas būtų sukurti kuo stipresnę homoseksualinę kalinių paniką ir taip padidinti kalinių tarpusavio smurto mastą bei polinkį į smurtą, sunku būtų sugalvoti dar efektyvesnę sistemą, kadangi į savo kalėjimų sistemą mes esame įdiegę beveik visus elementus, stimuliuojančius homoseksualinę paniką, kurią čia patiria kali-

niai. Visų pirma, kalėjimo aplinką mes sukūrėme išimtinai vyrišką. Vien jau tai daliai vyrų sukelia homoseksualinę įtampą; tai žino kiekvienas psichiatras, kuriam pažįstama armijos kareivinių atmosfera. Antra, mes atėmėme iš kalinių vieną dalyką, kuris gali padėti atgauti pasitikėjimą savimi tiems, kurie yra heteroseksualūs, – „sueities pasimatymus" su moterimis. Trečia, mums nesiseka apsaugoti įkalintų žmonių nuo nuolatinio prievartavimo arba (kas faktiškai reiškia tą patį dalyką, tik dar blogesnį) prievartinio susitaikymo su seksualiniais kontaktais su kitu, dominuojančiu, kaliniu, kuris paverčia „pavaldinį" savo „moterimi". Ketvirta – siekiant, kad naujai priimami kaliniai suprastų, jog kalėjimų sistemos esmė bei tikslas yra jų asmenybės sunaikinimas, šie žmonės, priimami į kalėjimą, patiria „visiško pažeminimo ceremoniją", simbolinį išprievartavimą, apie kurį ką tik kalbėjau. Tai yra mūsų kultūros iniciacijos ceremonija, priimant žmogų į prakeiktųjų kastą, mirusiųjų sielų visuomenę, bendruomenę vyrų, iš kurių atimtas vyriškumas. Bendrai paėmus, vienintelis dalykas, kuris kalėjimų sistemoje mane stebina, – tai, jog šie žmonės sužvėrėja tik tiek, o ne dar labiau.

Bausmė turi dar vieną simboliškumo elementą. Anksčiau minėjau, kad savo matytus kalėjimus galėčiau palyginti nebent su pragaru. Išreiškiau nuomonę, kad taip yra dėl to, jog dauguma kalėjimuose matytų smurtingų kriminalinių nusikaltėlių savo emocinės būklės požiūriu man primena prakeiktuosius, ir toji būklė nesusijusi su kalėjimu, nes daugelis iš jų buvo „prakeikti" dar prieš patekdami į kalėjimą. Tačiau esu linkęs manyti, kad pragarą kalėjimai primena ne vien tik dėl patenkančių į juos žmonių charakterio savybių, bet ir todėl, kad per visą žmonijos istoriją (su labai nedaugeliu išimčių) statančios kalėjimus visuomenės to tik ir siekė, kad kalėjimas kuo labiau primintų pragarą, pradedant pastatų architektūra ir baigiant santykiais tarp įvairių kalėjime esančių žmonių grupių – ypač tarp kalinių, pataisos darbuotojų ir teisėjų, skiriančių laisvės atėmimo bausmes.

Pavyzdžiui, Samuelis Edgertonas[75] pabrėžė abipusę sąsają tarp kalėjimo ir pragaro, kurie Italijos Renesanso laikotarpio mene abudu

simbolizuoja vienas kitą. Pragarą savo kūriniuose vaizduojantys tapytojai jį „modeliuodavo" pagal savo laiko kalėjimus. O baudžiamieji teismai savo darbą organizuodavo pagal paveikslus, vaizduojančius Paskutinįjį teismą, kur Vyriausiasis Teisėjas pasmerkia kaltuosius pragaro kančioms.

Šiuose paveiksluose vaizduojama ne tik pragaro architektūra, bet ir jame vykdomos bausmės bei kankinimai, atitinkantys to meto praktikoje taikytas bausmes:

"Kiekviename iš pragaro urvų demonai skirtingai kankina prakeiktuosius, kurie dažniausiai yra vaizduojami be drabužių. ... Trečento menininkai susidurdavo su psichologiniais keblumais, vaizduodami šiuos nusidėjėlius nuogus iš pasibjaurėtinosios pusės, nes tekdavo atsisakyti to meto tapybai būdingos estetizacijos. Viduramžių menininkai... dažnai turėdavo galimybę matyti gyvus piktadarius viešai išrengtus – viešas išrengimas būdavo dažna vietinių teismų skiriama bausmė. Realiame gyvenime šias bausmes lydėdavo nešvankaus pažeminimo elementai, neretai vaizduojami Giotto ir Fra Angelico darbuose. Giotto freskoje... du nusidėjėliai kabo žemyn galva – vyras virve pririštas už savo varpos, o moteris pakabinta ant kablio už vaginos."[76]

Šie dailininkai viso labo vaizdavo bausmes, kurias tikriems žmonėms vykdė to meto baudžiamieji teismai. Edgertonas taip pat užsimena, kad „Dante's požemių pasaulio įvaizdis ... atspindi paplitusį įsitikinimą, jog laikinoji ir amžinoji baudžiamosios teisės labai panašios. Akivaizdu, kad to laikotarpio dailininkai Paskutinįjį teismą vaizduojančiuose kūriniuose pragaro scenoms pasiskolindavo tam laikotarpiui būdingų viešųjų bausmių vaizdų".[77]

Ir atvirkščiai – taip pat kaip pragaro aprašymai buvo pagrįsti baudžiamosios sistemos principais, bausmių sistemos simboliškumas ir baudžiamųjų teismų sistema savo ruožtu buvo projektuojama į Paskutinįjį teismą, kuris pasmerkia žmones amžinai pražūčiai. „... Sieną už Merkancijos teismo teisėjų nugarų kadaise puošė dabar nebeegzistuojantis Taddeo Gaddi paveikslas, kuriame buvo

pavaizduota teisėjų kolegija, stebinti, kaip Teisybė rauna Melui liežuvį"[78] – bausmė, kuri, kaip minėjau anksčiau, būdavo taikoma už nusikaltimus, atliktus liežuviu – tokius kaip priesaikos sulaužymas, melaginga priesaika, melagingas liudijimas, šmeižtas, įžeidimas, šventvagystės ir erezija. Be abejo, šie pragaro ir prakeikimo vaizdai nebuvo vien tik simboliai ar alegorijos; tai buvo tiesioginis kasdienės to meto teisėsaugos sistemos praktikos elementų atvaizdavimas, labai gyvas ir tikroviškas.

Teisėjų ir Dievo išmintis bei velnio darbą atliekantys kalėjimo prižiūrėtojai

Norėčiau atkreipti dėmesį į dar vieną šio simboliškumo implikaciją, nes ji, ko gero, turi didelę įtaką bausmių sistemai. Jei kriminaliniai teismai modeliuojami pagal Paskutiniojo teismo analogiją, o kalėjimai – pagal pragaro analogiją, tai teisėjo įvaizdis yra modeliuojamas pagal Dievo analogiją, tuo tarpu kalėjimo prižiūrėtojai atitinka velnio įvaizdį ir iš jų tikimasi atitinkamo elgesio. Edgertonas pažymi:

"Nepaisant teisėsaugos pareigūno statuso, viešasis budelis vėlyvaisiais viduramžiais ir Renesanso epochoje neturėjo pozityvaus socialinio įvaizdžio. Nepaisant jo palyginti didelės algos jis neretai gyvendavo atstumtojo gyvenimą. Pagal įstatymą jis buvo automatiškai laikomas esančiu žemos reputacijos. ... Simboliškai jis buvo traktuojamas kaip velnio vietininkas, pagalbininkas – priešingybė teisėjui, kuris buvo laikomas Kristaus vietininku. ... Ir iš budelio buvo reikalaujama iki galo ir preciziškai atlikti savo velnišką vaidmenį".[79]

Štai vienas konkretus pavyzdys. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Pataisos komisaras manęs paprašė pasikalbėti su kalėjimo pareigūnu, kuris, drauge su kitais pareigūnais malšindamas grupės kalinių sukeltas riaušes, taip agresyviai elgėsi su vienu iš kalinių, jog netgi jo kolegos, kiti pareigūnai, susirūpino – toks smurtas jiems atrodė visai ne-

reikalingas, nežabotas, iracionalus ir potencialiai pavojingas visiems, susijusiems su riaušėmis.

Mudviem su tuo pareigūnu besikalbant, jis pripažino, jog tai, kas įvyko, kelia rūpesčių ir jam. Jis jautęs, jog praranda savikontrolę, ir bijojęs, jog gali padaryti kaliniui tai, dėl ko vėliau tektų labai gailėtis. Paminėjęs keletą asmeninių problemų, prisidedančių prie jo bendros vidinės įtampos, jis pareiškė tokią savo nuomonę: „Nė vienas žmogus neturėtų turėti tiek valdžios kitų žmonių atžvilgiu, kiek kalinių atžvilgiu jos turime mes".

Aš neketinu nei teisinti pareigūną už šį nereikalingo smurto epizodą, nei palaikyti jo pastangas išvengti atsakomybės už tokį elgesį – juk kiti pareigūnai taip pat buvo analogiškoje situacijoje, tačiau taip nesielgė. Beje, pareigūnai dažnai vengia su kriminaliniais nusikaltėliais, tarp kurių praleidžia visą darbo dieną, elgtis pernelyg agresyviai, nors ir mano, jog iš jų yra tikimasi tokio elgesio – ir tikisi to ne tik kolegos, bet ir visa visuomenė. Tai ji suformavo tą mūsų dabartinei kultūrai būdingą kalėjimo pareigūno stereotipą – suformavo dar tais laikais, kai kalėjimų pareigūnų pirmtakai buvo laikomi „velnio vietininkais". Daug kartų esu bendravęs su šiais žmonėmis ir manau, kad jų požiūris į tai, kas veiksminga ir kas ne, siekiant užkirsti kelią smurtui, bei koks elgesys priimtinas, o koks ne, reaguojant į smurtą, yra beveik visuomet išmintingesnis ir žmogiškesnis nei daugelio politikų, kurie neturi tokio kiekio tiesioginių žinių ir patirties, jau nekalbant apie kitus visuomenės narius, kurie kaip rinkėjai ir suteikia politikams jų įtakingus postus.

Deja, gali būti, kad senovinio, su pragaro velniais ir pragare kankinamais nusidėjėliais susieto, simboliškumo sėkla mūsų visuomenės kolektyvinėje pasąmonėje yra kur kas gajesnė ir atsparesnė laikui, nei galėtų atrodyti iš pirmo žvilgsnio – mes netgi kalėjimus statome kaip požeminius bunkerius (ar bent jau į juos panašius). Ta pati kolektyvinė pasąmonė gali nesunkiai atgaivinti idėją sugrąžinti į kalėjimus beprasmiškus fizinius kankinimus kaip legalią ir pageidaujamą ka-

lėjimo pareigūno „darbo rutinos“ dalį, įsivaizduojant, jog jis atlieka tas pačias funkcijas, kurias pragare atlieka velniai, skirstydami žmones po įvairius „pragaro ratus“ su tolydžio vis labiau kankinančiomis bausmėmis (kalinimas vienutėje būtų pačiame žemiausiame rate, t. y. „švelniausias“) ir kiek įmanoma palaikydamas kalėjimo kaip pragaro, o kalinių – kaip prakeiktųjų įvaizdį.

Septintas skyrius

Kaip padidinti smurto mastą – ir kam to reikia

Kalėjimų sistemoje, šalia legaliai taikomų ir moraliai pagrįstų bausmių, egzistuoja tamsioji jų pusė. Ji reiškiasi nuolat, yra sąmoningai palaikoma ir daugiau ar mažiau tolygiai paplitusi. Ši tamsioji pusė yra visiškai prognozuojama mūsų politikos ir bausmių strategijos pasekmė. Baisiausia apraiška to, apie ką aš čia kalbu – nuolatinis kalinių smurtas vienas kito atžvilgiu.

Dabar suprantu, kad mėginimas kaltinti kalėjimų sistemą už „vidinį" smurtą – pradedant nuolatiniais kalinių tarpusavio grasinimais, turto atiminėjimu ir plėšimais, ir baigiant visiškai realaus suluošinimo, išprievartavimo ir nužudymo atvejais, pasitaikančiais kalėjimuose, – iš pradžių gali atrodyti kaip mėginimas kaltinti policininkus už visas vagių įvykdomas vagystes. To aš ir neketinu teigti. Be abejo, daugelis kalinių kalėjime atsidūrė dėl to, kad jie jau buvo įpratę smurtauti. Deja, kalėjimo sąlygos jau egzistuojantį kalėjimo gyventojų polinkį į smurtą dažniausiai toleruoja ar netgi sustiprina. Faktiškai pati psichologinė atmosfera, kuri nuolatos tvyro daugelyje kalėjimų, gali paskatinti kalinius griebtis agresijos kitų atžvilgiu, kad patys išvengtų sužalojimų, prievartavimo ar nužudymo.

Visa ši informacija, kurią sukaupiau tiek iš savo stebėjimų, tiek iš to, ką girdėjau iš teisėjų, pataisos pareigūnų, kalėjimų psichiatrų ir pačių kalinių, tiek iš rašytinių šaltinių, liudija, kad atsakomybės už smurtą kalėjimuose negalima primesti vien tik kaliniams ar vien tik kalėjimų sistemai. Smurtas yra numatoma ir netgi neišvengiama nusistovėjusių kalinių ir teisėsaugos sistemos santykių pasekmė. Legalias bausmes su joms būdingu simboliškumu (kuriomis abipusiškai pakaitomis dalijamasi su „kriminaliniu" smurtu) galima apibūdinti kaip prievartos ir smurto formas; jas, kaip visiškai sąmoningai toleruojama kalėjimo bausmės dalis, papildo ir

kalinių smurtas vienas kito atžvilgiu. Nors kai kam ši išvada gali pasirodyti pernelyg radikali, ją padariau remdamasis dideliu kiekiu empirinės informacijos; dalį jos dabar ir apžvelgsiu.

Jau pats heteroseksualinių santykių nebuvimas labai padidina kalinių smurtingumą, tiek kalėjime, tiek vėliau bendruomenėje, išėjus iš kalėjimo (iš kalėjimo išeina 90 procentų kalinių). Heteroseksualinių santykių badas savaime yra simbolinė heteroseksualių vyrų kastracijos forma[80] ir jų kaip vyrų pažeminimas. Prie to pridėjus galimai jau turėtas homofobijas ar homoseksualinę paniką, kaliniui atsiveria tiesus kelias į paranojines mintis ir baimes, o galiausiai – į smurtingo elgesio proveržius.[81]

Bet kalinių žeminimas minėtu būdu, simboliškai juos iškastruojant ar atimant jiems vyriškumą, tuo nesibaigia. Homoseksualinė prievarta yra dar viena, kur kas baisesnė ir labiau destruktyvi bausmės forma, būdinga kalėjimams. Pavyzdžiui, viename kalėjime, kuriame kalėjo beveik 700 kalinių, vienas iš jo vadovų, kurio pareigos leido jam žinoti viską, kas tenai vyksta, mane informavo, kad iš visų kalinių geriausiu atveju tik koks pustuzinis nebuvo įsitraukę į vienokius ar kitokius reguliarius seksualinius santykius su kitais vyrais. Kaip jis tai sužinojo? Ogi tame kalėjime yra „stebėjimo galerija", iš kurios galima matyti kiekvieną kamerą visuose trijuose griežčiausio režimo fligelio aukštuose, tad pataisos pareigūnai panorėję gali žinoti, kas vyksta bet kurioje kalėjimo kameroje.

Kadangi šiame kalėjime, kaip ir beveik kiekviename kitame Jungtinių Valstijų kalėjime, neleidžiami „sueities vizitai", galima teigti, kad šis skaičius liudija mastą seksualinės įtampos, kuri neišvengiamai lydi priverstinę heteroseksualinę abstinenciją. Tik pradėjęs lankytis tokiose įstaigose, iš pradžių naiviai nesuprasdavau, kodėl kaliniams reikėtų drausti seksualiai santykiauti vienam su kitu, bent jau kol jie tai daro savanoriškai, kadangi kitokie seksualiniai santykiai jiems yra neleidžiami. Kur kas labiau patyręs kolega į tokį mano klausimą atsakė taip pat klausimu: „Kaip tokioje aplinkoje bet kokie santykiai gali būti „sa-

vanoriški"?" Jis nenorėjo pasakyti, kad kalėjime nėra kalinių, kurie savanoriškai siektų seksualinių santykių su kitais kaliniais. Nedidelė dalis kalinių, kaip ir visoje visuomenėje, yra gėjai ar biseksualūs. Bet visi pasirinkimai ir santykiai nelaisvoje kalėjimo aplinkoje yra tokie suvaržyti ir apriboti, kad sąvoka „laisvas" arba „savanoriškas" pasirinkimas čia netinka. Absoliuti dauguma seksualinių santykių kalėjime įvyksta per prievartą, arba pavartojant fizinę jėgą ir smurtą, arba grasinant tai padaryti. Kitaip tariant, dauguma tokių kontaktų faktiškai yra išprievartavimai. O kad kalėjime yra daug gana pastovių „porų", sudarytų iš dominuojančio ir paklūstančio partnerio, reiškia tik tai, kad prievartavimas čia turi chronišką, nuolatinį, pasikartojantį pobūdį.

Bet išprievartavimas yra visuotinai pripažįstamas kaip nusikaltimas ir retai, jei apskritai kada nors atvirai pripažįstamas esąs viena iš legalių baudimo formų, skiriamų valstybinių institucijų. Tad kas mane skatina apie prievartavimą kalėjime kalbėti kaip apie „bausmę" – visiems kalėjimams būdingą bausmės dalį, kurią mūsų institucijos paskiria tiems, kuriems užklijuojama „kriminalinių nusikaltėlių" etiketė? Tam turiu keletą priežasčių. Pirma, atitinkamos juridinės institucijos ir pareigūnai, pradedant teisėjais ir prokurorais, siunčiančiais žmones į kalėjimą, ir baigiant kalėjimo pareigūnais, kurie jiems vadovauja, visi be išimties žino, kad seksualinė prievarta kalėjimuose egzistuoja, kad yra beveik visuotinė ir paliečia beveik visus kalinius. Tai viena iš priežasčių, kodėl taip daug sąžiningų teisėjų itin vengia skirti kaltinamiesiems kalėjimo bausmę ir tai daro tik aplinkybių priversti – sakysime, jei nusikaltimas buvo labai žiaurus arba jei įstatymas nenumato kitokios nei kalėjimo bausmės (o tai pasitaiko vis dažniau netgi nesmurtinių nusikaltimų atveju, tokių kaip įvairūs su narkotikais susiję nusikaltimai). Antra, sąlygos, kurios skatinamai veikia seksualinę prievartą kalėjime (prievartinis kalinio atribojimas nuo kitokių savo vertės ir įtakos, aplinkinių pagarbos ir seksualinio pasitenkinimo patyrimo formų) yra juridinių institucijų sąmoningai primetamos kalinių bendruomenei. Trečia, visos šios institucijos patyliukais sąmonin-

gai toleruoja seksualinę prievartą, pasyviai suteikdamos labiausiai linkusiems dominuoti ir smurtingiausiems kaliniams galią taikyti šią bausmės formą nuolaidesnių ir ne tokių smurtingų kalinių atžvilgiu. Taigi prievartautojai šioje situacijoje veikia kaip netiesioginiai juridinės sistemos įgaliotiniai, vykdantys formaliai juridiškai neįteisintą, bet neformaliai palaimintą bausmės elementą.

Džefrio L. atvejis

Kai jau buvau susipažinęs su paplitusiu seksualinio smurto reiškiniu kalėjimuose bei priemonėmis, kuriomis kai kurie kaliniai prievarta paverčiami sekso vergais, buvau paprašytas pakonsultuoti vieną jauną vyriškį, Džefrį L., kurio elgesys buvo tapęs toks keistas, jog kalėjimo pareigūnai nusprendė, kad reikia patikrinti, ar jis neserga psichikos liga. Incidentas, paskatinęs nusiųsti kalinį pasikalbėti su manimi, įvyko kalėjimo lankytojų kambaryje. Tai patalpa, kur vienoje ilgo stalo pusėje sėdi kaliniai, o kitoje – jų artimieji. Džefrio L. motina po susitikimo jau rengėsi išeiti, tik staiga, užuot kaip paprastai pasakęs „sudie", jis peršoko per stalą ir, įsikibęs į ją, mėgino drauge su ja išeiti iš lankytojų kambario bei prasiveržti pro sargybinius, isteriškai šaukdamas ir maldaudamas jį pasiimti namo. Kadangi nei motinai, nei pataisos pareigūnams jis nepaaiškino, kodėl taip pasielgė, jie paprašė mane, kad pasikalbėčiau su juo.

Džefris pasirodė besąs gležno sudėjimo devyniolikametis baltaodis vyriškis (ar greičiau berniukas), kuris atrodė dar jaunesnis nei dokumentuose nurodytas jo amžius. Jis pastebimai drebėjo ir atrodė beveik mirtinai išsigandęs. Jis man papasakojo, kad nuo tos dienos, kai pakliuvo į kalėjimą, nuolatos patiria grupinius prievartavimus iš kitų kalinių. Į kalėjimą jis buvo pasodintas už ganėtinai menką nesmurtinį nusikaltimą. Po to, kai teisme buvo pripažintas kaltu, jis buvo pasiųstas į standartinio režimo kalėjimą, kur vadinamajam „diagnostiniam" tes-

tavimui nukreipiami visi jaunesni nesmurtinius nusikaltimus padarę nusikaltėliai. Šio testo pagrindu jie yra „klasifikuojami", t. y. nusprendžiama, kokio tipo kalėjime jiems teks kalėti pagrindinį bausmės laiką. Vos atvykęs tenai, jis buvo išprievartautas kitų kalinių gaujos. Dėl šio įvykio jis jautė gniuždančią gėdą, tačiau pakankamai gerai žinojo apie kalėjimo subkultūrinius papročius, kurie skelbia, jog kreipimasis pagalbos į pataisos pareigūnus prilygsta kitų kalinių skundimui ir kad kalėjimo pasaulyje už tai numatoma mirties bausmė (kurią, be abejo, įvykdo patys kaliniai, o ne kalėjimo personalas). Todėl apie tai, kas atsitiko, jis niekam nepasakojo. Kaip dažniausiai atsitinka su pirmąkart nusikaltusiais ir nesmurtinį nusikaltimą padariusiais kaliniais, netrukus Džefris buvo perkeltas į palengvinto režimo kalėjimą, kur vėl buvo išprievartautas grupės kalinių. Bijodamas, kad tai pasikartos, ir siekdamas išprovokuoti kalėjimo pareigūnus perkelti jį kur nors kitur, jis pasipriešino tiesioginiam pareigūno įsakymui sugrįžti į korpusą, kur turėjo gyventi atlikdamas bausmę (ir kur buvo išprievartautas). Dėl to jis buvo perkeltas į standartinio režimo kalėjimą, kur bemat patyrė trečią grupinį išprievartavimą. Po jo ir įvyko mano minėtas incidentas lankytojų kambaryje.

Aš nukreipiau Džefrį chirurginei prievartavimų sukeltų analinės angos plyšimų susiuvimo operacijai ir informavau Pataisos komisarą apie tai, kas įvyko. Jis pagrįstai ir visiškai nuoširdžiai pasibaisėjo ir tučtuojau ėmėsi priemonių, kad šis jaunuolis ateityje būtų geriau apsaugotas. Be abejo, buvo akivaizdu, kad administratoriai specialiai nebendrininkavo, kad sudarytų kaliniams prielaidas patirti šią „bausmės" dalį. Bet Džefrio L. atvejį privalome suprasti platesniame kontekste.

Pirma, prievartavimai yra integrali kalėjimų sistemos funkcionavimo dalis, todėl sykiu tai ir dalis bausmės, kurią kaliniai reguliariai patiria; šis atvejis nėra anomalus atsitiktinumas. Verta pamąstyti apie šiuos papildomus faktus. Džefris L. taip žiauriai kitų kalinių buvo išnaudojamas tik todėl, kad nesutiko atsiduoti pasyviai. Jis gera valia

nesutiko būti paverstas sekso objektu. Tad daug, o gal net dauguma kalinių, kurie nusileidžia stipresniems ir agresyvesniems kaliniams ir susitaiko su sekso objektų dalia, tai daro ne „savanoriškai", bet vengdami fizinio žalojančio smurto, kurį patyrė Džefris.

Antra – priblokia tas mastas, kuriuo kalinių seksualinis išnaudojimas, arba tiesiog prievartavimas (nors ir ne visuomet pripažįstamas ir įvardijamas kaip toks), yra „leidžiamas" korpusą prižiūrinčių pareigūnų. Tokių santykių toleravimo praktika yra viena iš priemonių, kuriomis kalėjimo pareigūnai palaiko kalinių populiacijos kaip visumos kontrolę. Šioje strategijoje matyti du principiniai komponentai, kuriuos būtų galima išreikšti kaip „ranka ranką plauna" bei „skaldyk ir valdyk". Kalbant apie pirmąjį – pareigūnai sudaro nežodinį susitarimą su prievartautojais, suteikia jiems teisę gauti visus malonumus, kuriuos jie gali patirti prievartaudami silpnesnius kalinius, o prievartautojai savo ruožtu įsipareigoja bendradarbiauti su šiais pareigūnais paklusdami kalėjimo tvarkai bendrąja prasme (t. y. atsisakydami, sakysime, individualios agresijos ar suokalbio organizuojant riaušes). Kalbant apie antrąjį principą, abipusiškai sutartų nuolaidų sistema neleidžia kaliniams susivienyti, nes padalija juos į dvi grupes – prievartautojus ir prievartaujamuosius – ir labai sumažina kalinių galimybes organizuoti efektyvias protesto akcijas, sukilimą ar riaušes. Taip atsiranda strategija, kuria pareigūnai pasinaudoja „skaldydami ir valdydami" kalinius.

Sąlygos daugumoje kalėjimų yra tokios, kad pareigūnai kaip grupė yra tikslingai suinteresuoti vykdyti šias dvi strategijas (nors tai, kokiu mastu jie jas vykdo, skiriasi priklausomai nuo pareigūno ar kalėjimo). Visų pirma, prižiūrėtojų kalėjime visuomet yra mažiau nei kalinių, todėl pareigūnams gresia nuolatinis pavojus būti tikrąja to žodžio prasme nušluotiems nuo žemės paviršiaus, jei kaliniai imtų ir susivienytų. Spręsdami šią situaciją, kalėjimo pareigūnai suteikia sau valandą ar dvi kasdieninės ramybės, o atitinkamai daliai kalinių – veikimo laisvės. Popietė kalėjimuose faktiškai yra poilsio laikas (turiu omenyje,

poilsio laikas pareigūnams). Tuomet kaliniams leidžiama eiti į savo kameras, ir visas kalėjimas nurimsta. Pareigūnai puikiai žino, kas tuo metu vyksta – maždaug pusė kalėjimo populiacijos yra prievartaujama kitos pusės.

Kokiu mastu kalėjimo pareigūnai sąmoningai suvokia tai, kas vyksta, ir kokiu mastu kai kurie iš jų sąmoningai toleruoja tokius kalinių santykius? Visi kalėjimų pareigūnai tikrai žino apie prievartavimus kalėjimuose, nes kalėjimai yra mažos ir izoliuotos bendruomenės, ir pareigūnai sudaro glaudžiai tarpusavyje susietą grupę (savo pačių saugumui, nes tie, kurie atskyla nuo grupės, neilgai tokioje aplinkoje teišgyvena), tad visa, ką žino vienas pareigūnas, žino visi. Kita vertus, jie nėra vienodai linkę remti tokią socialinę kalėjimo sistemą; didelei jų daliai ji tiesiog kelia siaubą. Tačiau, deja, tie, kurių pažiūros su tokia sistema nesuderinamos, negali sustabdyti jos mechanizmo, nes pareigūnui yra lygiai taip pat pavojinga, netgi savižudiška – manau, nebus per stipru taip pasakyti, – pažeisti nerašytą pareigūnų subkultūros kodeksą, kaip kaliniui – pažeisti atitinkamą (ir faktiškai identišką) kalinių subkultūros kodeksą. Abiejų pirmasis ir svarbiausias įsakymas yra „neskųsk".

Tokias išvadas prieinu toli gražu ne aš vienas. 1937 metais Haywoodas Pattersonas, pagrindinis gynėjas garsiojoje Skotsboro išprievartavimo byloje, šią kalinių elgseną stebėjo ir aprašė Alabamos valstijos Atmoro kalėjime. Savo autobiografijoje „Vaikinas iš Skotsboro"[82] jis rašė, kad homoseksualus prievartavimas kalėjimo pareigūnų buvo ne tik toleruojamas, bet netgi skatinamas, pirmiausia dėl to, kad „tai padėdavo suvaldyti kalinius. Ypač „kietuosius", vadinamus velniais. Pareigūnai buvo įsitikinę, kad jei „velnias" turės sekso vergą, jis bus ramus. Bus geras darbininkas, nemėgins žudyti sargybinių ar kitų pareigūnų, nemėgins bėgti. Jis elgsis kaip sėsliai gyvenantis šeimos žmogus." Autorius teigia, kad labiausiai vertinamas sekso vergas buvo jaunas paauglys. „Penkiolikamečiui Atmoro kalėjime nebuvo jokių šansų, – rašo autorius. – Teko matyti, kaip jauni vaikinai valandų valandas kovodavo

dėl savo seksualinės tapatybės išsaugojimo. Kai kurie nieku gyvu nenorėdavo pasiduoti", tačiau galiausiai ir jie būdavo įveikiami arba prarasdavo sąmonę. Autoriaus teigimu, ir kalėjimo pareigūnai, ir sargybiniai tokias kautynes stebėdavo su beaistriu susidomėjimu. „Jie žinojo, kad jų akyse gimsta nauja jauna moteris. Kai kurie jau planuodavo, kaip patys vėliau „ja" pasinaudos". Kadangi tokiems berniukams, juos išprievartaujant, simboliškai – socialine ir psichologine prasme – būdavo atimamas vyriškumas, naujai sukurti „sekso vergai" buvo prostitučių ir vergų derinys; jie galėdavo būti ir būdavo parduodami ir perkami sąvadautojų ar šeimininkų. Kalbėdamas apie šios formos seksualinės vergijos mastą, Pattersonas teigė: „Sykį girdėjau, kaip kalėjimo viršininko pavaduotojas Lige'as Lambertas keletui policijos patrulių pasakojo, jog penkiasdešimt procentų negrų ir septyniasdešimt procentų baltųjų kalinių Atmoro kalėjime yra sekso vergai".

Wilbertas Rideau, Luizianos valstijos Angolos sunkiųjų darbų kalėjimo kalinys, teigia, kad pareigūnai čia visi kaip vienas žino, kas vyksta kalėjime. Pasak jo, personalo nariai netgi „organizuodavo parodijines kalėjimo vestuves, kurių metu kalinys ir jo „žmona"– sekso vergas – drauge turėdavo atlikti tradicinį ritualą – šokti per šluotos kotą".[83]

Savo ataskaitoje apie seksualinę prievartą tarp Konektikuto jaunimo pataisos įstaigų kalinių Anthony Scacco[84] tvirtina, jog „administracija žino, kas yra aukos ir kas yra agresoriai, ir daugeliu atvejų sargybiniai yra tiesiogiai atsakingi už seksualinės agresijos skatinimą įstaigos viduje". Daviso[85] tyrimas, atliktas Filadelfijos kalėjimų sistemoje, atskleidė, kad dauguma sargybinių paprasčiausiai ignoruodavo kalinių nusiskundimus dėl seksualinės prievartos, akivaizdžiai demonstruodami, kad tokios smulkmenos jiems nerūpi. Dinitzas, Milleris ir Bartollosas[86] kitoje studijoje apie seksualinį smurtą kalėjimuose rašo, kad „kai kurie sargybiniai jaunesnius ir silpnesnius savo „globotinius" išnuomodavo „privilegijuotiems" kaliniams mainais už jų bendradarbiavimą padedant palaikyti kalėjime tvarką".

Be abejo, aktyvus ir pasyvus kalėjimo ir kitų pareigūnų veikimas, kitų rankomis panaudojant prievartą ir prievartautojus kaip neoficialią papildomą bausmės dalį prie viešai pripažinto baudimo priemonių repertuaro, nebūtinai būna toks atviras kaip byloja šie pavyzdžiai, ar toks atviras kaip nacistų taikytas „kapų" delegavimas į koncentracijos stovyklas, kad šie įgyvendintų tas pačias užduotis. Kaip įžvalgiai pastebi C. Paulas Phelpsas, Luizianos valstijos Pataisos sekretorius ir buvęs Angolos kalėjimo viršininkas, „Bet kuriuo metu ... kalėjime egzistuoja daugybė kalinių tarpusavio pavergimo ir homoseksualinės prievartos apraiškų, kurias palaiko nežodinė abipusių nuolaidų sistema tarp kalinių jėgos struktūrų ir administracijos".[87] Dauguma šių nuolaidų, jo teigimu, reiškiasi žemutiniame valdymo lygmenyje:

„Žemutiniame lygmenyje tai tampa susitarimu tarp kalinių ir apsaugos darbuotojų, ir šis susitarimas nebūtinai turi būti žodinis. Didelė dalis bendravimo tarp kalinių bei tarp kalinių ir personalo vyksta neverbaliniame lygmenyje. Jie turi savo ypatingus bendravimo metodus, padedančius perteikti kas reikalinga, to tiesiogiai nepasakant, ir kiekviena bendraujančioji pusė tuos ženklus puikiausiai supranta. Tai bene gudriausia pasaulyje kada nors išrasta neverbalinio bendravimo sistema."[88]

Sakysime, kalėjimo pareigūnas gali „apsimesti kvaileliu", kai kalinys paprašo jį apgyvendinti vienoje kameroje su kitu, kurį jis gali seksualiai eksploatuoti; taip jis verčiau „nusiperka" ramybę korpuse, užuot siekęs apsaugoti nuolaidesnį kalinį nuo prievartavimo. Tačiau tokiomis priemonėmis sąlyginė ramybė „nuperkama" tik personalui, ne kaliniams. Beveik visuotinai sutariama, kad viena iš pagrindinių kalinių smurto vienas kito atžvilgiu priežasčių, kai kurių teigimu – pati pagrindinė priežastis, – kalinių tarpusavio seksualinių santykių peripetijos.[89] Vyrai linkę kautis – neretai iki mirties – dėl įvairiausių seksualinių motyvų: siekdami išprievartauti, vengdami būti išprievartauti; siekdami „atkovoti" sekso vergą iš kito kalinio sau; pavyduliaudami dėl seksualinių dalykų; siekdami įrodyti, kad jie yra „tikri" vyrai, o ne

homoseksualai (ta prasme, kurią šios sąvokos slepia mačistinėje ir homofobiškoje kalėjimo subkultūroje); galiausiai – ir dėl to, kad visa sistema yra žeminanti, nužmoginanti, gniuždanti kalinių orumą ir vyriškąją seksualinę tapatybę bei adekvatumą. Pagaliau – kadangi kalėjime kai kuriems iš tiesų „pasimaišo", jiems kaip nuolatinio jų vyriškosios tapatybės ir savo vertės jausmo žalojimo pasekmė ima reikštis paranojinės iliuzijos bei haliucinacijos. Nereikia ir sakyti, kad šį smurtingą elgesį, pasibaigus bausmės laikui, jie išsineša ir į gatves.

Šiaip ar taip, kalėjimo pareigūnai turi asmeninio suinteresuotumo, kad prievartavimo sistema kalėjimuose išliktų, nes ji nukreipia kalinių agresiją nuo pareigūnų į tarpusavio konfliktus. Wilbertas Rideau Angolos kalėjime pastebėjo štai ką:

"... Suprantama, institucinės apsaugos pajėgos yra linkusios toleruoti bet kokią situaciją, padalijančią kalinius į agresorius ir aukas, kur viena kalinių grupė engia kitą, nes tokia situacija neleidžia formuotis kalinių vienybei, kuri galėtų sugriauti pačią instituciją. Šiam tikslui puikiai tinka „homoseksualūs džiunglių įstatymai". Lygiagrečiai su institucine kontrole, tai dar viena ir bene efektyviausia kalinių kontrolės priemonė".[90]

Be abejo, seksualinė prievarta yra ne vienintelė priemonė, kuria galima pasiekti šį tikslą. Jį galima pasiekti ir skirstant kalinius rasiniu pagrindu. Dr. Frankas L. Rundle'as, kuris dirbo vyriausiuoju psichiatru 2 200 kalinių turinčioje Soledado nepilnamečių nusikaltėlių įstaigoje Kalifornijoje bei visų Niujorko miesto pataisos įstaigų, tiek paauglių, tiek suaugusiųjų, sveikatos priežiūros sistemos psichiatrijos departamento direktoriumi, pastebėjo, jog kalėjimų pareigūnai yra pasirengę panaudoti visas įmanomas priemones, kad supriešintų kalinius vieną prieš kitą. Ši jų politika nuėjo taip toli, kad Kalifornijos kalėjimuose buvo remiamas kalinių pasiskirstymas į gaujas, kurių nariai būdavo pasirenkami rasiniu pagrindu. „Visa sistema yra sutvarkyta taip, kad, jei ne atvirai, tai bent paslapčia, kurstytų tarprasinį karą."[91]

Tačiau dabar aš norėčiau sugrįžti prie bausmės simboliškumo ir susieti jį su seksualinės prievartos reiškiniu kalėjimuose. Terminas „išprievartavimas" paprastai yra taikomas vyro seksualinei prievartai moters atžvilgiu apibūdinti. Federalinis tyrimų biuras išprievartavimą kaip nusikaltimą apibūdina kaip „lytinius santykius su moterimi, pavartojant jėgą ir prieš jos valią".[92] Formuluotė faktiškai ignoruoja vyrų tarpusavio seksualinę prievartą kaip reiškinį. Toks požiūris į vyrus ir moteris, iš kurio išvedamas išprievartavimo apibrėžimas, šį bei tą pasako apie siejamą su išprievartavimu simboliškumą. Šis apibrėžimas reiškia, kad būti išprievartautam – tai kitų akyse būti laikomam moterimi. Tad nieko nuostabaus, kad seksualinės prievartos aukos kalėjimuose vadinamos „kekšėmis", „žmonomis" ir kitais su moterimis siejamais epitetais ir kad išprievartauti vyrai beveik vienu balsu tvirtina, jog jie jaučiasi iškastruoti ir netekę savo vyriškumo.

Vyrų tarpusavio seksualinės prievartos reiškinys gali būti nepalyginamai dažnesnis, nei rodo duomenys, gauti pasitelkiant tradicinės statistikos metodus. Dėl mano jau paminėtų priežasčių apie išprievartavimus kalėjimuose beveik niekada nepranešama nei kalėjimo pareigūnams, nei prokurorams už kalėjimo ribų. Už juos baudžiama itin retai ir tik už ypač brutalius atvejus. Buvo atliktas išsamus tyrimas „Seksualinis smurtas Filadelfijos kalėjimų sistemoje ir policijos pareigūnų autofurgonuose", kurį vykdė policijos departamentas ir apygardos prokuratūra, apklaususi daugiau kaip 3 000 kalinių ir 500 kalėjimų personalo narių. Vyriausiojo apygardos prokuroro pavaduotojas Allanas Davisas, išgirdęs daugybę prisipažinimų apie „brutalius grupinius prievartavimus ir seksualinį jaunų, nepatyrusių kalinių persekiojimą", priėjo prie išvados, kad seksualinė prievarta yra įgijusi „epidemijos" mastą. Tačiau jis nustatė, kad jo tarnybai pranešama tik apie tris procentus nuo apskaičiuotų 1000 seksualinės agresijos atvejų per metus, įvykstančių, jo apskaičiavimu, vien tik Filadelfijos kalėjimuose.[93]

Taigi, kaip minėjau, vyrų tarpusavio seksualinė prievarta kalėjimuose yra viena iš labiausiai paplitusių ir faktiškai universalių bausmių

sistemos ypatybių – tai liudija ir mano tyrimai, ir kitų tyrėjų pateikiami duomenys. Įrodymų tam yra begalė. Pacituosiu keletą pavyzdžių: atlikus tyrimus ir apklausas Teksaso Pataisos departamente, Williamas W. Justice'as, federalinis teisėjas, kaip „įrodytą faktą" paskelbė, jog vienų kalinių smurtas kitų atžvilgiu, įskaitant prievartinius ir smurtinius seksualinius santykius (kitais žodžiais tariant, išprievartavimus), yra „nusistovėjęs" šios bausmių sistemos bruožas.[94]

Kito 1980 metais teismo potvarkiu atlikto tyrimo Floridos kalėjime metu buvo nustatyta, kad:

„...grasinimai fiziniu smurtu, išprievartavimai, apiplėšimai, nužudymai šaunamaisiais ar šaltaisiais ginklais yra paplitę netgi griežtai izoliuotuose ir stipriai saugomuose korpusuose. Seksualinė prievarta yra taip paplitusi, jog kaip teigė vienas ataskaitoje minimas pataisos pareigūnas vienam valstijos įstatymų leidžiamosios valdžios atstovui, jauno kalinio galimybės išvengti išprievartavimo yra vos ne lygios nuliui. ... Jis bus išprievartautas per pirmąsias dvidešimt keturias ar keturiasdešimt aštuonias valandas. Tai faktiškai yra standartinė situacija".[95]

Savo Pulitzerio premiją laimėjusioje tyrimo ataskaitoje Loretta Tofani[96] rašo, kad, nors oficiali statistika teigia, jog per metus tarp kalinių vyrų įvyksta mažiau nei dešimt išprievartavimo atvejų, įrašyti pokalbiai su dešimtimi sargybinių, šešiasdešimčia kalinių ir vienu kalėjimo medicinos darbuotoju atskleidė ką kita – vien tik apygardos Princo Džordžo kardomajame kalėjime tokių incidentų būna „maždaug po tuziną per savaitę" (arba daugiau kaip 600 per metus).

Čikagos apygardos Kuko kalėjime 1968 metais, kaip pripažinta, kalinius nuolatos prievartaudavo patys kalėjimo pareigūnai. Dr. Anthony M. Scaccho jaunesnysis, kriminologas, anksčiau dirbęs Konektikuto Pataisos departamente, rašė, kad išprievartavimai ir kitokia seksualinė prievarta valstijos nepilnamečių ir bendrose su suaugusiais pataisos įstaigose buvo plačiai paplitusi. Dr. Frankas L. Rundle'as iš Soledado kalėjimo Kalifornijoje teigia, kad išprievartavimai ir kitokia seksualinė prievarta paplitusi visos šalies įkalinimo įstaigose: „Aš manau, kad ta

pati padėtis būdinga kiekvienam kalėjimui. Tai ne vien tik Angolos, San Kventino ar Soledado kalėjimų problema. Tai kiekvieno kalėjimo kasdienybė". Angolos kalėjimo Luizianos valstijoje saugumo tarnybos viršininkas apskaičiavo, kad „apie septynis iš dešimties kalinių šiame kalėjime dabar užsiima ar anksčiau užsiėmė homoseksualiais veiksmais". Kaip jau minėta, dauguma šių seksualinių kontaktų negali būti laikomi „savanoriškais" jokia reikšmine ar įteisinta šio žodžio prasme, turint omenyje grasinimų, nuolatinio pavojaus ir smurto atmosferą, kurioje tai vyksta. Kaip pastebėjo C. Paulas Phelpsas, Luizianos valstijos Pataisos sekretorius, „tik pirmasis išprievartavimas – vyriškumo atėmimas dažniausiai atliekamas panaudojant fizinę jėgą, tolesni vyksta prievartaujamajam „sutinkant" ir „veikiant kartu".[97]

Įvairiose Amerikos įkalinimo įstaigose bet kuriuo metu kali beveik du milijonai vyrų, iš kurių maždaug pusės bylos užbaigtos, jie yra nuteisti ir jiems paskirta bausmė, o kita pusė dar tebelaukia bylos nagrinėjimo. Kadangi laukiančių teismo ir nuteistų trumpam įkalinimui žmonių apykaita yra itin intensyvi, bendras kalėjime per metus nors trumpai pabuvusių vyrų skaičius viršija dešimt milijonų. Beveik toks pat skaičius kasmet sugrąžinamas iš kalėjimo į visuomenę.[98]

Jei didelė šių žmonių dalis verčiama pasiduoti prievartavimui, tokiu atveju skaičius vyrų, kurie kasdien išprievartaujami Amerikos kalėjimuose, yra tiesiog astronominis. Vienas tyrėjas prieš kurį laiką, kai bendras įkalintųjų skaičius buvo dvigubai mažesnis už šiandieninį, apskaičiavo, kad „kiekvieną kiekvienos dienos minutę išprievartaujama aštuoniolika suaugusių vyrų".[99] Akimirką paskaičiavus, tampa aišku, kad tai anaiptol nėra perdėtas skaičius, ypač turint omenyje nūdienį žymiai didesnį įkalintųjų skaičių: 18 per minutę reiškia apie 1 000 per valandą, 24 000 per parą, 168 000 per savaitę arba beveik 9 000 000 išprievartavimų per metus. Netgi darant sąlyginę prielaidą, kad tikrasis prievartaujamųjų procentas yra mažesnis nei 50 procentų ir lygus, sakysime, 25 ar 10 procentų, turime įvertinti ir faktą, kad dauguma tų, kurie kalėjime prievartaujami, tai patiria ne kartą per šešias

savaites, o keletą kartų per savaitę (ir iš savo „šeimininko", kuriam verčiami atsiduoti, tarytum būtų jo „žmona", ir iš kitų kalinių, kuriems yra „šeimininko" paskolinami už pinigus ar kitas paslaugas). Papildomas faktas – dauguma tų, kurie išprievartaujami bausmės atlikimo pradžioje arba atliekantys trumpą įkalinimo laiką, yra prievartaujami visos grupės, tad kiekvienas seksualinės prievartos incidentas gali reikšti dešimt, dvylika ar keturiolika individualių išprievartavimų[100], vadinasi, devyni milijonai vyrų išprievartavimų per metus yra jei ne gerokai pamažintas, tai bent jau ne kažin kiek padidintas skaičius. Tačiau, būdami kiek įmanoma atsargesni, darykime prielaidą, kad netgi šis skaičius padidintas dešimt kartų. Tuomet gautume, jog kalėjimuose kasmet įvykdoma 900 000 (arba beveik vienas milijonas) vyrų išprievartavimų – kaip integrali bausmės dalis, kuriai kasmet pasmerkiama daugybė į kalėjimus pasodinamų Amerikos žmonių.

Netgi dešimt procentų atrodo per daug? Donaldas Cottonas ir Nicholas Grothas[101] pastebėjo, kad „bet kokius statistinius šios srities duomenis geriausia vertinti kuo atsargiau, kadangi šio elgesio aspekto nustatymą ir dokumentavimą apsunkina kalėjimo sąlygos, kalinių elgesio kodeksas ir subkultūros tradicijos, personalo požiūris". Turėdami omenyje šią svarbią pastabą, iš kurios reikia suprasti, kad kiekvienas apskaičiuotas rezultatas šioje srityje gali būti gerokai pamažintas, galime paminėti ir Danielio Lockwoodo[102] išvadą, jog Niujorko valstijos kalėjime 28 procentai kalinių buvo bent kartą tapę seksualinės prievartos taikiniu, o 20 procentų seksualinę prievartą buvo patyrę daugiau nei vieną kartą. Peteris L. Naccis ir Thomas Kane'as[103] apskaičiavo, kad 9 procentai šalies kalėjimų kalinių buvo tapę seksualinės agresijos „taikiniais", o Clemensas Bartollosas bei Christopheris Sieveidesas[104] tą patį procentą nustatė vaikų ir jaunimo pataisos įstaigose Jungtinių Valstijų pietrytinėje dalyje. Netgi Wilbertas Rideau pažymi, kad „dauguma seksualinės prievartos epizodų, pasitaikančių ne tik Luizianoje, bet ir visoje šalyje, įvyksta... apygardų kalėjimuose, kurie veikia kaip sietai, atskiriantys stipriuosius kalinius nuo silpnųjų bei „pagaminan-

tys" sekso vergus dar gerokai iki jiems pasiekiant galutinę kalinimo vietą".[105] Tad nustatytas prievartinio sekso atvejų, arba išprievartavimų, skaičius gali būti tiktai dalis tikrojo išprievartavimo atvejų skaičiaus, kuriuose kaliniai dalyvauja „savo noru", nes puikiai žino, kad vienintelė alternatyva – būti nuolatos žalojamam, luošinamam, prievartaujamam grupiniu būdu ar nužudytam. Kad ir kaip pavadinsime seksualinę agresiją, vis viena joje liks prievarta ir pažeminimas.

Be klausimo apie kalinių tarpusavio seksualinės prievartos dažnumą ar kiekį, kurių dėl anksčiau minėtų priežasčių neįmanoma tiksliai nustatyti, turime apmąstyti seksualinės prievartos akto pobūdį – kokio lygio smurtas jo metu naudojamas, kokias traumas jis sukelia, kokius simbolinius pranešimus perteikia. Jau vien tik žinojimas, kad gali tapti tokio žvėriškumo auka, gali turėti stiprų ir destruktyvų poveikį visiems kaliniams, gyvenantiems aplinkoje, kurioje tokie veiksmai vykdomi nuolat ir nuo kurių nė vienas potencialiai nėra apsaugotas. Beje, kad skaitytojas nepagalvotų, jog mano pateikti seksualinio išnaudojimo kalėjimuose pavyzdžiai atspindi tik kalėjimų sistemos kraštutinumus, leiskite pacituoti kito tyrinėtojo – dr. Anthony Scacco jaunesniojo – ataskaitą:

"Galima išvardyti daug tikrų išprievartavimo kalėjime atvejų, bet pasirinkau vieną iš jų, kad skaitytojas galėtų išgirsti faktus iš eilinio piliečio lūpų. Jis yra vedęs, turi vaikų, be kriminalinės praeities – tai buvęs Džordžijos valstijos įstatymų leidėjas ir verslininkas, patekęs į kalėjimą ir čia atsidūręs aukos situacijoje. Wiljamas Leitas buvo apkaltintas ir nuteistas Teksase už priesaikos sulaužymą, susijusį su kontraktu, kurį jis buvo sudaręs su Federalinės administracijos aprūpinimo būstu valdyba. Įsigaliojus nuosprendžiui, jis buvo nukreiptas į Teranto apygardos kalėjimą Fort Verte, Teksaso valstijoje. Vos tik jis įžengė į bendrąją patalpą, prie jo prisiartino penki vyrai. Pirmasis vieno iš jų komentaras buvo: „Įdomu, ar jis ištvermingas. Šį vakarą išsiaiškinsime, ar ne? Pagalvokime, koks bus jos vardas; manau, ji pasiruošusi priimti kokius šešis ar aštuonis colius. Kaip manote, ar mums reikės dėl to pakovoti,

ar ji atsiduos mums maloniai ir švelniai kaip gera mergytė? Na, pirma mums reikės ją apdoroti, bet, po velnių, tai juk pusė malonumo, ar ne?" „Aš negalėjau net pajudėti, – pasakojo Leitas. – Buvau apimtas siaubo. Negalėjau patikėti, kad tai tikrovė. Tai negalėjo vykti man." Leitą nuo seksualinės agresijos išgelbėjo tik tai, kad bendrojoje kameroje netrukus pasirodė septyniolikametis jaunuolis, kuriam ir buvo skirta tapti penkių vyrų auka. Pamatę berniuką, vyrai bemat nukreipė dėmesį į jį, tučtuojau pargriovė ant grindų ir „supuolė ant jo kaip šakalai, plėšdami drabužius nuo jo geibaus kūno. Aš, sustingęs iš nuostabos ir siaubo, žiūrėjau, kaip jie jį prievartavo, įnirtingai ir brutaliai kaip išbadėję žvėrys, pripuolę prie numesto žalios mėsos kąsnio. Tuomet supratau, ką jie turėjo omenyje kalbėdami apie tai, kad aš galėsiu priimti kokius šešis ar aštuonis colius."

Leitą šokiravo tai, kad sargybiniai tam buvo visiškai abejingi. Jo teigimu, „sargybiniai jautėsi saugūs nuo kalinių seksualinio smurto, bet aš, būdamas kalinys, nuo jo saugus anaiptol nebuvau. Sargybiniai kalinių nė nemėgino drausminti. Man netgi kilo įtarimas, kad jie turi kažkokią slaptą vietą, kurioje maloniai leidžia laiką stebėdami kalinių tarpusavio kovas ir seksualinę prievartą".[106]

Jamesas Danas[107], Angolos kalėjimo Luizianos valstijoje kalinys, aprašė, kaip jis ten pirmą kartą tapo sekso vergu. Būdamas devyniolikos metų, buvo nuteistas kalėti trejus metus už įsilaužimą (reikia pabrėžti, kad tai buvo nesmurtinis nusikaltimas, nes buvo susijęs tik su turto vagyste, žmonės fizinių sužalojimų nepatyrė).

"Būdamas kalėjime pirmą savaitę, mačiau, kaip keturiolika vyrų išprievartavo vieną jauniklį už tai, kad nesutiko atsiduoti gražiuoju. Jie jį nutvėrė ir nuvilko į kambarį, kuriame buvo televizorius – ir, žmogau, jie jam darė viską – tikrąja to žodžio prasme viską, ir netgi nenaudodami jokio tepalo. Kai jie baigė, jį teko paguldyti į ligoninę, kad jam susiūtų tai, kas buvo išdraskyta; po to jis buvo patalpintas į Džeksono durnyną, nes jam „pavažiavo stogas".

Po trijų savaičių buvo išprievartautas ir pats Danas.

"...mane pakvietė į biblioteką, o ten vienas kalinys įstūmė į tamsų kambariuką, kuriame laukė jo partneris. Jie mane sumušė ir išprievartavo. Šitaip jie išreiškė savo teises į mane. ... Kai baigė, jie man pasakė, kad aš nuo šiol priklausąs jiems; tuomet išėjo ir visiems apskelbė, kad jau turi į mane teises."

Danas prisimena, kad jo reakcija į tai, kas vyksta, buvo „baimė, tai buvo troškimas išgyventi bet kuria kaina. Kai įvyksta toks dalykas, pasirinkimo neturi – nebent vieną iš jų nužudysi, tačiau aš buvau trumpalaikis [t. y. paskirtoji įkalinimo bausmė buvo trumpa] ir norėjau sugrįžti namo. Tad nusprendžiau, kad pamėginsiu su tuo susitaikyti". Prisimindamas matytą vaizdą, kai įniršusi gauja išprievartavo nepaklusnų jaunuolį, jis nebesipriešindavo savo paties „dvigubam prievartavimui": „Žmogau, aš nenorėjau, kad man baigtųsi kaip tam jaunuoliui, ir mano vienintelė apsauga nuo to buvo – laikytis arčiau to vyresnio kalinio, kuris mane išprievartavo". Tad Danui teko būti savo prievartautojo „žmona" arba „sekso vergu" ir dar daryti „visa, ko jie iš manęs norėjo" – skalbti vyresnio kalinio drabužius, kloti lovas, gaminti maistą ir apskritai dirbti visus ruošos darbus, kokių tik reikėjo.

Wilbertas Rideau šią situaciją komentuoja štai kaip: „Retai kuriai moteriai – išprievartavimo aukai visuomenėje reikia „atsilyginti" savo prievartautojui už patirtą nuo jo smurtą, savo gyvenimą daugelį metų į priekį paskiriant kiekvieno jo poreikio tenkinimui – o kalėjimo seksualinės prievartos aukoms tenka tai daryti".[108] Nors daugeliui moterų išprievartavimo atvejų šis įvykių scenarijus nebūdingas, galima lengvai prisiminti mažiausiai dvi situacijas, kuriose jis puikiausiai tinka – pirmiausia tai smurtą patiriančios žmonos, patekusios į užburtą buitinio smurto ratą, ir jaunos mergaitės, patiriančios tėvo seksualinę prievartą. Šioms moterims neapibrėžtą laiko tarpą, be konkrečiai numatomos pabaigos tenka gyventi su agresoriumi ar prievartautoju ir nuolat tenkinti jo poreikius. Tie, kuriems teko dirbti su incesto aukomis ar moterimis, turėjusiomis smurtingą sutuoktinį ar draugą, teigia, kad vienas iš skausmingiausių tokių moterų patirties aspektų yra

būtent tas, kad jos būna priverstos gyventi su agresoriumi ir kasdien priklausyti nuo jo malonės. Psichiatrų patirtis suteikia daug informacijos mums, kalėjimų personalo darbuotojams, dirbantiems su vyrais ir berniukais įkalinimo įstaigose, kurie yra priversti gyventi su savo agresoriais ir priklausyti nuo jų malonės; šis traumavimas yra integrali dalis „bausmės", kurią nusikaltusiam vyrui skiria kriminalinės „teisėsaugos" sistema.

Kas kalintį vyrą skatina užsiimti seksualine prievarta? Ką jis tikisi tuo pasiekti? Akivaizdu, išprievartavimas yra smurtinis veiksmas ir jis turi pažeminti, užtraukti gėdą, nuplėšti garbę, traumuoti. Kalėjimo sąlygomis yra visiškai suprantama, kad seksualinės prievartos aukos pažeminimas turi stiprių sąsajų su prievartautojo asmeninio ir seksualinio nevisavertiškumo jausmo bei impotencijos baimės perdavimu jo aukai, tam, iš kurio turi būti atimtas vyriškumas, kuris turi būti „padarytas moterimi". Šioje srityje vėlgi labai informatyvus yra Wilberto Rideau darbas. Rideau yra parašęs studiją, kuri bene detaliausiai nušviečia seksualinę prievartą kalėjimuose. Jo teigimu,

"... Išprievartavimas ultravyriškame kalėjimo pasaulyje vyrui yra aukščiausia pažeminimo pakopa, nes tuo jis priverčiamas prisiimti moters vaidmenį. Tai nėra grynai seksualinis veiksmas ir ne visiškai atitinka „išprievartavimo" apibūdinimą ta prasme, kaip jis suprantamas visuomenėje. Jis net ir nevadinamas „išprievartavimu". Luizianos kalėjimų sistemoje ir kaliniai, ir personalas šį reiškinį vadina „padarymu". Šis terminas atskleidžia neseksualinę ir ritualinę prigimtį to proceso, kuris faktiškai yra pergalės ir iškastravimo aktas, atimantis iš aukos „vyro" statusą. Iškrypusioje kalėjimo subkultūroje jis yra pervadinamas „moterimi" ir šį vaidmenį turi suvokti kaip buvimą jo nugalėtojo [simboliškai jį iškastravusio] „nuosavybe". Jis tampa vergu tiesiogine šio žodžio prasme."[109]

Ši Rideau pastraipa yra be galo talpus minčių šaltinis, tyrėjui ypač turint omenyje, kad kalėjimai yra ne tik smurto tyrimų laboratorija, bet ir paslėptas atspindys to, kas išreiškiama mūsų platesniojoje kultūroje

ir kas tuo pat metu giliai slypi kolektyvinėje mūsų patriarchalinės kultūros pasąmonėje. Bet kuris besigilinantis į Rideau darbus negali nepamatyti, jog giliai įsišaknijusi neapykanta tiek moterims, tiek apskritai žmonėms, faktiškai yra kalėjimo gyvenimo potekstė, sukelianti neįveikiamą šių vyrų (o gal apskritai daugumos vyrų?) baimę būti suvokiamam kaip kažkas mažiau nei „vyras". Jei kaliniui būti „padarytam" arba būti paverstam į „moterį" reiškia maksimalų pažeminimą, išreiškiamą per seksualinės prievartos aktą, šis faktas byloja apie patriarchalizmo palikimą ir „vyrijos" susiformavimą mums pažįstamos „civilizacijos" šerdyje su visu joje paplitusiu vyrų tarpusavio smurtu, su jos klasine struktūra ir rasiniais prietarais bei nevienodu moterų ir vyrų traktavimu.

Mano mintį išryškina kita tyrimo ataskaita, kurios autorius – pulkininkas Walteris Pence'as, Angolos valstybinio kalėjimo apsaugos viršininkas:

"Išprievartavimas kalėjime retai kada yra tik seksualinis veiksmas – tai greičiau smurtinis, politinis ar galios parodymo veiksmas. Dauguma homoseksualių išprievartavimų yra mačizmo pasireiškimas. Tuo vienas vyras faktiškai sako kitam: „Aš esu geresnis vyras už tave ir tave „padarysiu", kad tai įrodyčiau". Asmeniškai ištyriau apie šimtą atvejų ir neradau tarp jų nė vieno, kuris būtų atliktas iš aistros. Tai neabejotinai yra mačistinis kalinių tarpusavio įtakos/valdžios pasiskirstymas. Iš esmės, jį inicijuoja asmeninio saugumo trūkumą patiriantys kaliniai."[110]

Tačiau kokio „saugumo", kuria prasme? Wilbertas Rideau atsako:

"Didžiausias dvasinis skausmas vyrui, tiek esančiam kalėjime, tiek laisvėje, yra asmeninio nereikšmingumo, bejėgiškumo jausmas, savo kaip asmenybės, kaip individo vertės nejautimas. Kaliniui atimta laisvė, jis paliktas be jokio sprendžiamojo balso ar galimybės kontroliuoti jo gyvenimą lemiančius veiksnius, visi jo norai ir jausmai traktuojami su oriu abejingumu; tie, kurie valdo jo gyvenimą, geriausiu atveju elgiasi su juo kaip su vaiku, o blogiausiu – kaip su gyvuliu. Todėl

kalinys jaučia skausmingą savo gyvenimo kontrolės stoką ir reikšmingumo bei pripažinimo trūkumą. Psichologinė kančia, susijusi su tokiomis egzistencijos sąlygomis, sužadina intensyvų poreikį būtinai atgauti savąjį vyriškumo ir asmeninės vertės jausmą. Deja, kalėjimas jo gyventojams nesuteikia normalių būdų patenkinti savo poreikius ir savo individualiosios vertės jausmui ir vyriškumui patvirtinti palieka tik seksą, smurtą bei kitų nugalėjimą."[111]

Paulas Phelpsas, būdamas Luizianos valstijos Pataisos departamento sekretorius, apie tai pasakė: „Seksas ir valdžia kalėjime eina ranka rankon. Netekus normalių savo vertės realizavimo priemonių, kalėjime vyrui tėra labai nedaug būdų pademonstruoti, koks jis stiprus ir galingas, ir patikimiausias būdas tai padaryti – įsigyti vergą, kitą kalinį, kuris tau visiškai paklustų".[112]

Kad suprastume bausmės simboliškumą ir psichologiją, taip pat ir tai, kaip ji veidrodiškai atspindi nusikaltimo simboliškumą ir psichologiją, privalome sau iškelti klausimą: „Kokio emocinio pasitenkinimo žmogus siekia, kai jis beatodairiškai pasisako už žiaurias bausmes kaip priešpriešą žmogaus izoliavimui nuo visuomenės, siekiant nuslopinti jo blogus polinkius?" Aš tvirtinu, kad nusikaltimo ir bausmės motyvai yra identiški: didžiausia baimė abiem atvejais yra baimė būti pažemintam, baimė, kad iš tavęs tyčiosis; iš to išplaukiantis troškimas ar poreikis dominuoti ir žeminti kitus susijęs su galimybe patirti išdidumo, valdžios ir dominavimo jausmą, apimantį ir galimybę suteikti priešininkams skausmo, juos nubausti, „kad gautų tai, ko nusipelnė".

Štai kodėl bausmės psichologija ir simboliškumas yra veidrodinis nusikaltimo psichologijos ir simboliškumo atspindys. Argi gali būti kitaip, turint omenyje, kad bausmė visais laikais būdavo sąmoningai skiriama panaši į nusikaltimą (akis už akį, dantis už dantį ir t. t.)? Tai buvo gynyba nuo baimės būti pažemintam ar išjuoktam bei to antipodas – išdidumo ar netgi garbės jausmo įgijimas. Pavyzdžiui, aš aiškiai atsimenu, kaip vienas prokuroras reiškė savo įniršį ir nusivylimą dėl to, kad vienas iš jo kaltinamųjų buvo pripažintas „nekaltu dėl psichi-

nės ligos". Kaltinamasis, įsibrovęs į kunigo namus, jį surišo ir žiauriai kankino, o po to išdūrė akis. Prokuroro pasipiktinimo nenumaldė ir suvokimas, kad likusią savo gyvenimo dalį kaltinamasis tikriausiai praleis kalėjimo psichiatrijos ligoninėje. Jam buvo svarbiausia tai, kad dabar kaltinamasis tikriausiai patylomis sau juokiasi iš visų valdžios žmonių, kuriuos jis „apkvailino" (pažodžiui: „iš jų padarė kvailį"), sudarydamas teismui įspūdį, kad jis nėra blogas, o viso labo beprotis.

Neseniai panašius jausmus man atskleidė laikraščio „New York Times" puslapis[113] su skaitytojų atsiliepimais – kalėjimo bausmė turinti apginti nuo baimės, kad iš tavęs pasijuoks ar į tave pažiūrės su panieka (kitais žodžiais tariant, pažemins). Vieno straipsnio autorius Andrew Vachssas, beje, taip pat teisininkas, tvirtino, kad „kraujo ištroškę seksualiniai psichopatai" yra „monstrai", kurie „neturi užuojautos kitiems žmonėms", jie yra „paprasčiausi narcizai; *po savo kaukėmis jie slapčia juokiasi iš mūsų pastangų* juos suprasti ir perauklėti. Savo tikėjimu, kad jie gali pasikeisti, *mes pelnėme jų panieką...*" – tai tik dalis jo argumentų, kodėl mums neverta gaišti laiką mėginant juos suprasti ar padidinti jų (neegzistuojančias) galimybes pasikeisti – užuot tai darius, verčiau juos visus užrakinti šaltojoje ir įmesti raktą į šulinį.

Sutikčiau su daugeliu Vachsso požiūrio aspektų. Šie žmonės iš tiesų yra narcisistiški, tačiau esu linkęs pabrėžti, kad būtent dėl šios priežasties jie jaučia poreikį daryti tuos nusikaltimus, kurie mus taip šiurpina: jie bijo, kad iš jų nepasijuoktų ir į juos nepažiūrėtų su panieka. Šios baimės kaip tik ir yra sadizmo priežastys – tiek seksualinių psichopatų sadizmo jų aukų atžvilgiu, tiek daugelio mūsų sadizmo seksualinių psichopatų atžvilgiu, kuriems, daugelio teigimu, „jokia bausmė negali būti per griežta".

Dar dvi papildomos pastabos: žodžio „narcisistiškas" dviprasmiškumas ir platus asociatyvumas neretai veda į painiavą ir nesusipratimus, kaip atsitiko ir šio straipsnio atveju, kur autorius nesugebėjo įžvelgti, kad kriminalinių nusikaltėlių polinkis „juoktis" iš kitų žmonių ir juos niekinti nėra pagrįstas pranašumo jausmu, o greičiau

priešingai, nevisavertiškumo jausmu, baime, kad kiti įžvelgs tavyje paniekos vertą kvailį. Tokie elgesio aspektai kaip arogancija, pranašumo demonstravimas, savojo reikšmingumo akcentavimas, su kuriais siejamas „narcisizmo" terminas ir kurių tikrasis pradas pernelyg dažnai nepastebimas, iš tikrųjų yra gynyba arba mėginimas panaikinti ar atstumti po jais glūdinčius priešingus jausmus, tokius kaip nereikšmingumas ir nevisavertiškumas.

Aš sutikčiau su autoriumi, kad sadistiški seksualiniai psichopatai „neturi užuojautos" kitiems žmonėms, bet taip pat norėčiau pareikšti, kad mums tai nėra priežastis stokoti užuojautos jiems. Užuojautos stoka kiekvieną iš mūsų pastūmėja į prievartos ir smurto kelią. Galiausiai sutikčiau su šio straipsnio autoriumi, kad kai kurie vyrai (jų nedaug, bet vis dėlto jų yra) būna taip stipriai dvasiškai sužaloti, kad abejotina, ar jie apskritai gali kuriomis nors aplinkybėmis pasikeisti, ir yra tokie pavojingi aplinkiniams, kad ir aš nematau kitos alternatyvos kaip tik „izoliuoti" juos visai numatomai ateičiai. Bet kokios prigimties yra ta emocija ar motyvas, skatinantis mus matyti nusikaltusius žmones kaip monstrus, o ne kaip sužalotas žmogiškas būtybes, ir pastangas juos ne bausti, bet suprasti, laikyti tuščiu laiko švaistymu? Atsakymas gan netikėtas – tokių mūsų „baudėjiškų" polinkių motyvas pasirodo besąs identiškas motyvams paties nusikaltimo, už kurį mes su tokiu entuziazmu skubame bausti. Tai baimė, kad iš mūsų pasijuoks, mus paniekins ar apkvailins (t. y. pažemins), jei nebūsime pakankamai sadistiški. Nes tiesiausias kelias sutrukdyti kam nors pasijuokti iš mūsų – tai priversti jį verkti, o tiesiausias kelias priversti jį verkti – tai sukelti jam skausmą. O „skausmas", kaip minėjau, pagal prasmę atitinka „bausmės" sąvoką (abu žodžiai kilę iš lotyniško žodžio *poena*, reiškiančio skausmą[114]).

Kokios yra platesnės šios teisingumo, racionalumo ir įstatymo vardu nusikaltusiesiems skiriamo smurto simboliškumo implikacijos? Bausmė, nors ir legaliai sankcionuojama, pati taip pat yra smurto *for-*

ma, bet ji yra ir smurto priežastis, nes skatina tą pačią nelegalią prievartą, kurią ji tariamai privalo slopinti ar užkirsti jai kelią.

Šio fakto svarbą sunku pervertinti. Beveik visame pasaulyje bausmė suprantama kaip smurto prevencijos priemonė; rinkimai į politinius postus Amerikoje kuo toliau, tuo labiau tampa varžybomis, kuris kandidatas pasirodys „kietesnis" nusikaltėlių atžvilgiu. Bet išvada, prie kurios priveda mano analizė, yra ta, kad bausmė neslopina polinkio nusikalsti ir neužkerta kelio nusikalstamumui bei smurtui; bausmių sistema nemažina smurto veiksmų koeficiento ar dažnumo mūsų visuomenėje. Priešingai – ji skatina prievartą ir netgi yra jos priežastis. Kuo labiau „baudėjiška" tampa mūsų visuomenė, tuo didesnis joje smurto, tiek kriminalinio, tiek nekriminalinio, lygis. Bet jei bausmės didina smurto ir nusikalstamumo lygį, užuot jį mažinusios, kodėl tada žmonės, kurie teigia esą pasiryžę „kovoti" su nusikalstamumu, ragina sunkinti bausmes nusikaltėliams? Smurto priežastys yra tos pačios, ar jis pasireikštų legalios bausmės forma, ar kaip nusikaltimas. Abiejų šių smurto formų simboliškumas identiškas. Per visą istoriją teisėsaugos sistema veikė kaip nusikaltėlių luošinimo mašina – jiems būdavo nukertami, sužalojami ar išniekinami įvairūs organai: akys, liežuviai, genitalijos ir t. t. Lygiai taip pat elgdavosi ir nusikaltėliai. Abiejų smurto formų – nusikaltimo ir bausmės – tikslas tas pats: atkurti pasaulyje teisybę, gėdą pakeičiant garbe, išdidumu. Priemonės, kuriomis tai pasiekiama, yra tos pačios. Smurto ir luošinimo veiksmai (kuriais aukai užkertamas kelias toliau žeminti skriaudiką) yra būdas pažeminti auką, t. y. pažeminimas nuo vieno asmens perkeliamas kitam. Juk visuotinai suvokiama, kad smurtą kentėti gėdinga (nesvarbu, ar smurtas pasireiškia kaip nusikaltimas, ar kaip bausmė), o smurto reiškimas kitų atžvilgiu yra suvokiamas kaip garbės šaltinis.

Galiausiai norėčiau iškelti mintį: ar ne mūsų visuomenės klasinėje struktūroje užprogramuota tai, kad ji vis dar palaiko pasmerktą žlugti bausmių smurtingumo didinimo politiką, kai yra aiškiai įrodyta, kad tokia politika smurtą tik skatina? Situacija kalėjimuose padeda supras-

ti situaciją pačioje visuomenėje. Kalėjimų sistemą galima traktuoti kaip padidinamąjį stiklą, pro kurį galima matyti tai, kas šiaip jau visuomenėje sunkiai pastebima – paslėptą vienokio ar kitokio elgesio motyvaciją, simboliškumą, taip pat socialinę struktūrą, kuri nustato bendruomenės kaip visumos egzistavimo principus. Žvelgiant iš šios perspektyvos, akivaizdu, kad mano minėtas strategijas „ranka ranką plauna" ir „skaldyk ir valdyk", kurias taiko didžioji dalis kalėjimų personalo, yra suinteresuota taikyti ir dauguma bet kurios visuomenės lyderių. Tiek visuomenės makrokosme, tiek ir kalėjimo mikrokosme užliūliuoti vidurinę klasę ir priversti ją susitaikyti su pavaldumu aukštesniajai klasei pavyksta pačiai vidurinei klasei atiduodant žemesniosios klasės valdymo svertus ir leidžiant ją eksploatuoti, pasijusti už ją aukštesne ir taip išblaškyti vidurinės klasės apmaudą, kurį ji šiaip jau galėtų jausti ir išreikšti aukštesniosios klasės atžvilgiu. Pavaldieji lygmenys (vidurinysis ir žemesnysis) vienas kitam pristatomi kaip agresoriai ir aukos, todėl yra linkę kovoti tarpusavyje, o ne prieš valdančiąją klasę, ir tai labai palengvina jos galimybes valdyti ir kontroliuoti žemesniąsias klases. (Pavyzdžiui, vidurinės klasės rinkėjai turi kur kas daugiau pagiežos socialinių išlaikytinių atžvilgiu nei žurnalo „Forbes" kasmet skelbiamų keturių šimtų turtingiausių žmonių atžvilgiu. Pastaraisiais jie netgi žavisi ir stengiasi būti į juos panašūs.)

Bet kaip pačios žemiausios visuomenės klasės nariai nuteikiami vienas prieš kitą (užuot pasipriešinę dviem virš jų socialinėje struktūroje stovinčioms klasėms, disponuojančioms didžiąja dalimi turto ir privilegijų)? Lygiai taip pat, kaip tai daroma ir kalėjime – suskaidant piliečius į plėšrūnus ir aukas, tik šį sykį kriminaliniu pagrindu – į nusikaltėlius ir tuos, kurie patiria jų agresiją. Valdančioji klasė anaiptol nesuinteresuota tokia socialine politika, kuri skatintų nusikalstamumo ir smurto mažėjimą; priešingai – ji nori, kad smurto lygis visuomenėje būtų kaip įmanoma aukštesnis. Valdančioji klasė (kurią Amerikoje sudaro beveik tik baltieji) yra didžiąja dalimi atsakinga už metodus, kuriuos mes kaip bendruomenė pasirinkome savo bendram turtui

paskirstyti (kadangi jie arba tie, kurie atstovauja jų interesams, kuria šiuos metodus įtvirtinančius įstatymus), o šie metodai yra kalti dėl socialinės nelygybės, savo ruožtu skatinančios nusikalstamumą ir prievartą. Tuo pat metu būtent valdančioji klasė kariauja vadinamąjį „karą su nusikalstamumu", kuris faktiškai yra karas su neturtingaisiais (šį teiginį smulkiau pakomentuosiu aštuntame skyriuje). Tiek kriminalinio smurto vykdytojai, tiek jų aukos dažniausiai priklauso pačių neturtingiausių kategorijai. Agresijos, kurią patys neturtingiausi patiria iš esančių tarp jų „nusikaltėlių" (išprievartavimai, žmogžudystės, užpuolimai, apiplėšimai) padariniai tokie tiesioginiai, apčiuopiami ir matomi, tokie fiziškai skausmingi, tokie pavojingi gyvybei, kad jie neišvengiamai atitraukia neturtingosios klasės dėmesį nuo kur kas geriau užmaskuotų ir netiesioginių agresijos formų, kurias jie patiria iš vidurinės ir viršutinės visuomenės klasių. Kaip ne per seniausiai pabrėžė Atstovų rūmų narys Charlesas Schumeris, palaikyti kuo aukštesnį nusikalstamumo lygį politiškai aktualu tai partijai, kuri atstovauja pačių turtingiausiųjų sluoksnių interesams. Jai naudinga nusikalstamumo lygį pateikti net didesnį nei yra iš tikrųjų, taip sukeliant visuomenėje neproporcingą ir nepagrįstą isteriją ir paniką dėl smurtinių nusikaltimų grėsmės ir t. t. Juk kuo labiau žmonės bus įsibaiminę dėl smurto ir nusikalstamumo, tuo labiau vidurinė klasė savo pyktį ir baimę bus linkusi nukreipti į neturtinguosius ir tam tikras mažumas (nes daugumą smurtinių veiksmų, kuriems priklijuojama „nusikaltimo" etiketė, įvykdo žmonės iš šių grupių); nesmurtingi ir nelinkę į nusikalstamumą neturtingieji savo pyktį lies ant kitų neturtingųjų, linkusių į nusikalstamumą ir smurtą; taip abi šios klasės bus pernelyg nukreipusios dėmesį į nusikaltėlius iš žemutiniojo visuomenės sluoksnio, kad pastebėtų, jog kur kas daugiau pagrindo jos turi pykti ant pačių turtingiausių bei jų interesams atstovaujančių politinių jėgų nei ant visų žiaurių nusikaltėlių, kartu paėmus. Ironiška tai, kad, nusikalstamumui pasiekus apogėjų, turtingųjų interesams atstovaujanti partija gali netgi pristatyti save kaip visuomenės gelbėtoją, žadėdama „kietą ranką nusi-

kaltėliams" ir skelbdama „karą nusikalstamumui" (o tai, kaip minėjau anksčiau, iš tikrųjų yra karas su neturtingaisiais – socialine klase, kuri šioje sumaištyje matoma kaip pagrindinis smurto ir nusikalstamumo šaltinis). Taip visuomenės dėmesys atitraukiamas nuo pakankamai akivaizdaus fakto, kad esminis daugumos smurto ir nusikalstamumo apraiškų šaltinis yra viršutinė visuomenės klasė – tiksliau, pati klasinė visuomenės sankloda.

Tad nėra nieko nuostabaus – priešingai, to tik ir galima tikėtis, – kad tie, kurie gina valdančiosios klasės interesus, bus linkę vykdyti politiką, skatinančią augti tai, kas juridiškai apibrėžiama kaip smurtas ir nusikalstamumas. Štai tokios politikos sudedamosios dalys:

1. Tendencija bausti vis daugiau ir daugiau žmonių (kriminalinių nusikaltėlių) ir tai daryti vis griežčiau; steigti vis daugiau ir vis griežtesnio režimo kalėjimų, taikyti mirties bausmę ir t. t. Niekas kita taip efektyviai ir stipriai neskatina nusikalstamumo kaip bausmės (kadangi bausmės skatina baudžiamųjų gėdą ir menkina jų kaltės jausmą, o gėda, ypač kai ji nėra slopinama kaltės jausmo, skatina smurto proveržius).
2. Smurtą slopinančių narkotinių preparatų (tokių kaip marihuana ir heroinas) uždraudimas, legalizuojant ir propaguojant tuos, kurie skatina smurtą ir yra dažna ligų bei mirčių priežastis (tokius kaip alkoholis bei tabakas); laikymas nusikaltimu vartoti ir platinti preparatus, kurie neturi įrodyto farmakologinio poveikio kaip smurto stimuliatoriai (kokainas), taip išleidžiant milijardus mokesčių mokėtojų dolerių smurto ir nusikalstamumo skatinimui ir suteikiant milžinišką visuomenės finansinę paramą organizuotoms nusikaltėlių grupuotėms, besipelnančioms iš fakto, kad kuo mažesnė narkotikų pasiūla, tuo aukštesnė jų kaina; visuomenės dezinformavimas apie sąsajas tarp narkotikų, smurto ir nusikalstamumo, situaciją pateikiant taip, tarytum pagrindinė smurto ir nusikalstamumo priežastis būtų nelegalūs narkotiniai preparatai (nors yra visiškai ne taip), o ne be galo pelningi le-

galūs narkotikai, tokie kaip alkoholis (narkotikas, kurio smurtą skatinantis poveikis yra tvirtai įrodytas). Visa tai atitraukia visuomenės dėmesį nuo tikrosios smurto priežasties: tikroji smurto priežastis yra „karas su narkotikais" (ir socialinė bei ekonominė visuomenės diferenciacija, nuo kurios atitraukti dėmesiui ir yra skirtas „karas su narkotikais").

3. Manipuliavimas mokesčių įstatymais ir kitais ekonominės politikos svertais, siekiant padidinti pajamų ir turto nelygybę tarp turtingiausiųjų ir skurdžiausiųjų visuomenės sluoksnių, nes tai taip pat skatina nusikalstamumą ir smurtą, kadangi neturtingiesiems taip sudaromos prielaidos dar stipriau patirti gėdą ir pažeminimą, jaustis nevisaverčiais.
4. Atėmimas iš neturtingųjų galimybės siekti išsilavinimo (ypač jei asmuo yra įkalintas), nes niekas kita taip efektyviai nemažina smurto ir nusikalstamumo kaip išsilavinimas. Yra žinoma, kad vienintelis pats efektyviausias veiksnys, kuris sumažina recidyvizmo kalėjimuose mastą, yra išsilavinimas, tačiau kaip tik galimybė lavintis kalėjimuose yra pirmoji sritis, kuri būna „apkarpoma", kai valdžia paskelbia eilinį „karą nusikalstamumui". Išsilavinimas suteikia kaliniams, kuriems būtina atgauti pasitikėjimą savo jėgomis, nesmurtinį savosios vertės ir išdidumo šaltinį; jis apsaugo juos nuo pažeminimo jausmo bei struktūrinio smurto (skurdo), kurie yra vieni iš pagrindinių kriminalinio smurto motyvų.
5. Palaikymas klasinio mūsų visuomenės susisluoksniavimo, kuris dažniausiai atitinka rasinį susisluoksniavimą. Neturtingieji ir rasinių bei etninių mažumų sluoksniai nuolatos patiria didžiulį pažeminimą ir nevisavertiškumo jausmą, nes jiems nuolat teigiama, esą jie yra iš prigimties kvailesni ir žemesnio intelekto; ši nuostata savo ruožtu virsta atitinkama politika, trukdančia jiems siekti išsilavinimo, kuris būtinas intelektualinio potencialo ugdymui.
6. Didžiulė pasiūla pramogų, kuriose šlovinamas smurtas, pateikiant jį kaip išdidumo, garbės ir vyriškosios asmens vertės šaltinį.

7. Lengvas mirtinų ginklų prieinamumas plačiajai visuomenei.
8. Socialinių vyrų ir moterų vaidmenų poliarizacija ir asimetrija. Niekas neskatina nusikalstamumo ir prievartos labiau, nei vyrų ir moterų suskirstymas į smurto objektus ir, atitinkamai, sekso objektus.
9. Prieš homoseksualumą nukreiptų stereotipų palaikymas, siekiant atriboti homoseksualus nuo kariuomenės ir nuo vadovaujančių postų religinėse institucijose. Niekas neskatina smurto labiau nei homofobija, taip pat kaip niekas neužkerta jam kelio efektyviau nei atlaidesnis, tolerantiškesnis požiūris į homoseksualumą (bet kokie gi tai būtų kariškiai – be smurto?).
10. Smurto vaikų ir jaunuolių atžvilgiu įteisinimas diegiant kariuomenės drausmę mokyklose ir namuose; sužalojimai, kurie, padaryti suaugusiajam, būtų laikomi sunkiais sumušimais, vaiko atžvilgiu mūsų aukščiausiuose teismuose pripažįstami teisėtais.
11. Ekonomikos reguliavimas ta kryptimi, kad nedarbas niekada nebūtų panaikintas ar bent jau nenukristų žemiau tam tikros pakankamai aukštos ribos.

Jei tai ir yra baltosios valdančiosios klasės politika, ką mes tuo pasieksime? Pasieksime tai, ką jau ir dabar matome visoje Amerikoje – visuomenę, kurią apibūdina trys viena kitą papildančios ir stiprinančios savybės: 1.) turtingiausia ir galingiausia, saugiausia ir nepažeidžiamiausia pasaulyje aukštuomenė; 2.) vidurinė klasė, veikianti išvien su aukštuomene, nors ir yra jos eksploatuojama; 3.) varguomenė, kuriai būdingas nusikalstamumo ir smurto lygis, didesnis nei bet kurioje kitoje išsivysčiusioje pasaulio šalyje, o smurtas ir prievarta visų pirma pasireiškia ne tarp visuomenės sluoksnių, bet tarp neturtingųjų, vienas kito atžvilgiu.

Argi ne akivaizdu, kaip nepaprastai mūsų visuomenės kaip visumos struktūra primena kalėjimo struktūrą, kurią atskleidžia seksualinės prievartos kalėjimuose analizė?

Tai, ką panagrinėjome šiame skyriuje, tėra vienas iš daugelio dalykų, kuriuos kalėjimų sistemos tyrimas gali atskleisti kaip būdingus visai visuomenei. Per kalėjimams būdingų lengvai pastebimų manipuliacijos bei kontrolės modelių prizmę žvelgiant į atitinkamus, tik labiau užmaskuotus mūsų visuomenėje vykstančius procesus, joje galima išvysti tokių dalykų, kurie šiaip jau nebūtų tokie akivaizdūs.

Aštuntas skyrius

Pati mirtiniausia smurto forma yra skurdas

Nė viena diena dirbant su smurtingais žmonėmis, kurių pilni mūsų kalėjimai ir kalėjimų psichiatrijos ligoninės, nepraeina neišgirdus apie jų gyvenimą lydintį ekstremalų skurdą ir diskriminaciją. Klausydamasis istorijų apie jų gyvenimą, taip pat apie jų šeimas ir draugus, esi priverstas pripažinti, jog teisus buvo Gandis, pastebėjęs, kad pati mirtiniausia smurto forma yra skurdas. Kiekvieną dieną iš naujo suvokiu, kad mėginti suprasti smurtingus kriminalinius nusikaltėlius vien tik gilinantis į jų asmenybę yra ne tik bergždžia, bet ir klaidinga.

Bet kokia smurto teorija, ypač psichologinė, kuri kyla iš patirties dirbant su kaliniais griežčiausio režimo kalėjimuose ir psichiatrijos ligoninėse, turi būti pagrįsta pripažinimu, kad šios institucijos tėra „mikrokosmai". Tai nėra smurtingiausios mūsų visuomenės vietos, o jas užpildę smurto vykdytojai – anaiptol ne pagrindinė daugelio smurtinių mirčių priežastis. Bet kokią smurto analizės teoriją reikia pradėti nuo „struktūrinio smurto" arba visuomenės santvarkos sąlygojamo smurto analizės. Dėmesio sukoncentravimas į tą palyginti nedidelį skaičių vyrų, įvykdančių tai, ką mes vadiname žmogžudystėmis, gali tik atitraukti dėmesį nuo visuomenės santvarkos sąlygojamo smurtinio mirtingumo priežasčių nagrinėjimo ir mokymosi iš jų – o tos priežastys nepalyginamai reikšmingesnės tiek statistiniu, tiek visuomenės sveikatos, tiek žmogiškuoju požiūriu.

Terminu „struktūrinis smurtas" aš įvardiju padidėjusį mirtingumą ir neįgalumo mastą žemutiniuose visuomenės sluoksniuose, priešingai viršutiniams visuomenės sluoksniams, kur šie parametrai yra žymiai mažesni. Šis perteklinis mirtingumas (ar bent jau didelė jo dalis) – tai klasinės visuomenės struktūros išdava. O visuomenės struktūra savo ruožtu yra visuomenės kolektyvinio pasirinkimo

produktas – pasirinkimo, kaip visuomenėje turėtų būti paskirstytas kolektyvinis turtas. Minėtas perteklinis mirtingumas nėra Dievo veikimo pasekmė. Aš išskiriu ir priešpastatau „struktūrinį smurtą" ir „elgsenos smurtą". Pastarasis reiškia nenatūralias mirtis ir sužalojimus, kurie yra individų tarpusavio poelgių išdava – prie jų priskirtinos žmogžudystės, savižudybės, kareivių žūtys karo veiksmų metu, mirties bausmės ir t. t.

Struktūrinis smurtas skiriasi nuo elgsenos smurto mažiausiai trimis svarbiais aspektais.

- Mirtinas struktūrinio smurto poveikis reiškiasi nuolatos, o ne sporadiškai, tuo tarpu žmogžudystės, savižudybės, mirties bausmės, karai ir kitos elgsenos smurto formos pasireiškia pavieniui.
- Struktūrinis smurtas egzistuoja daugiau ar mažiau nepriklausomai nuo individualių veiksmų; jis yra nepriklausomas nuo individų ar jų grupių (politikų, politinių partijų, rinkėjų), nors jų sprendimai vis dėlto gali turėti mirtinų pasekmių kitiems žmonėms ar jų grupėms.
- Struktūrinis smurtas paprastai yra nematomas, kadangi gali atrodyti, jog jo šaltiniai yra kiti (nesvarbu, natūralūs ar prievartiniai).

Nei struktūrinio smurto egzistavimo, nei jo masto, nei naikinančios galios mes neįžvelgsime, jei klinikinio ar psichologinio požiūrio į smurtą, kai žvelgiama tik į vieną individą vienu metu, nepakeisime epidemiologine traktuote ir nepradėsime smurto analizuoti visuomenės sveikatos ir prevencinės medicinos kontekste. Galiu pateikti kiek tik norite pavyzdžių.

Bostono senamiestyje juodaodžių kūdikių mirtingumas nesulaukus pirmojo gimtadienio triskart viršija baltaodžių kūdikių mirtingumą. Tai nėra kažkas nauja. Vargingieji miršta anksčiau nei turtingieji nuo pat tų laikų, kai visuomenėje tik pradėjo formuotis klasinė struktūra, t. y. nuo pačios civilizacijos aušros. Medicinos profesionalai žino, kaip užkirsti kelią dideliam kūdikių mirtingumui. Šiai problemai spręsti pritaikius prevencinės medicinos principus ir traktuojant ją kaip visuomenės sveikatos problemą, galima priimti kaip faktą,

kad šios ankstyvos mirtys nėra išimtinai ir pirmiausia kūdikių motinų veiksmų pasekmė, bet greičiau pasekmė socialinių ir ekonominių veiksnių, kurių nė viena iš motinų negali kontroliuoti.

Neseniai atliktas tyrimas, kurio autoriai – epidemiologai iš Jungtinių Valstijų Visuomenės sveikatos tarnybos Ligų kontrolės centro parodė, kad tik apie trečdalis iš „perteklinių mirčių", kurias patiria juodaodžiai (palyginti su baltaisiais) nuo trisdešimt penkerių iki penkiasdešimt ketverių metų amžiaus, buvo susijęs su žinomais pavojais sveikatai, tokiais kaip rūkymas, padidėjęs kraujospūdis, diabetas, nutukimas, piktnaudžiavimas alkoholiu ir t. t. Kiti du trečdaliai gali būti susiję su tiesioginiu ir netiesioginiu žemos socialinės ekonominės padėties poveikiu, t. y. sąlyginiu skurdu ar stokojimu, kurį juodaodžiai patiria nepalyginamai dažniau nei baltieji: mažos šeimos pajamos, nevienodos sveikatos priežiūros galimybės bei patogeniniai (faktiškai letaliniai) stresai, kurių priežastis – žema socialinė ekonominė klasės padėtis, rasinė diskriminacija, socialinis atstumtumas bei nedarbas.[115]

Kitas tyrimas[116], kurį atliko Kolumbijos universiteto Terapeutų ir chirurgų korporacija, parodė, kad Harlemo[117] gyventojų nuo penkerių iki šešiasdešimt penkerių metų mirtingumo lygis yra aukštesnis nei Bangladeše. Būti juodaodžiu Harleme gyvybei ypač pavojinga vyrams, kuriems tikimybė sulaukti šešiasdešimt penkerių (ir faktiškai netgi keturiasdešimties) metų amžiaus yra gerokai mažesnė nei Bangladešo vyrams. Palyginus beveik išimtinai juodaodės Harlemo populiacijos mirtingumo lygį su bendru Jungtinių Valstijų baltaodžių gyventojų populiacijos mirtingumo lygiu, visų dėmesį atkreipė „perteklinio mirtingumo" mastas – t. y. itin didelis skaičius mirusių juodaodžių Harlemo gyventojų, kurie nebūtų mirę, jei jų mirtingumo lygis būtų lygus kitose šalies vietose gyvenančių baltaodžių mirtingumo lygiui. 45 procentai šių mirčių gali būti priskirtos prie mirčių, sąlygotų didesnio žmogžudysčių bei nelaimingų atsitikimų skaičiaus ir piktnaudžiavimo narkotinėmis medžiagomis masto. Tačiau 55 procentai mirė nuo „natūralių" priežasčių, tokių kaip širdies ligos ar vėžys, sergamumas

jomis čia du tris kartus didesnis nei baltaodžių šalies gyventojų. Šio straipsnio autoriai pabrėžia, kad panašioje studijoje, atliktoje Bostone, perteklinis mirtingumas skurdžiausiose miesto dalyse gerokai didesnis nei vietovėse, kurias Jungtinių Valstijų vyriausybė yra paskelbusi gamtinių nelaimių regionais. Studijos autoriai pateikė pagrįstą rekomendaciją, kad juodaodžių apgyventiems neturtingiems miesto kvartalams, pasižymintiems dideliu skurdu ir pertekliniu mirtingumu, būtų skiriamas dėmesys, „analogiškas dėmesiui, skiriamam gamtinių nelaimių regionams".

H. A. Bulhanas[118] suformulavo kitą struktūrinio smurto mechanizmo apibūdinimą. Jis remiasi Brennerio[119] pastebėjimu, kad, nedarbui Jungtinėse Valstijose padidėjus vienu procentu (remiantis 1970 metų gyventojų surašymo duomenimis), šalis patiria 37 000 papildomų mirčių per metus (tiek natūralių, tokių kaip širdies priepuoliai, tiek smurtinių), iš jų – beveik dviem tūkstančiais daugiau nei paprastai savižudybių ir žmogžudysčių. Kitaip sakant, kiekvienas papildomas nedarbo lygio procentas šalies mirtingumo lygį padidina dviem procentais, žmogžudysčių ir į kalėjimus patenkančių žmonių skaičių – šešiais procentais, o kūdikių mirtingumo lygį – penkiais procentais. Tarytum ir šie duomenys būtų dar nepakankamai liūdni, Bulhanas pažymi, kad „juodaodžių nedarbo lygis pokario metais nuolatos išlieka mažiausiai dvigubai didesnis už baltųjų šalies gyventojų nedarbo lygį".[120]

Jei palyginsime juodaodžių ir baltaodžių mirtingumo lygį (nuo 1960 metų, kai Jungtinių Valstijų Visuomenės sveikatos tarnyba ėmė skaičiuoti mirtingumo lygį pagal amžių atskirai juodaodžiams ir baltaodžiams), šimtui tūkstančių juodaodžių gyventojų tenka 280 daugiau mirčių per metus nei baltųjų.[121] Dabar prisiminkime nacionalinę Jungtinių Valstijų žmogžudysčių statistiką – maždaug 10 žmogžudysčių šimtui tūkstančių gyventojų per metus. Tai nacionalinė epidemija, dėl kurios netgi laimimi ir pralaimimi prezidento rinkimai. Iš tų politikų diskusijų smurto tema matyti, kad niekas nepastebi tikrosios Jungtinėse Valstijose klestinčio smurto prigimties, jo koncentracijos vietų ir

mastų. Kai smurtas apibrėžiamas kaip kriminalinis, jį mato ir jo pažabojimu rūpinasi daug žmonių. O kai smurtas yra paprasčiausiai mūsų visuomenės socialinės ir ekonominės struktūros egzistavimo šalutinis produktas, daugelis jo nebepastebi, o rūpintis tuo, ko nematai, yra sunku.

Bet kokias abejones, kad perteklinis juodaodžių mirtingumas yra mūsų visuomenės socialinės ir ekonominės struktūros funkcija, išsklaido epidemiologinės studijos. Keletas tyrimų[122] parodė, kad aukštas kraujospūdis, sakysime, yra paplitęs tarp Amerikos, Vest Indijos, Pietų Afrikos ir kitų urbanizuotų Afrikos regionų gyventojų, tačiau kaip reiškinys retas kaimiškuose Afrikos rajonuose (t. y. tuose, kurie mažiausiai patyrė kolonializmo ir baltųjų dominavimo suformuotos socialinės ir ekonominės struktūros poveikį).

Kadangi šie hipertoninės ligos, žmogžudysčių ir įkalinimų skaičiai kinta priklausomai nuo socialinės ir ekonominės struktūros, kurioje gyvena įvairios žmonių populiacijos, o ne nuo rasės, ir kadangi socialinės ekonominės struktūros kitimas turi panašų poveikį tiek baltaodžiams, tiek juodaodžiams (tai įrodo ir padidėjęs prievartos ir smurto lygis klasinėje ir „kastomis" susiskirsčiusioje Jungtinių Valstijų visuomenėje), tyrimų duomenys byloja tų, kurie mano, kad perteklinės mirtys neturi sąryšio su socialine ekonomine struktūra, nenaudai.

Struktūrinis smurtas yra didesnio mirčių skaičiaus priežastis nei elgsenos smurtas ne vien tik Jungtinėse Valstijose. Kohleris ir Alcockas[123] pamėgino išsiaiškinti socialinių ekonominių netolygumų sąlygotų perteklinių mirčių skaičių pasauliniu mastu. Švedija pasirinkta kaip pavyzdys šalies, labiausiai priartėjusios prie struktūrinio smurto eliminavimo. Ji pasižymėjo mažiausia nelygybe pajamų ir pragyvenimo lygio požiūriu, taip pat mažiausia mirtingumo lygio ir tikėtinos gyvenimo trukmės įvairove, skaidant visuomenę įvairiais pjūviais, bei ilgiausia pasaulyje tikėtina gyvenimo trukme[124]. Kai lyginant su Švedija buvo panagrinėta kitose socialinėse ekonominėse sistemose gyvenančiųjų tikėtina gyvenimo trukmė, paaiškėjo, kad 18 milijonų mirčių

per metus gali būti laikoma „struktūrinio smurto", kurį patiria visų kitų šalių gyventojai, aukomis. Per pastarąjį dešimtmetį skirtumai tarp turtingiausiųjų ir skurdžiausiųjų šalių pavojingai išaugo.[125]

Šias 14–18 milijonų kasmetinių mirčių, kurių priežastis – struktūrinis smurtas, palyginkime su apie 100 000 žmonių, kasmet žūstančių kariniuose konfliktuose. Palyginkime struktūrinio smurto sąlygotų mirčių skaičių su didžiųjų karinių ir politinių kataklizmų, tokių kaip Antrasis pasaulinis karas (apie 49 milijonai kariškių ir civilių aukų, įskaitant genocido aukas – arba apie aštuonis milijonus kasmet, skaičiuojant nuo 1939 iki 1945 metų), aukų skaičiumi, žudynėmis Indonezijoje 1965–1966 metais (maždaug 575 000 žuvusiųjų), Vietnamo karu (apie du milijonus, skaičiuojant nuo 1954 iki 1973 metų) ar netgi hipotetinio branduolinio konflikto tarp Jungtinių Valstijų ir SSSR aukų skaičiumi (232 milijonai), ir mums taps akivaizdu, kad netgi karai savo poveikio žmonijai mastais negali lygintis su metai iš metų besitęsiančiu struktūriniu smurtu.

Kitaip tariant, vidutiniškai kas penkiolika metų dėl santykinio skurdo mirštančių žmonių skaičius prilygsta skaičiui žmonių, kuris žūtų menamo 232 milijonus gyvybių pareikalaujančio branduolinio konflikto metu, arba kasmet nuo skurdo pasaulyje miršta du tris kartus daugiau žmonių nei buvo nužudyta nacistų vykdyto žydų genocido metu per šešerius metus. T. y. galima sakyti, kad vyksta nuolatinis, nepabaigiamas, iš tikrųjų net intensyvėjantis termobranduolinis karas arba genocidas, per kurį kasmet dešimtmečiais visame pasaulyje naikinami silpniausieji ir neturtingiausieji.

Struktūrinis smurtas socialiai ir epidemiologiškai reikšmingu mastu taip pat yra pagrindinė elgsenos smurto (nuo žmogžudysčių ir savižudybių iki karų ir genocidų) priežastis. Į klausimą, kuri iš šių dviejų smurto formų – struktūrinis ar elgsenos smurtas – yra svarbesnė, pavojingesnė ar mirtinesnė, sunku atsakyti, nes abi šios smurto formos tarpusavyje susijusios taip glaudžiai, kaip priežastis ir pasekmė.

Klasės ir kastos: smurto sociologija

Pažvelgę į struktūrinį smurtą ar santykinį skurdą kaip į smurto formą, dabar panagrinėsime jį kaip smurto šaltinį ir paklausime: kokios sąlygos socialiai ir epidemiologiškai reikšmingu mastu priverčia žmones pasijusti tiek pažemintus, kad jie nebemato kitos išeities kaip tik griebtis smurto?

Egzistuoja keletas problemų, su kuriomis susiduriame mėgindami įvertinti, kurie visuomenės sluoksniai patiria neproporcingą pažeminimą ir diskriminaciją, traktuojami kaip menkesnės vertės ar žemesnės kastos. Viena iš šių problemų yra ta, kad nagrinėjamą sluoksnį mes dažniausiai matome tik pagal jo pažeistumo mastą, nepripažindami sykiu jo stipriųjų savybių ir pranašumų. Taip vertindami, galime tik dar labiau įžeisti tuos, kurie šiam sluoksniui priskiriami. Be to, yra absurdiškai ironiška traktuoti vieną sluoksnį, apie kurį čia nemažai kalbame, – afroamerikiečių bendruomenę, kaip sluoksnį, kuriam būdingas itin didelis smurtinių nusikaltimų kiekis, kai tenka pripažinti, jog juodaodžiai iš baltųjų patiria ir visuomet patyrė nepalyginamai daugiau smurto nei patys kada nors panaudojo prieš baltuosius – pradedant vergų prekybos laikais, kai tiesiogine to žodžio prasme milijonai pagrobtų afrikiečių būdavo pasmerkiami nepakeliamoms transportavimo ir darbo sąlygoms, iki jų dabartinės naikinimo formos, apie kurią ką tik kalbėjau kaip apie mirtiniausią smurto formą, būtent – skurdo. Dar ironiškiau prisiminti, kad bene charizmatiškiausias ir įtakingiausias smurto atsisakymo gynėjas, propaguotojas ir pavyzdys yra kaip tik juodaodis – Martinas Lutheris Kingas jaunesnysis. Kita vertus, kadangi daugiau kaip 90 procentų juodaodžių smurto aukų yra patys juodaodžiai, dauguma afroamerikiečių bendruomenės lyderių patys visu balsu kalba apie šios problemos svarbą ir mastus – taigi kalbėsiu toliau ir aš.

Netgi paviršutiniška skirtingų mūsų visuomenės socialinių sluoksnių psichologinės situacijos analizė iliustruoja, kad viena iš pagrindinių smurto priežasčių yra sistemingas žeminimas. Psichoanalitikė Editha

Jacobson pažymi, kad „žmogus gali jaustis pažemintas dėl menko finansinio pajėgumo, žemos socialinės ar rasinės padėties.[126] Pats faktas, kad šiems skirtingumams nusakyti pasirenkamas žodžių „žemas" ir „padėtis" derinys (kaip ir apibūdinant klasę – žemesnioji klasė), mums pasako, kurie mūsų visuomenės sluoksniai patiria didžiausią pažeminimą. Kuris iš mūsų nesigėdytume, nesijaustume prastesnis už kitus, jei mus viešai apibūdintų kaip esančius „žemesniosios klasės" ar turinčius „žemesnę padėtį"?

Johnas Adamsas dar prieš du šimtmečius pastebėjo, kad skurdas neturtingiesiems sukelia ne kaltės, bet gėdos jausmą. Jo teigimu, „neturtingo žmogaus sąžinė yra švari" – t. y. jis nejaučia jokios kaltės ir tam neturi jokios priežasties, – „tačiau jis gėdijasi". Kodėl šitaip yra? Adamsas tvirtino, kad „aistra išsiskirti", „troškimas būti ne tik lygiaverčiam ar panašiam, bet ir pranokti [t. y. įgyti garbę ir išdidumą] ... visuomet bus didysis žmogaus veiksmų variklis... lygiagrečiai su savisaugos instinktu", tad logiškai skamba jo paaiškinimas, kodėl neturtingieji išgyvena tokį ryškų gėdos jausmą: „Kiti žmonės jo paprasčiausiai nepastebi. Jis klajoja po gyvenimą, ir niekas jo nepaiso, nekreipia dėmesio. Tiek gatvės minioje, tiek bažnyčioje, tiek parduotuvėje... jis yra toks pat nematomas kitiems, koks būtų užsidaręs kokioje mansardoje arba rūsyje. Jis nėra smerkiamas ar koreguojamas, jam nepriekaištaujama; jis paprasčiausiai ignoruojamas. ... Būti laikomam tuščia vieta ir tai suprasti yra nepakeliamas dalykas".[127]

Nors iš pažiūros visa tai prieštarauja tam, ką kalbėjau anksčiau – kad buvimas matomam ir pastebimam gali būti viena iš svarbiausių gėdos priežasčių, – reikia pažymėti, kad buvimas matomam ir pastebimam yra ir būtina sąlyga išdidumo jausmui atsirasti. Vienintelis skirtumas tarp vienokios ir kitokios žmogaus reakcijos į buvimą matomam slypi tame, kas konkrečiai pastebima: ar žmogaus trūkumai, defektai ir netobulumai, ar jo pasiekimai, privalumai, išskirtinumai. Kai niekas žmogumi nesidomi, į jį nekreipia dėmesio, niekas nesižavi jo pasiekimais, jo išdidumas pakertamas taip pat stipriai, kaip ir per-

nelyg atidus aplinkinių žvilgsnis į žmogaus trūkumus. Savigarbos aspektu abiem atvejais rezultatas tas pats, tik su skirtingu ženklu. Šlovė skatina savigarbą (todėl, Adamso požiūriu, nepastebimumas, kuriame gyvena neturtingieji sluoksniai, ir negalėjimas pagarsėti gera reputacija neleidžia jiems patirti išdidumo jausmo ir sužadina gėdos jausmą), o nešlovė užtraukia gėdą. Neturtingas žmogus yra ignoruojamas, jo nepaisoma ten, kur jis pageidautų būti matomas ir gerbiamas, o yra pastebimas ir užsipuolamas ten, kur norėtų, kad būtų gerbiamas jo privatumas. Abiem atvejais jis patiria pažeminimą.

Komentuodama Adamso pastebėjimus, Hannah Arendt atkreipė dėmesį į tai, kaip tiksliai jis aprašė neturtingo baltojo amerikiečio padėtį lygindamas su turtingo ir žinomo žmogaus padėtimi ir kad, kaip ir Marxas po keleto dešimtmečių, jis buvo vienas iš keleto „moderniojo amžiaus autorių", kurie pastebėjo, kad „ tamsa [t. y. buvimas socialiai „nematomam", tokiam nereikšmingam, kad net nevertam pastebėti], o ne stokojimas yra tikrasis skurdžios būties prakeikimas"; kad skurdas „sužalotą" gyvenimą papildo ir „pažeminimu užmarštimi". Bet autorė priduria, kad juodųjų padėtis (palyginti su baltųjų padėtimi bendrai paėmus, tiek turtingųjų, tiek neturtingųjų) yra dar labiau žeminanti. Jos teigimu, „vergijos institucijos tamsybė net juodesnė už skurdo; vergai, o ne neturtingieji, yra „totaliai ignoruojami" – netgi Adamso.[128] Apie šį juodaodžių gyvenimo Amerikoje aspektą vienu balsu kalba daugelis juodaodžių autorių, iš jų verta paminėti W. E. B. du Boisą ir jo garsųjį fragmentą iš „Aušros sutemų"[129], taip pat Ralphą Ellisoną, kuris tą pačią nuomonę išreiškia jau pačiu savo romano pavadinimu: „Nematomas žmogus".[130]

Viena iš priežasčių, dėl kurios Amerikos klasinė sistema nebuvo dar labiau žlugdanti ir demoralizuojanti neturtingų baltųjų atžvilgiu ir čia taip ir nekilo galingas visuotinis socialistinis revoliucinis judėjimas, buvo ta, kad čia egzistavo klasinės sistemos „buferis" – dar labiau diskriminacinė kastų sistema (baltaodžių prieš juodaodžius). Juodaodžiai visuomet užimdavo dar žemesnę padėtį socialinėje skalėje nei

patys neturtingiausi baltaodžiai. Ši padėtis tam tikra prasme suvienijo neturtingus ir turtingus baltuosius. Abiem socialiniams sluoksniams buvo aktualu palaikyti kastų sistemą ir juodųjų diskriminaciją. Turtingiesiems tai buvo pigus būdas (tiek finansine, tiek ir moraline prasme) išlaikyti neproporcingai didelės nacionalinio turto ir pajamų dalies kontrolę. O neturtingi baltieji taip leidosi atitraukiami nuo minčių apie tai, kaip stipriai jie yra diskriminuojami klasinės sistemos, suvokę, kad egzistuoja socialinis sluoksnis, į kurį kastomis susiskirsčiusioje visuomenėje jie gali žiūrėti iš aukšto. Neturtingiems baltiesiems juodųjų diskriminavimas visuomet buvo viena iš nedaugelio jiems leidžiamų savigarbos apsaugojimo formų. Žemesnės juodaodžių padėties palaikymas visuomenės dugne esantiems baltiesiems neretai atrodo kaip vienintelė jų žmogišką išdidumą gelbstinti priemonė. Turtingieji savo ruožtu taip laimi „taikos sutartį" ir jos priedangoje gali toliau monopolizuoti didžiąją nacionalinio turto ir pajamų dalį, nesibaimindami didesnės grėsmės savo privilegijoms nei iš bet kurio tų dviejų žemiau esančių socialinių sluoksnių, kuriuos jie eksploatuoja (visų juodaodžių ir neturtingų bei viduriniojo sluoksnio baltaodžių), nei iš kurios nors iš dviejų pagrindinių šalies politinių partijų.

Klasės ir kastos: elgsenos smurto etiologija

Žemesnės klasės ir kastos žmonės labiau linkę į smurtą. Kaip tai suprasti? Sennettas ir Cobbas[131] tyrinėjo Amerikos socialinių klasių psichologiją, imdami interviu iš fizinį darbą dirbančių žmonių ir jų šeimų narių. Jie teigia: „Baisiausias dalykas mūsų visuomenės klasinėje sistemoje yra tas, kad joje vyksta varžybos dėl garbės",[132] varžybos, kurias esantieji ant apatiniųjų visuomenės sąrangos pakopų iš esmės pralaimi. Žemesniosios klasės žmonės, teigia autoriai, „jaučia, kad išsilavinęs asmuo iš viduriniojo ir aukštesniojo sluoksnio turi moralinę teisę juos teisti, o jo nuosprendis tas, kad fizinio darbo žmonių nėra pa-

grindo gerbti kaip sau lygių. ... Emociškai klasiniai skirtumai pasireiškia „akiplėšišku snobizmu" ir pasmerkimu gėdai, žeminimu".[133] Už šio klasinio skirstymo į „mases" ir „elitą", daro išvadą autoriai, „slypi žeminimo ir nepasitikėjimo savimi kupina moralė".[134] Žemesniojo sluoksnio žmogaus požiūriu, klasinė visuomenės sistema sudaro „socialines sąlygas jam gėdytis, jaustis žeminamam ir nevisaverčiam. Nuo [šios] gėdos nėra kaip pabėgti, nes ... visuomenės [žemesniajai klasei] priskiriami trūkumai nėra apriboti laike; šie trūkumai priskiriami pačiai šių žmonių kaip tokių prigimčiai".[135] Pavyzdžiui, jie pamini durininką Riką: „Jis jaučiasi patiriąs didžiulę panieką iš tų, kurie visuomenėje stovi aukščiau jo: jis yra ne žmogus, o funkcija, „durininkas Rika", jis tėra interjero dalis, nors ir uždirba 10 000 dolerių per metus ..."[136]

Visuose interviu kartojasi tos pačios temos: „pažemintas orumo jausmas", kai bankas atėmė automobilį, nes vyras buvo išmestas iš darbo ir dėl to keletą kartų jie nebesugebėjo laiku įnešti paskolos įmokų[137] ir panašiai. „Nuolat ir nuolat, – pasak autorių, – žmonės išreiškia didžiulį apmaudą dėl to, kad jie laikomi nieku, mėšlo gabalu ar interjero detale (turbūt neatsitiktinis žodžių šaknų sutapimas: „humus"ir „humiliation"[138]). O kaip žmogus gali pasidaryti pastebimas?"[139] Vienas iš atsakymų į šį klausimą (nors Sennettas ir Cobbas jo ir nemini) yra – per smurtą.

Tad „paslėptoji klasės žaizda", apie kurią byloja minėtųjų autorių knygos pavadinimas, yra pažeminimas. Štai kodėl autoriai daro išvadą, kad vienintelis būdas „sustabdyti klasinį žalojimą" yra – „išgyvendinti žeminimą". O vienintelis būdas tai padaryti – sukurti „tikrai beklasę" visuomenę[140]. Mano manymu, toji autorių išvada visiškai teisinga. O kadangi vienintelis būdas užkirsti smurtui kelią – tai užkirsti kelią žeminimui, vienintelis būdas išgydyti paslėptąją klasinę žaizdą atitinka vienintelį smurto užkardymo būdą.

Reikia pabrėžti, kad pažeminimo absoliučiąja prasme šaltinis yra ne skurdas ar stoka, ne pats materialinių dalykų trūkumas, bet greičiau santykinis skurdas, sukeliantis ne tiek materialinę, kiek psicho-

loginę stoką – orumo, savigarbos, išdidumo stoką. Kitais žodžiais tariant, atotrūkis tarp visuomenės piramidės viršuje bei apačioje esančiųjų gerovės ir pajamų yra daug intensyvesnis pažemintumo jausmo ir gėdos šaltinis nei skurdas absoliučia prasme. Netgi Marxas suvokė, kad žmones žemina ne pats skurdas, ne gyvenimas lūšnoje, bet gyvenimas lūšnoje šalia rūmų. Būtent dėl šios priežasties Marxas pažeminimą traktavo kaip „revoliucijos emociją" (neturtingųjų požiūriu, kuris visuomet atitiko Marxo požiūrį).

Šie pamąstymai mums gali padėti suprasti, kodėl bendrasis pragyvenimo standartų ar pajamų lygio augimas nebūtinai silpnina pažemintumo jausmą žemiausią padėtį užimančiuose visuomenės sluoksniuose. Jei jų ir aukščiau socialinėje piramidėje esančių individų pragyvenimo lygio santykis išlieka pastovus, absoliutus pajamų augimas nepanaikins jų psichologinio pažeidžiamumo, jiems bus gėda. Gėdos jausmas labai artimas jautimuisi prastesniu, o buvimas prastesniu yra santykinė sąvoka, pagrįsta atskirų individų ar jų grupių tarpusavio lyginimu.

Kitą priežastį, dėl kurios absoliutus ar netgi santykinis neturtingųjų sluoksnių pajamų ir pragyvenimo standartų augimas nebūtinai skatina pažemintumo jausmo mažėjimą, atrado Tocqueville'is[141] – jis atkreipė dėmesį į tai, kad Prancūzijos revoliucija (kaip ir kitos) įvyko ne tuomet, kai ekonominės ar kitos sąlygos tapo itin nepalankios neturtingiesiems, bet kaip tik tada, kai jos ėmė gerėti. Kažkas panašaus yra įvykę daugumoje Vakarų tautų, tiek Europoje, tiek Šiaurės Amerikoje, septintajame ir aštuntajame dvidešimto amžiaus dešimtmečiuose, kai neturtingųjų sluoksnių padėtis, o Amerikoje – dar ir juodaodžių gyventojų padėtis, – pasitaisė tiek absoliučia, tiek ir santykine prasme, o kriminalinio smurto lygis ne sumažėjo, bet padidėjo.

Nuo to momento, kai reikalai neturtingiesiems ima taisytis, šis pasitaisymas pažadina „kylančių lūkesčių revoliuciją", kadangi pokyčiai į gera patvirtina, kad reikalai gali būti geresni. Progresas sugriauna sąmonėje įsišaknijusį fatalizmą ir beviltiškumą, pademonstruodamas,

kad santykinė stoka nėra nei neišvengiama, nei amžina. Sykiu su tuo ima augti troškimai – tačiau jie auga daug greičiau nei auga pasiekimai, kadangi troškimai visuomet susiję su visiškos lygybės siekimu. Rezultatas – didėjantis atotrūkis tarp troškimų ir pasiekimų. O patiriamo pažeminimo intensyvumas tiesiogiai proporcingas šio atotrūkio dydžiui. Tad nieko nuostabaus, kad bet koks neturtingųjų gyvenimo sąlygų pagerinimas, netgi lyginant su turtingaisiais, pažadina tiek jų pažemintumo jausmą, tiek smurto proveržius. Neturtingieji sėdi prie televizorių ekranų ir žiūri laidą, sakysime, „Turtingųjų ir garsiųjų žmonių gyvenimo būdas", kurios pradžioje diktorius pareiškė, kad jokie gamtos dėsniai netrukdo jiems gyventi taip, kaip gyvena televizoriuje rodomi žmonės. Prie šio sprogstamojo mišinio pridėkime šimtą metų Amerikos neturtingiesiems peršamą mitą, kad jų finansinė padėtis nulemta jų asmenybės trūkumų, ir galima tikėtis masiško pažemintumo jausmo plūstelėjimo bei smurtinių veiksmų pagausėjimo, vos tik jų finansinė padėtis ims taisytis, nes šis pasitaisymas niekuomet nebus pakankamas – tol, kol egzistuos klasinė sistema.

Nenuostabu, kad jei palyginsime juodųjų ir baltųjų padėtį Amerikoje ar kitose šalyse, kur juodaodžiai patiria rasinę diskriminaciją, mes atrasime tuos pačius santykinius skirtumus kaip ir lygindami aukštesniąją ir žemesniąją klases: santykinai labiau pažeminta jaučiasi žemesnę socialinę padėtį turinti grupė. Frantzas Fanonas, revoliucingas šiaurės Afrikos juodaodis psichiatras, štai kaip apibūdino vidinę juodaodžio reakciją į gyvenimą baltųjų dominuojamame pasaulyje: „Gėda. Gėda ir neapykanta sau".[142] Jis pacitavo vieną juodaodį poetą, kuris rašė: „Kokia nelaimė būti juodaodžiu šiame pasaulyje! ... Aš atsikeliu iš ryto, slegiamas mano spalvos gėdingos naštos"[143] bei kitą: „Mano vardas: Pažeminimas!"[144] Amerikoje situacija niekuo nesiskiria. Grieras ir Cobbsas, juodaodžiai psichiatrai, savo knygoje „Juodasis įniršis"[145] rašė apie „nesibaigiantį gėdos, pažeminimo ir leidžiamo suprasti atstumtumo ratą", kuriame sukasi dauguma

juodaodžių amerikiečių. Kennethas Clarkas, garsus juodaodis psichologas, tyrinėjo emocinę situaciją daugumos juodaodžių, su kuriais vaikystėje buvo elgiamasi kaip su prastesniais, nevisaverčiais. Jis daro išvadą: „Vaikystės stigma išlieka; žmonės ir toliau laiko save nevisaverčiais. Retas kuris, jei apskritai bent vienas, negras kada nors visiškai išsivaduoja iš to gėdos jausmo".[146] Jungtinių Valstijų Aukščiausiasis teismas pasinaudojo Clarko tyrimais grįsdamas savo sprendimą dėl desegregacijos (Brownas prieš Švietimo ministeriją, 1954): „Išskiriant [juodaodžius vaikus] ... tik dėl jų rasės, sužadinamas jų socialinio pažeminimo jausmas, kurio poveikis jų širdims ir protams dažniausiai yra nebepanaikinamas".[147]

Kita vertus, integraciją remia ne visi juodaodžių lyderiai. Tačiau visiškai aišku, kad netgi tie, kurie puoselėja juodaodžių separaciją, tokie kaip jaunasis Malcolmas X, tai daro būtent dėl tos pačios priežasties, dėl kurios Kennethas Clarkas remia integraciją: abu jie siekia apsaugoti juodaodžius nuo gėdos ir pažeminimo, neatsiejamų tiek nuo rasinės segregacijos, tiek nuo rasinės integracijos, kurias juodaodžiams primetė baltieji. Malcolmas rašė:

"Kas kartą, kai aš paminiu „separaciją", kas nors... būtinai sušunka, kad mes, musulmonai, kovojame dėl to paties dalyko, dėl kurio kovojo ir baltaodžiai rasistai bei demagogai. Tačiau aš tvirtinu: Ne! Mes atmetame segregaciją netgi dar aršiau, nei jūs sakotės tai darantys! Mes norime ne segregacijos, o separacijos, o šie dalykai nėra tas pat! ... Segregacija yra tai, ką žemesniesiems prievarta primeta aukštesnieji. O separacija yra tai, ką savanoriškai vykdo du lygiaverčiai subjektai – vykdo abiejų labui!"[148]

Malcolmo logika visai suprantama, kaip ir Clarko – juk, be abejo, abi alternatyvas galima laikyti vienodai žeminančiomis: atimama laisvė integruotis, jei to nori, ir atimama laisvė separuotis, jei nori būtent šito. Malcolmo logikos problema šiuo atveju, kurią, beje, jis galiausiai pripažino ir pats, yra ta, kad baltaodžiai, kurie labiausiai priešinasi kitų rasių integracijai į visuomenę, pateikia tuos pačius

argumentus – kad iš jų atimama laisvė atsiriboti nuo juodųjų, kai jie to nori.

Malcolmas X iš tiesų buvo vienas iš nuosekliausių, sąžiningiausių, iškalbingiausių rasinės diskriminacijos (arba kastų išsisluoksniavimo) psichologijos analitikų. Jis buvo pasirengęs atverti ir savo sielą, ir engėjo psichologiją. Pavyzdžiui, jaunystėje jis tiesindavo savo garbanotus plaukus, kad jie atrodytų panašesni į baltojo žmogaus plaukus, vėliau apie tai rašė:

„Tai buvo mano pirmasis tikrai didelis žingsnis savęs žeminimo linkme: ... Aš prisijungiau prie tos daugybės Amerikos negrų, vyrų ir moterų, kurių smegenys išplautos tiek, kad jie tiki, jog juodaodžiai žmonės yra „prastesni", o baltaodžiai – pranašesni..."[149]

„... Aš neįsivaizduoju, kaip ... juodaodė moteris, turinti bent truputį rasinio išdidumo, gali eiti gatve drauge su juodaodžiu ištiesintais plaukais – savo juodosios gėdos emblema. Mano paties gėdai, kalbėdamas apie tai, pirmiausia kalbu apie save ..."[150]

Kita vertus, tokia negailestinga savianalizė jam leido su įsitikinimu teigti, kad „atidžiau pažvelgę į bet kurį negrą tiesiais plaukais, suprasime – jo plaukai, ištiesinti tam, kad atrodytų kaip baltaodžio, kiekvienam, pažvelgusiam į jo galvą, šaukte šaukia: „Man gėda būti negru!"[151]

Gyvenimo pabaigoje, pradėjęs kaip piligrimas keliauti į Meką, Malcolmas pakeitė savo ankstesnįjį požiūrį į Amerikos baltuosius. Jo teigimu, jis ėmė suprasti, kad „rasistai nėra Amerikos baltieji piliečiai – rasistinė yra Amerikos politinė, ekonominė ir socialinė atmosfera [kurią aš vadinu „kultūra"], automatiškai puoselėjanti baltųjų rasistinę psichologiją. ... Baltasis žmogus nėra blogas iš prigimties, bet rasistinė Amerikos visuomenė skatina jį blogai elgtis. Ši visuomenė sukūrė ir puoselėja psichologiją, kuri žadina žemiausius, gyviuliškiausius žmogaus instinktus".[152] Nuostabu, kad Malcolmas sugebėjo taip bešališkai ir netgi didžiadvasiškai pažvelgti į Amerikos baltuosius, kai tiek daug Amerikos baltųjų to dar nepajėgūs padaryti Amerikos juoda-

odžių atžvilgiu ir toliau juos kaltina tiek individualiai, tiek kaip socialinį sluoksnį – kaltina už bet kuriuos baltiesiems neįtinkančius elgesio aspektus, ir ne tik kaltina, bet ir baudžia.

Nesugadinta kultūra žmonėms suteikia puikias galimybes palaikyti savigarbą ir apsaugo juos nuo asmenybę gniuždančios, sielą žudančios gėdos ir pažeminimo. Nors dauguma etninių mažumų, tokių kaip žydai ar azijiečiai, istorijoje yra buvę diskriminuojami, jų kultūrinės tradicijos išliko vientisos ir funkcionuojančios, tad jie išsiugdė efektyvius savigarbos išsaugojimo mechanizmus ir sugebėjo susilpninti tiek individualų, tiek viso sluoksnio pažeidžiamumą. Vienas iš šių tautų kultūros bruožų yra plačiai paplitęs ir bendruomeniškai skatinamas mokymosi ir karjeros siekimo kultas, kurį dažniausiai lydi profesinė sėkmė.

Bet afroamerikiečių visuomenės sluoksnis penkis šimtus metų yra sąmoningai ir sistemiškai atkirtinėjamas nuo savo kultūrinių šaknų, todėl išsilavinimo ir karjeros pasiekimai jiems atrodo tik europinės kilmės amerikiečių kultūros vertybė, o ne integrali kiekvieno Amerikos piliečio kultūrinio identiteto dalis. Bendravimo su afroamerikiečiais kaliniais patirtis man leidžia teigti, kad tik atmesdami išsilavinimą kaip vertybę jie jaučiasi pajėgūs palaikyti savo psichologinę ir socialinę autonomiją ir taip išvengti gėdingo susitapatinimo su europinės kilmės amerikiečiais bei pataikavimo jų kultūrinėms tradicijoms ir vertybėms; juk apie gerai besimokantį juodaodį sakoma „mokosi kaip baltasis", tai reiškia atsiskyrimą nuo savo socialinio sluoksnio ir apskritai autonominio identiteto (kuris tegali būti išreikštas kaip priešingas baltųjų kultūrai ir identitetui).

Tačiau jei teigtume, kad pagrindinė kliūtis juodaodžių išsilavinimui ir sėkmingai karjerai Amerikoje yra tų pačių juodaodžių, apie kuriuos ką tik kalbėjau, požiūris į išsilavinimą, tai būtų didžiulis tikrovės iškraipymas ir socialinės bei ekonominės diskriminacijos, kurią patiria net patys darbščiausi, talentingiausi ir labiausiai sėkmės lydimi Amerikos juodaodžiai, nepakankamas įvertinimas, tiesiog dar viena „au-

kos kaltinimo" forma. Priešingai, didžiulis juodaodžių aukštos kvalifikacijos specialistų skaičiaus padidėjimas vos vieno kartų pasikeitimo metu, lydėjęs prieš tris dešimtmečius įvykusią pilietinių teisių revoliuciją, neabejotinai rodo, kad santykinis juodaodžių kaip profesionalių specialistų trūkumas praeityje buvo primestas juodaodžių bendruomenei, o ne jos pasirinktas. Tos pačios diskriminacinės jėgos dar ir dabar tebedaro milžinišką slopinantį ir destrukcinį poveikį daugumos Amerikos juodaodžių išsilavinimui.

Kodėl žemesnė socialinė padėtis pažadina ne tik buvimo prastesniu, bet ir nekaltumo jausmą? Todėl, kad skausmas, bausmė, kentėjimas ne tik stiprina gėdos jausmą, bet ir mažina kaltės bei nuodėmingumo jausmus. Šis emocinis principas, kaip minėjau anksčiau, yra psichologinis mechanizmas, kuriuo pagrįsta ir religinė atgailos praktika, kai sau sukeltas skausmas ar malonumų atsisakymas „nuplauna" nuodėmingumo jausmą; tą patį atlieka ir teisinė bausmių sistema, kurios tikslas – pašalinti moralinę ir juridinę kaltę. Beje, skurdas faktiškai reiškia ir skausmą, ir bausmę, ir kentėjimą (tiek etimologine, tiek psichologine prasme).

Aš nenoriu teigti, kad egzistuoja koks nors įgimtas skirtumas tarp turtingųjų ir neturtingųjų sugebėjimo patirti gėdos ar kaltės jausmus arba kokie nors įgimti jautrumo šiems jausmams skirtumai. Greičiau jau objektyvios gyvenimo aplinkybės, visuomenėje egzistuojant susisluoksniavimui į klases ir kastas, užtikrina, kad baltieji patiria kur kas dažnesnius ir intensyvesnius pasididžiavimo ir kaltės, o juodieji savo ruožtu – gėdos ir nekaltumo jausmus. Pavyzdžiui, Henry ir Shortas[153] savo žmogžudysčių ir savižudybių tarpusavio santykio aukštesniuosiuose ir žemesniuosiuose visuomenės sluoksniuose studijoje pažymi, kad kuo daugiau žmogus jaučiasi turįs valdžios, laisvės ir pranašumo prieš aplinkinius, tuo labiau tikėtina, kad, reikalams pasukus nepageidaujama linkme, jis bus linkęs kaltinti tik save (o taip juk kada nors gyvenime neišvengiamai atsitinka kiekvienam); tuo tarpu esantieji socialiai žemiau, kurie suvokia, kaip menkai jie gali paveikti savo nesėk-

mes ir nepalankią socialinę padėtį, tik visiškai netekę realybės jausmo galėtų dėl savo problemų kaltinti save (ir jaustis kalti).

Taigi tie visuomenės sluoksniai, kurie patiria gėdos ir nekaltumo jausmus, yra linkę kaltinti ir bausti kitus, ir sykiu yra labiau linkę į žmogžudystes nei į savižudybes, o tie sluoksniai, kurie statistiškai labiau linkę į kaltės (ir pasididžiavimo) jausmus, sykiu pasižymi ir didesniu polinkiu į savižudybes nei į žmogžudystes (kadangi dėl savo problemų jie kaltina tik save, suvokdami savo įtaką, galią ir veikimo laisvę). Šias išvadas perša tiek demografinė šias dvi smurto formas analizuojanti statistika, tiek daugybė kitų tyrimų, liudijančių, kad tose visuomenėse, kuriose (kaip kad Amerikoje) egzistuoja ryškus klasinis susiskirstymas, žemesniųjų visuomenės sluoksnių žmonės yra labiau linkę į žmogžudystes, o žmonės iš aukštesniųjų visuomenės sluoksnių – į savižudybes.[154]

Galiausiai svarbu atsiminti tai, kad, kalbėdami apie santykinį jautrumą pažeminimui ir prievartai, kurį patiria Amerikos juodaodžiai, mes kalbame apie socialinį reiškinį, vadinamą kastų sistema, o ne biologinį reiškinį, vadinamą rase. Kitame skyriuje detaliau panagrinėsime klausimą: ar egzistuoja biologiniai veiksniai, nulemiantys didesnį ar mažesnį individo ar individų grupės smurtingumą?

Devintas skyrius

Smurto biologija

Žmogiškojo smurto istorijoje apibūdinant smurtinio elgesio motyvus, visuomet dominavo biologinės koncepcijos. Pavyzdžiui, pats rasizmas yra laikomas „biologiniu" – tiksliau, pseudobiologiniu, reiškiniu. Plačiai paplitęs įsitikinimas biologiniu įvairių individų ar jų grupių nevisavertiškumu neretai naudojamas siekiant pateisinti smurtą jų atžvilgiu ar netgi parodyti jį kaip būtiną. Štai kodėl biologinių principų analizė yra bet kokio smurto priežasčių nuodugnaus tyrimo ir prevencijos politikos sudedamoji dalis.

Koks biologijos ir kultūros tarpusavio santykis? Ar smurtą nulemia instinktai, ar kultūrinis paveldas, ar rasė? Gal smurtą nulemia smegenų pakitimai ar sužalojimai? Gal pagrindinė jo priežastis – narkotikai, alkoholis? Gal vyriškieji hormonai? Tai klausimai, kuriuos gvildensime šiame skyriuje.

Ar smurtas yra instinktyvus?

Viena iš populiariausių smurto teorijų jau daugiau nei šimtmetį teigia, jog mūsų smurtinio elgesio impulsai kyla instinktų lygmenyje ir yra paveldėti iš mūsų protėvių gyvūnų. Vartodamas terminą „instinktas", turiu omenyje spontaniškai kylantį impulsą griebtis smurto, kuris tolydžio intensyvėja, kol galiausiai įvyksta iškrova, ir individas patiria palengvėjimą vien todėl, kad atliko paveldėtą, prigimtyje užprogramuotą veiksmo ritualą. Bene įtakingiausias mąstytojas, pasiūlęs šią teoriją, yra Freudas. Taip pat ir gyvūnų elgsenos tyrinėtojai, tokie kaip Konradas Lorenzas ir kiti etologai, bei E. O. Wilsonas su savo „sociobiologijos" terminu, vienu ar kitu pavidalu teigia mintį, kad smurtą

nulemia įgimti instinktyvūs ar biologiškai sąlygoti postūmiai. Ketinu įrodyti, kad šis smurto paaiškinimas susiduria su tiek daug prieštaravimų, jog yra bevertis ir kaip teorija pavojingai neefektyvus.

Pastaraisiais metais vienas iš etologų – Lorenzo pagalbininkų – N. Tinbergenas, kuris, populiarindamas instinkto teoriją[155], nuveikė tikriausiai daugiau nei bet kas kitas, priėjo prie išvados, kad minėtas terminas „įgavo per daug skirtingų atspalvių, jog šiame biheivioristikos kaip mokslo etape dar tebegalėtų būti naudingas".[156] Tinbergenas rekomenduoja, kad terminas „instinktas" būtų pakeistas sąvoka „nekintamas veikimo modelis" (*fixed-action pattern*), kuris turėtų atspindėti įgimtų, neišmoktų ir „suprogramuotų" elgsenos modelių specifiškumą ir nekintamumą, būdingą daugumos gyvūnų rūšių elgsenai (o žmogaus elgsenai būdingas didelis plastiškumas ir lankstumas). Tinbergenas pažymi, kad netgi gyvūnams toks nekintamas veikimo modelis pasireiškia tik tais atvejais, kai gyvūnas patiria labai specifišką aplinkos dirgiklį, kad jis nėra spontaniškas, kaip atsipalaidavimas po vidinės įtampos. Gilindamasis į šią mintį, L. Bernardas Lutheris[157] pažymi:

"... tokios sąvokos kaip kova, bendruomeniškumas, savo teisių gynimas ... ir panašūs nėra pavieniai ir tikslūs elgsenos modeliai. Tai klasifikacijos terminai, apibūdinantys šimtus ir tūkstančius konkrečių elgesio mechanizmų, kurie konceptualizuojant yra sugrupuojami drauge dėl jų tarpusavio funkcinio panašumo. Visas kompleksas veiksmų, apibūdinamų bendru koncepciniu ar klasifikaciniu terminu, niekuomet nepasireiškia drauge vienu metu, t. y. jie niekuomet nefunkcionuoja kaip išbaigtas elgsenos modelis, kaip turėtų būti, jei jie būtų tikrieji instinktai. ... Arba instinktas yra biologinis faktas ir pasireiškia kaip vieningas veiksmų kompleksas, arba jis neegzistuoja. Jis yra struktūrinis reiškinys. Neįmanoma paveldėti kažko nekonkretaus."

Pažangiausi agresyvios gyvūnų elgsenos specialistai, tokie kaip J. P. Scottas[158], jau seniai atmeta „agresyvaus instinkto koncepciją kaip įgimtą ir nepriklausomą motyvacinę jėgą, panašią į alkį. T. y. neegzis-

tuoja nei prognozuojamas agresijos periodiškumas, nei su agresija sietini išmatuojami vidinių organizmo parametrų (sakysime, gliukozės koncentracijos kraujyje) pokyčiai, nei įrodymai, kad, nesant provokacinio stimulo, individas patiria „poreikį" pulti".

Teorinė prielaida, kad smurtas yra instinktyvus reiškinys, neretai grindžiama tuo, kad esą tai labiau „moksliškas" paaiškinimas nei prielaidos, kildinamos iš „švelnesnių" biheivioristinių mokslų, tokių kaip psichologija ir socialiniai mokslai (nepaisant fakto, kad šioms koncepcijoms prieštarauja empiriniai duomenys). Šiuolaikiniai biologai tokias „biologines" sąvokas kaip „žiaurūs instinktai" faktiškai laiko pseudobiologijos apraiška.

Būtinybę atsisakyti instinkto koncepcijos aš pabrėžiu dėl to, kad ši koncepcija pavojinga, ir pavojinga dėl keleto priežasčių. Pirmoji – tai, kad pati prielaida, jog smurtas yra instinktyvus, pesimistiškai nuteikia vertinant galimybes užkirsti smurtui kelią. Jei pagal patį instinkto apibrėžimą mes negalime išnaikinti „instinktų", nes jie yra paveldėti, ar yra prasmė netgi galvoti, jog įmanoma nuveikti ką nors esmingo siekiant užkirsti smurtui kelią? Tokios prielaidos gali nesunkiai ir išsipildyti, jei užmaskuos faktą, kad svarbiausios ir veiksmingiausios smurto priežastys anaiptol nėra neišvengiamos. Jei smurtas yra socialinių santykių ir individualių sprendimų rezultatas, tuomet jis turi puikiausiai „pasiduoti" poveikiui. Tereikia tik nuoširdaus pasiaukojimo ir noro žengti būtinus žingsnius.

Antroji priežastis, dėl kurios paveldėjimo koncepcija yra pavojinga, yra ta, kad ji skatina manyti, jog smurto impulsus būtina periodiškai iškrauti, nes priešingu atveju jie gali kauptis žmoguje tol, kol pasieks tam tikrą mastą ir ims nekontroliuojami spontaniškai veržtis į aplinką. Ši koncepcija pagimdė idėją, kad geriausias būdas išvengti smurto – tai suteikti žmogui galimybę „išsilieti" agresyviose (bet nemirtinose) kriminaliniam ar kariniam smurtui alternatyviose sferose, tokiose kaip jėgos reikalaujančios sporto šakos, konkurencinė ekonominė aplinka ir t. t., taip neutralizuojant vyrams esą „įgimtą postū-

mį smurtauti". Čia remiamasi klaidinga prielaida, kad tai sumažins nusikaltimų ir karų dažnumą bei pragaištingumą. Antropologas R. G. Sipesas[159] nusprendė išbandyti šį „priešiškumo – katarsio" arba „postūmio – iškrovos" modelį empiriškai. Jis pamėgino palyginti sporto kultūrą dešimtyje taikingų, nesmurtingų tautų ir dešimtyje itin agresyvių, karingų. Jis nustatė, kad visuomenės, kuriose populiarūs kovingi, smarkūs žaidimai su fizinio smurto elementais, taip pat daugiausia ir kariauja. Tyrimo autorius daro išvadą, kad, užuot buvusios viena kitos alternatyvos, šios smurto formos tik viena kitą sustiprina. Kitaip tariant, jei kurioje nors kultūroje smurtas vertinamas pozityviai, belieka laukti, kad smurto kaip kultūrinės vertybės traktavimas paskatins smurtingų kontaktinių sporto rūšių kultivavimą, taip pat ir karinį agresyvumą kitų šalių atžvilgiu. Tikroji kai kuriose visuomenėse, visose jos gyvenimo srityse klestinčio smurto priežastis akivaizdžiai yra kultūrinės vertybės, o ne „instinktai", kurių intensyvumą būtų galima sumažinti „išsikraunant" agresyviose atletinėse varžybose.

Kodėl tokiu atveju, abejojant teiginiu, kad smurtas yra instinktyvus, taip pat stokojant šį teiginį pagrindžiančių empirinių mokslinių duomenų, ši idėja turi tiek daug pasekėjų? Viena iš priežasčių gali būti ta, kad ši idėja pateisina politinį konservatyvumą ir išlaiko situacijos *status quo*. Jei smurtas yra įgimtas ir instinktyvus, tuomet akivaizdžiai nėra jokios prasmės mėginti keisti socialinę bei ekonominę sistemą (nes neįmanoma pašalinti smurto priežasties). Jei laikysimės prielaidos, kad smurtingumas yra neatsiejama mūsų „žmogiškosios prigimties" dalis, tuomet vienintelis būdas išlaikyti situaciją kontroliuojamą – tai kontroliuoti tam tikrus žmones – smurtingiausius visuomenės elementus, kurių smurtas yra „blogas", o tą kontrolę iš esmės smurtinėmis priemonėmis turi įgyvendinti tie, kurių smurtas yra „geras" ir „teisėtas". Jei smurtas „instinktyvus", toks problemos „sprendimas" paprasčiausiai įamžina smurtą mūsų visuomenėje, paleidžia jį suktis nesibaigiančiu ratu tarp įvairių aukų, užuot jį eliminavęs ar užkirtęs jam kelią, ir gali visuomet būti laikomas neišvengiamu. Pavyzdžiui, pradėdami savo diskusiją apie

nusikalstamumą ir žmogiškąją prigimtį, analogiško pavadinimo veikale (*Crime and Human Nature*) konservatyvūs socialinių mokslų teoretikai Jamesas Q. Wilsonas ir Richardas Herrnsteinas kaip pagrindinę pateikia tokią prielaidą: „esminė yra socialinės santvarkos problema: kaip žmonija sugeba išlaikyti sąlyginę tvarką?"[160] Kodėl tvarkos problema laikytina svarbesne nei, sakysime, visuomenės narių visuotinės tarpusavio pagarbos kito žmogiškajam orumui įtvirtinimo problema? Arba visuotinės savitarpio pagalbos principo problema, – principo, kad „kiekvienas iš mūsų esame atsakingi už kiekvieną iš mūsų", jei kalbėsime Dostojevskio Tėvo Zosimos žodžiais? Arba didelio ir toliau sparčiai didėjančio pasaulio turto ir galios pasiskirstymo netolygumo, kuris šimtams milijonų žmonių sukelia gėdos bei pažeminimo jausmus, o šie savo ruožtu skatina smurtą, kuris grasina iš vidaus sunaikinti pačią civilizaciją ir netgi žmogų kaip biologinę rūšį?

Tačiau nors ir lengva pastebėti, kad įsitikinimas, jog smurtas yra instinktyvus, gali būti naudingas autoritarinių režimų, antidemokratinės politikos bei socialinio darvinizmo įtvirtinimui, aš nenoriu teigti, kad ši „instinkto" idėja naudinga tik šiam tikslui. Freudas, aiškindamas smurtą, „instinktais" turėjo remtis todėl, kad neturėjo gėdos teorijos, kuri jam būtų padėjusi geriau suprasti ir paaiškinti šį reiškinį. Agresijos fenomeną, norint sukurti išbaigtą elgesio teoriją, paaiškinti tiesiog būtina. Kadangi, kaip matome, „instinkto" koncepcija yra akivaizdžiai klaidinga, ją kaip smurto paaiškinimą derėtų atmesti ir atsigręžti į žmogiškąsias emocijas, tokias kaip meilė, neapykanta, gėda, kaltė ir t. t. – emocijas, kurios veikia kaip elgesio motyvai ar priežastys. Ši teorija yra puikiai suderinama su pagrindiniais dabar pripažintais ir taikomais psichoanalitinės teorijos principais.

Bet prieš galutinai atsisakydami „instinkto" teorijos kaip teorinio smurtinio elgesio paaiškinimo, panagrinėkime dar vieną sritį, kur „instinkto teorija" gali būti naudinga. Ši teorija leidžia kai kuriems vyrams (ypač į smurtą linkusiems vyrams) paslėpti savo gėdingiausią paslaptį – tai, kad smurtas nėra įgimta, integrali vyro prigimties dalis,

bet yra kaip dūmų uždanga, užmaskuojanti nepriimtiną, „nevyrišką" rūpesčio ir globos troškimą, kurį patenkinus, dauguma vyrų pasijunta pasyvūs, priklausomi, infantiliški, silpni – kitaip sakant, „ne vyrai". Didžiausia į smurtą linkusio vyro baimė yra ta, kad jis išeis ne su durų trenksmu, o su ašaromis; kaip tik todėl jis stengiasi kuo garsiau ir stipriau trankytis, kad tie trenksmai užmaskuotų jo gėdingas ašaras. Jei gyvenimas griūva su sprogimu, tai įvyksta ne dėl „agresijos instinkto", bet dėl visiškai priešingo dalyko: baimės, kad kas nors išgirs raudą, kylančią iš rūpesčio ir globos troškimo. Smurtingi vyrai labiausiai trokšta, kad kiti manytų, jog jie kupini „agresyvių instinktų", ir nieko nėra malonesnio jų netvariam, „ištižėlio" įvaizdžio baimės kamuojamam savigarbos jausmui kaip įsitikinimas ir aplinkinių patvirtinimas, jog esi kimšte prikimštas labai pavojingų instinktų. Bet socialiniu mastu šios gynybinės sienos įveikti nepavyks tol, kol nepakeisime savo požiūrio į žmonių tarpusavio santykius ir rūpinimąsi vieno kitu – tol, kol vyro poreikis būti globojamam (ypač moters) nesiliaus buvęs laikomas gėdingu dalyku.

Ar smurtas paveldimas?

Kita populiari teorija apie smurtą skelbia, kad smurtas yra paveldimas. Ši teorija apie žmogaus smurtą iš pirmo žvilgsnio turi tam tikras pretenzijas į mokslinį pagrįstumą, kadangi gyvūnų studijos rodo, jog agresyvios ir neagresyvios graužikų populiacijos perduoda savo agresyvumą arba taikingumą palikuonims. Tačiau Nacionalinės mokslų akademijos Smurto tyrinėjimo ir prevencijos poskyriui išnagrinėjus šių tyrimų medžiagą, buvo prieita prie išvados, kad šie „gyvūnų tyrimai ... [taip pat] liudija, jog polinkį į agresiją gali modifikuoti patirtis, aplinkybės ir socialinė aplinka".[161]

Dar svarbiau tai, kad rūpestingai parengti šios hipotezės patikrinimo testai, atlikti su žmonėmis, ligi šiol vieningai paneigia požiūrį, jog

smurtas yra paveldimas. Tyrimai, susiję su identiškais dvyniais, kol kas yra nepakankamai išsamūs, kad patvirtintų ar paneigtų hipotezę apie smurtinio elgesio paveldimumą. Tačiau dėl daugelio priežasčių įvaikinimo tyrimai, siekiant atskirti aplinkos įtaką nuo genetinių elgesį formuojančių veiksnių, yra kur kas svarbesni nei tyrimai, susiję su identiškais dvyniais. Labai gerai, kad Skandinavijoje šioje srityje buvo atlikti net trys stambūs tyrimai. Moffittas, Mednickas ir Gabriellis[162], pasinaudodami nepaprastai išsamia Danijos gyventojų statistika, ištyrė 14 427 vyrų, kurie buvo įsūnyti negiminaičių šeimose 1924–1947 metais, kriminalinius duomenis ir palygino juos su jų biologinių tėvų kriminaliniais duomenimis. Jei smurtingo elgesio tendencija būtų paveldima, tyrimas būtų parodęs, jog biologiniai kriminalinių smurtautojų sūnūs ir patys turi polinkį daryti smurtinius nusikaltimus. Tačiau tyrimas, pasak mokslininkų, „neparodė aiškios smurtinio nusikalstamumo koreliacijos" tarp vaikų ir jų biologinių tėvų (27 p.). Švedijoje atlikti du panašūs stambūs su įvaikinimu susiję tyrimai davė lygiai tuos pačius rezultatus.[163]

Ironiška tai, kad abi studijos nustatė, jog su nuosavybe susiję nusikaltimai yra paveldimi! Tačiau šis atradimas nėra susijęs su smurtinio elgesio tendencijos paveldimumu. Tai tėra puikus pavyzdys, rodantis, kaip svarbu yra nepainioti „smurto" ir „nusikaltimo" terminų. Dauguma nusikaltimų nėra smurtiniai, o su nuosavybe susiję nusikaltimai ir skirtumas tarp šių dviejų nusikalstamumo rūšių iš tikrųjų yra labai svarbus. Biologinių smurto priežasčių tyrimas, kurį Nacionalinėje mokslų akademijoje atliko Siegelis ir Mirsky[164], leido jiems padaryti išvadą: „tai, kad biologiniai tėvų – vaiko santykiai sieja juos polinkiu daryti su nuosavybe susijusius nusikaltimus, bet ne polinkiu į smurtinius nusikaltimus ... paremia prielaidą, jog kur kas labiau tikėtina, kad smurtinių veiksmų priežastys yra ne genetinės kilmės, o priklauso nuo aplinkos sąlygų".

Tas pačias išvadas perša ir keletas kitų tyrimų, kurių autoriai teigia nustatę, kad antisocialūs (ar sociopatiniai) asmenybės sutrikimai

yra paveldimi. Kadangi asmens smurtinio elgesio istorija taip pat gali (nors ir nebūtinai) būti vienas iš kriterijų, pagal kuriuos nustatoma ši diagnozė, nesunkiai galima padaryti klaidingą išvadą, kad šie tyrimai įrodo smurto paveldimumą. Iš tiesų, kai smurto kriterijus izoliuojamas nuo keleto kitų diagnostinių kriterijų, paaiškėja, kad polinkis į smurtą paveldimumo keliu neperduodamas.

Septintajame XX amžiaus dešimtmetyje kai kurie tyrėjai teigė, jog vyrai, turintys papildomą „Y" chromosomą, yra žymiai labiau linkę į smurtinius nusikaltimus. Tačiau tolesni tyrimai šią hipotezę paneigė ir ji daugiau nebelaikoma tikėtina. (Netgi jei ji pasirodytų esanti teisinga, be abejo, ši sąlyga yra gana reta, todėl šiuo veiksniu tebūtų galima paaiškinti tik menką smurtinių nusikaltimų dalį.)

Nacionalinės mokslų akademijos pateiktoje ataskaitoje perspėjama, kad „atsižvelgiant į tai, kaip sunku nustatyti genetines sąsajas su reto elgesio tipo pasireiškimais, kurie, be kita ko, priklauso nuo aplinkos įtakos, ... būtų per anksti atmesti galimybę, kad kai kuriuos seksualinio smurto atvejus sąlygoja sudėtinga daugialypė sąveika, susijusi su daugeliu genų ir gyvenimo patirties elementų".[165] Tačiau kol kas visuotinai sutariama, kad aiškus genetinis polinkio į smurtinį elgesį paveldimumas nėra įrodytas.

Vienintelė išimtis šioje srityje susijusi su smurtu prieš save – savižudybe. Nors dalis tyrimų nerodo patikimos sąsajos tarp savižudybių ir paveldimumo, kitų duomenimis, vis dėlto egzistuoja silpnas ryšys tarp polinkio žudytis ir kraujo giminystės. Savižudybės labiau būdingos žmonėms, kurie patiria tam tikras psichines būsenas (daugiausia depresiją, šizofreniją ir alkoholizmą), ir žmonės, kenčiantys nuo šių būsenų, atrodo, turi polinkį jas perduoti paveldėjimo keliu. Taigi, šios ligos susijusios su paveldimumu, o polinkis į savižudybę susijęs su šiomis ligomis. Išvada – egzistuoja silpna, bet statistiškai reikšminga koreliacija tarp savižudybių ir paveldimumo. Kitaip tariant, jei žmogus priklauso tai visuomenės narių kategorijai, kurie iš tėvų paveldėjo tam tikrą genų kombinaciją, nulemiančią jo polinkį į depresiją (jei to-

kia genų kombinacija iš viso egzistuoja), ir jei jis patenka tarp tų penkiasdešimties ar šešiasdešimties procentų (kaip rodo identiškų dvynių tyrimai) žmonių, kuriems depresija ar kiti psichikos susirgimai pasireiškia kliniškai, jis ar ji gali tapti vienu iš tų depresijos kamuojamų asmenų, kurie nusižudo. Bet akivaizdu, kad netgi kalbant apie tuos, kurių giminės istorijoje yra buvę savižudybių, taip nutiks tik dalies dalies daliai. O kadangi ne kiekvienam savižudžiui išoriškai pasireiškia paveldimos psichinės ligos požymiai, kol kas nėra patikimų įrodymų, jog daugelį savižudybių nulemia bent iš dalies paveldimas polinkis į savižudybę.

Duomenys rodo, kad aplinka ir patirtis yra stipresni veiksniai tiek depresijos, tiek polinkio į savižudybę atvejais nei paveldimumas, tad sveika aplinka ir tinkamas auklėjimas gali nukenksminti bet kokį paveldėtą „polinkį" žudytis. Jei mūsų tikslas yra užkirsti kelią savižudybėms, tuomet turime sutelkti pastangas į socialinius bei psichologinius veiksnius, tuo pat metu, be abejo, siekdami užtikrinti kuo geresnes gydymo paslaugas tiems žmonėms, kurie kenčia nuo diagnozuotų psichikos susirgimų, skatinančių pakelti ranką prieš save.

Ar smegenų sužalojimai arba epilepsija gali sukelti smurtą?

Į smurtą linkę kriminaliniai nusikaltėliai ir kiti kaliniai turi daug įvairių smegenų sužalojimų, o įvairūs epilepsijos simptomai jiems pasireiškia daug dažniau nei apskritai visuomenėje. Tai kelia natūralų klausimą – ar smegenų sužalojimai bei ligos gali sąlygoti elgesio smurtingumą, o jei taip, kiek tai prisideda prie bendro smurto lygio visuomenėje. Išnagrinėjusi duomenis, Nacionalinės mokslų akademijos specialistų grupė priėjo prie išvados, kad „ligi šiol nėra nustatyta jokių neurobiologinių veiksnių [smegenų sužalojimų, pakenkimų ar ligų], kurie būtų pakankamai tikslūs ir specifiški, jog galėtų būti lai-

komi patikimais smurtinio elgesio, tiek su seksualine potekste, tiek be jos, rodikliais"[166]. Kitaip tariant, nenustatyta konkrečios, identifikuojamos ir diagnozuojamos smegenų traumos, patologijos ar sindromo, kurie būtų aiškiai susiję su smurtiniu elgesiu. Kalbant konkrečiai apie epilepsiją, atlikti tyrimai leidžia daryti vienintelę išvadą, jog dar nieko nėra galutinai įrodyta: „Klausimas, ar pacientai, patiriantys epilepsijos priepuolius, turi didesnį, ar mažesnį polinkį į smurtą nei visi kiti gyventojai, tebėra atviras."[167]

Kodėl tokiu atveju smurtiniai nusikaltėliai pasižymi didesniu epilepsijos dažnumu nei visa visuomenė? Nacionalinės akademijos mokslininkai priėjo prie išvados, kad „kai kurių individų psichikos sutrikimai gali būti ne agresyvaus elgesio priežastis, bet jo pasekmė: šie simptomai gali kilti dėl galvos sužalojimų, patiriamų dažnuose tarpusavio konfliktuose".[168] Kitaip tariant, jei asmuo įpratęs veltis į gatvės muštynes, yra labai didelė galimybė, kad anksčiau ar vėliau jis patirs galvos traumą; tokie galvos sužalojimai tampa „epileptogeniniais židiniais" ir po kurio laiko sukelia epilepsiją.

Tačiau egzistuoja dar vienas potencialus smegenų pakenkimo šaltinis, kuris gali nulemti smurtingo gyvenimo būdo susiformavimą – tai vaikystėje patirtas smurtas. Daugelis vaikų, kurie patiria smurtingų tėvų agresiją, suaugę patys tampa smurtautojais – tai būna šiurkštaus elgesio sukeltos emocinės traumos rezultatas, nepriklausomai nuo to, ar jie būna patyrę dar ir smegenų traumą ar kitą ilgalaikį fizinį sužalojimą, ar ne. Jei suaugusiam žmogui tyrimo metu nustatoma smegenų trauma, ji gali būti ne savaiminė jo smurtingo elgesio priežastis, bet lygiagrečiai ir pasekmė tikrosios polinkio į smurtą priežasties, būtent – vaikystėje, prieš daugelį metų, patirtų smūgių.

Kitas kelias, kuriuo smegenų sužalojimai ar veiklos sutrikimai gali netiesiogiai prisidėti prie smurtingo elgesio formavimosi, patys nebūdami aktyvūs proceso veiksniai, yra vaiko įstūmimas į socialines sąlygas, kurios yra tokios žeminančios ir gniuždančios asmenybę, kad greičiau šios sąlygos drauge su smegenų pažeidimais, o ne vien tik

organiniai smegenų pažeidimai pažadina smurtingą elgesį arba jau vaikystėje, arba vėlesniais metais.

Dvidešimt penkerius metus tyrinėjau vyrus, teisiamus už smurtinius nusikaltimus ir siunčiamus į kalėjimus arba psichiatrijos ligonines, ir bene didžiausią įspūdį man padarė tai, kad įrodymų, jog smurtinio nusikaltimo priežastinis veiksnys yra būtent smegenų trauma, pasitaikydavo be galo retai.

Ar narkotikai bei alkoholis skatina smurtą?

Nuolatos patvirtinamos alkoholio vartojimo ir smurtinio elgesio sąsajos; pavyzdžiui, daugiau kaip 50 procentų nužudymų ar kitų sunkių smurtinių nusikaltimų (taip pat ir mirtinų automobilių avarijų) kaltininkų ar aukų tuo metu būna apgirtę nuo alkoholio; individai, kuriems diagnozuotas alkoholizmas, daug dažniau įvykdo smurtinius nusikaltimus nei nealkoholikai. Didelis procentas smurtinių nusikaltėlių yra alkoholikai (nors alkoholizmu serga ir toks pat didelis procentas nesmurtinių nusikaltėlių – vagių ir pan.).

Tačiau ryšys tarp alkoholio vartojimo ir smurtingo elgesio nėra toks paprastas ir tiesioginis. Psichofarmakologijos studijos, nagrinėjančios alkoholio vartojimą ir smurtą, perša išvadą, kad šių dviejų reiškinių sąsaja yra sąlygota sudėtingos biologinių, psichologinių, socialinių ir kultūrinių veiksnių sąveikos. Pavyzdžiui, yra įrodymų, kad maži, greitai suvartoti alkoholio kiekiai laikinai padidina, o didelės dozės laikinai sumažina daugelio gyvūnų rūšių, taip pat primatų ir žmonių, elgesio agresyvumą.[169] Vis dėlto šioje srityje žmogui nėra nieko neišvengiamo: „etnografiniai alkoholio vartosenos tyrimai rodo, ... jog jo vaidmuo smurto aspektu priklauso nuo to, kokio elgesio tikimasi iš gėrovo, ir nuo kultūrinių normų – netgi stiprus girtavimas kai kuriose neeuropinėse kultūrose dažnai apsieina be smurtinių pasekmių".[170] Čia dažnai išsipildo tai, ko tikimasi: kai individas ar

kultūrinė aplinka numato, kad alkoholio vartojimą seks smurtas, taip dažnai ir įvyksta. Kai smurtas nėra kultūriškai priimtina alkoholio vartojimo pasekmė arba kai jis nėra socialiai pateisinamas, alkoholio vartojimas jo dažniausiai ir nesužadina.

Kokia situacija su kitomis narkotinėmis medžiagomis? Nacionalinės mokslų akademijos atlikto tyrimo rezultatai teigia: „Marihuanos ir opiatų [įskaitant heroiną ir kitus narkotikus] vartojimas vidutinėmis dozėmis trumpam slopina agresyvų ir smurtingą elgesį, tačiau mėginimas išsivaduoti nuo priklausomybės opiatams gali sustiprinti agresyvų ir gynybišką elgesį".[171] Tad prielaida, kad „karas su smurtu" reikalauja griežtos marihuanos ir heroino vartojimo prevencijos, yra klaidinga, jei atsižvelgsime vien į farmakologinį preparatų poveikį elgesio smurtingumui ir nekreipsime dėmesio į kitus veiksnius. O jei žvelgsime grynai farmakologiniu požiūriu, tai efektyviausias būdas užkirsti kelią smurtui, kylančiam dėl heroino vartojimo, bus heroino prieinamumo užtikrinimas siekiantiems išsivaduoti nuo jo priklausomybės.

Tą patį iš esmės galima pasakyti ir apie kitus psichiką veikiančius preparatus:

"Ilgalaikis ir dažnas amfetaminų, LSD ir PCP vartojimas pakeitė kai kurių individų smegenų neurochemines funkcijas – sukėlė jiems smurto proveržius, bet tokie atvejai yra itin reti, išskyrus vartotojus su jau anksčiau egzistavusia psichikos patologija. Nėra įrodymų, pagrindžiančių tiesiogines neurobiologines sąsajas tarp smurtinio elgesio ir intensyvaus ar chroniško miltelinio kokaino vartojimo. Tačiau nedelsiant reikalingi detalesni rūkomojo kokaino, arba „kreko", kuris patenka į smegenis tiesesniu keliu, farmakologinio poveikio tyrimai."[172]

Kalbant trumpai – ir tai yra svarbiausios išvados iš viso to, kas žinoma šia tema, – *„Nelegali nelegalių psichiką veikiančių preparatų rinka sukelia daug daugiau smurto nei farmakologinis jų poveikis"*.[173] Taigi, „karas su narkotikais", pasirodo, yra save patį provokuojantis karas.

Narkotikus išstūmus už įstatymo ribų ir taip labai suvaržius jų pasiūlą, neišvengiamai kyla jų kaina, o tiesioginė to pasekmė yra juodosios rinkos formavimasis – kartu ir viso jos sąlygojamo smurto augimas.

Kadangi karo su narkotikais aukos dažniausiai yra jauni, neturtingi ir/arba juodaodžiai, o pelną iš jo susižeria daugiausia organizuotos nusikaltėlių gaujos, šį karą galima būtų pavadinti karu su jaunuoliais, neturtingaisiais ir juodaodžiais; tai smurto skatinimo visuomenėje būdas, labai brangi organizuoto nusikalstamumo subsidijavimo priemonė, tiesa, sukurianti daug darbo vietų policininkams, pataisos įstaigų pareigūnams ir jų sargybiniams, taip pat ir statybos firmoms, užsiimančioms kalėjimų statyba. Galima netgi pagalvoti, kad taip norima, sąmoningai ar nesąmoningai, atitraukti baltojo viduriniosios klasės piliečio (rinkėjo) dėmesį nuo tikro skurdo ir kančios, kurie būdingi miestų centruose esantiems juodaodžių getams, kad jų nepripažintų ir nieko nedarytų padėčiai pagerinti.

Labiausiai į smurtą linkę jauni vyrai: ar tai biologinis reiškinys?

Vieninteliai du įgimti biologiniai kintamieji, kurie pasirodo besą tarp smurtingo elgesio veiksnių, yra jaunystė ir priklausymas vyriškai lyčiai. Šie veiksniai kartojasi visose kultūrose, visuose istorijos perioduose ir bet kokiomis socialinėmis sąlygomis. Tad sunku būtų teigti, jog jie yra grynai kultūrinių, socialinių ar individualių psichologinių priežasčių pasekmė. Ta pati tendencija pastebima ir daugelyje kitų gyvūnų rūšių, įskaitant mūsų artimiausius „giminaičius" – primatus. Apskritai, nustatyta, kad visų žinduolių rūšių (ir žmogaus) patinai yra agresyvesni nei patelės. Šimpanzių, artimiausių žmogaus giminaičių tarp visų primatų, iš kurių evoliucinės atšakos mes išsivystėme (99 procentai žmogaus ir šimpanzės DNR yra identiški), patinai taip pat gerokai agresyvesni nei patelės.

Taigi tiesioginė elgesio smurtingumo koreliacija su jaunyste ir vyriškaisiais lytiniais hormonais, arba androgenais, ypač testosteronu, ir atvirkštinė jo koreliacija su moteriškaisiais lytiniais hormonais yra vienas stipriausių tarp visų veiksnių, turinčių įtakos smurtingam elgesiui. Testosteronas lengvina ir skatina agresyvų atsaką į aplinkos dirgiklius, o estrogenai ir progestogenai tokias reakcijas slopina.

Jei palyginsime diagramą, vaizduojančią žmogaus organizme cirkuliuojančio testosterono vidutinio lygio kitimą laike, su kita diagrama, vaizduojančia vidutinio žmogžudysčių lygio kitimą (nes abu šie rodikliai per gyvenimą kinta), pastebėsime, kad abi kreivės stulbinamai panašios: palyginti žemas abiejų rodiklių lygis iki lytinio brendimo, tuomet – staigus abiejų parametrų šuolis sulaukus lytinio subrendimo; abiejų lygis išlieka aukštas per visą paauglystę ir jaunystę, tačiau pamažu, bet pastoviai ima mažėti sulaukus vidutinio amžiaus. Sunku būtų patikėti, kad šis kreivių panašumas tėra atsitiktinis, įvertinant daugybę papildomų duomenų, rodančių, kad androgenai skatina agresyvumą. Priešingas reiškinys būdingas moteriškiesiems lytiniams hormonams – tai įrodė tiek klinikiniai tyrimai su žmonėmis, tiek šimpanzių ir kitų žinduolių elgsenos tyrimai. Kaupiasi vis daugiau įrodymų, kad neurotransmiteris serotoninas yra vienas iš biologinių smurtinį elgesį slopinančių veiksnių tiek žmogžudysčių, tiek savižudybių atžvilgiu. Galimas daiktas, abiejų šių smurto formų dažnumas gali būti tiesiogiai susijęs su lyčių skirtumais tuo, kad vyrai vidutiniškai pasižymi mažesniu serotonino kiekiu kraujyje nei moterys.

Taigi vyrai, atrodo, turi didesnį agresiją skatinančių vyriškų lytinių hormonų kiekį ir kur kas mažiau abiejų tipų agresijos inhibitorių. Tačiau, nors šie duomenys ir perša išvadą apie biologinę lyčių skirtumų prigimtį polinkio į smurtą atžvilgiu, neturime pamiršti, jog individo ar jų grupės elgesio smurtingumą sąlygoja ir psichologiniai bei socialiniai veiksniai, kurie gali būti netgi stipresni nei biologiniai. Pavyzdžiui, Marwino Wolfgango atliktas detalus Filadelfijos juodaodžių ir baltųjų vyrų bei moterų įvykdytų kriminalinių žmogžudysčių tyrimas

rodo, kad, nors abiejų rasių grupėse vyrai įvykdo keletą kartų daugiau žmogžudysčių nei tos pačios rasės moterys, juodaodės *moterys* įvykdo tris kartus daugiau žmogžudysčių nei baltaodžiai vyrai. Kitaip tariant, *socialiniai* smurto veiksniai pasirodė besą nepalyginamai stipresni nei *biologiniai*. Tai perša išvadą, jog netgi moterys, jei jos patiria stipresnį pažeminimą nei vyrai, gali labiau nei vyrai būti linkusios žudyti. Ir, kaip rodo ankstesniuose skyriuose pateikti patikimi duomenys, yra pakankamai priežasčių manyti, jog juodaodžiai kaip visuomenės grupė patiria gerokai dažnesnius ir intensyvesnius pažeminimus, užgauliojimus ir panieką nei baltaodžiai.

Apskritai manau, jog tinkamiausia būtų išvada, kad biologija nėra smurtą nulemiantis veiksnys, su išlyga, kad didesniais smurtingumo rodikliais išsiskiria jauni vyrai, lyginant juos su kitų amžiaus grupių vyrais ir visų amžiaus grupių moterimis, tačiau ir šis faktas labiau sietinas su kultūrine vyriškumo samprata nei su biologiniais (hormoniniais) procesais.

Jei atmesime nebemadingą koncepciją, kad smurtas yra „instinktyvus" reiškinys, turime atminti, kad smurtingas elgesys, kaip ir bet koks kitas, gali vykti tik psichofiziologinėje ir anatominėje terpėje, sukuriančioje potencialą tokiam elgesiui. Suderinę šią psichofiziologinės terpės sampratą su naujausiu etologiniu mąstymu, galėtume tvirtinti, kad smurtingo elgesio potencialas slypi pačioje mūsų centrinės nervų sistemos struktūroje ir jos funkcionavimo mechanizme, o jį „pažadina" socialinė aplinka. Nepažadintas šis potencialas išlieka pasyvus ir nepasireiškia. Mano nuomone, efektyviausias ir galingiausias smurto stimulas žmogui kaip rūšiai yra gėdos ir pažeminimo jausmas, o kaltės jausmas, jei jam yra pagrindo ir jei žmogus yra jautrus šiam jausmui, jo psichofiziologinę situaciją gali pastūmėti dar toliau, transformuodamas ją iš destrukcijos aplinkos bei aplinkinių atžvilgiu į destrukciją savo kūno atžvilgiu.

Bene geriausiai faktą, kad žmonių tarpusavio smurtas pasireiškia tik tada, kai jį pažadina socialinė aplinka, daranti poveikį asmenybei,

itin jautriai gėdai, gali pailiustruoti toks paprastas pavyzdys. Jei manytume, jog smurto priežastys yra biologiniai veiksniai, tokie kaip instinktas, paveldėjimas ar smegenų pakenkimai, tuomet turėtume pripažinti, jog laikotarpiu tarp 1815 ir 1914 metų liepos mėnesio Europos jaunų vyrų populiacija buvo stebuklingai laisva nuo šių instinktų, genų ar smegenų traumų; bet 1914 metų rugpjūtį Europos vyrus staiga užplūdo vieno kurio iš šių veiksnių arba ir jų visų epidemija, kuri be pertraukos tęsėsi iki 1918 metų lapkričio, o tada jie staiga pasveiko, nes gydytojas galiausiai surado visiems tinkamų vaistų receptą – taikos sutartį!

Dešimtas skyrius

Kultūra, lytis ir smurtas: „Mes ne moterys"

Ankstesniajame skyriuje aš apibendrinau kai kuriuos argumentus, leidžiančius daryti išvadą, kad netgi tie biologiniai veiksniai, kurie koreliuoja su didesniu nužudymų skaičiumi, tokie kaip amžius ar lytis, nėra pirminės ir nepriklausomos smurtinio elgesio priežastys. Ne jie spontaniškai, iš savęs pačių, sukuria smurto impulsus; jie tik padidina polinkį į smurtą, kai individas patiria socialinius ir psichologinius smurtingo elgesio stimulus. Nesant tų stimulų, šie biologiniai veiksniai savarankiškai ir nepriklausomai nei skatina smurtą, nei yra jo priežastis.

Tai gera naujiena; nors mes negalime pakeisti ar panaikinti tokių biologinių dalykų kaip amžius ir lytis, kurie mums suteikti Dievo, mes galime įgyvendinti fundamentalius pokyčius visuomeninėje ir kultūrinėje aplinkoje, kurioje dalis žmonių patiria daugiau gėdos ir pažeminimo, nes kultūrą ir visuomenę kuriame mes. Šiame skyriuje panagrinėsiu keletą kultūrinių tradicijų, vertybių ir elgesio įpročių, kurie paskatina smurtauti, ir pasiūlysiu, kaip tai galėtų būti pakeista, kad būtų užkertamas kelias smurtui.

Kai šios sąlygos yra pakeičiamos, visuomenės narių patiriamo pažeminimo gali labai daug kartų sumažėti – kartu sumažėja ir smurto visuomenėje. Tos ekonomiškai išsivysčiusios demokratinės šalys, kurios po Antrojo pasaulinio karo yra sukūrusios „gerovės visuomenę" (visa Vakarų Europa, Japonija, Kanada, Australija ir Naujoji Zelandija), savo gyventojams siūlo visapusę ir nemokamą sveikatos apsaugą, gerą aprūpinimą būstu, palankius sprendimus darbo praradimo bei skyrybų atvejais ir t. t. Kiekvienoje iš šių šalių egzistuoja labiau lygiavos principu pagrįsta (ir kartu sudaranti mažiau prielaidų pažeminimui) socialinė ekonominė sistema nei Jungtinėse Valstijose. Tų šalių visuo-

menėse daug tolygesnis turto ir gerovės pasiskirstymas (mažesnis atotrūkis tarp turtingiausių ir neturtingiausių visuomenės sluoksnių). Jungtinėse Valstijose smurtinio nusikalstamumo (nužudymų, išprievartavimų) lygis yra nuo dviejų iki dvidešimties kartų didesnis nei bet kurioje kitoje ekonomiškai išsivysčiusioje demokratinėje šalyje. Šios situacijos priežastis puikiai paaiškina šioje knygoje išdėstyta teorija.

Kitose kultūrose taip pat būta sėkmingų bandymų pakeisti socialinę aplinką, siekiant apsaugoti žmones nuo nepakeliamos gėdos ir pažeminimo, ir šiuos pokyčius visuomet lydi didžiulis nusikalstamumo sumažėjimas, o to ir leidžia tikėtis šioje knygoje išdėstyta teorija. Tokie atvejai parodo, kaip stipriai smurtą apsprendžia socialiniai, kultūriniai ir ekonominiai veiksniai. Pavyzdys galėtų būti tos visuomenės, kuriose praktikuojamas vadinamasis „pirmųjų krikščionių komunizmas" – tai tikrai beklasės visuomenės, kurių ekonominės sistemos pagrįstos bendruomeniniu dalijimusi. Tai anabaptistų sektos – hateritai, menonitai, amišai. Viena išskirtinė tokių visuomenių savybė – smurto lygis jose iš esmės lygus nuliui. Haterių bendruomenės istorijoje, sakysime, neužfiksuota nė vieno patvirtinto žmogžudystės, išprievartavimo, sunkaus smurtinio sužalojimo ar ginkluoto apiplėšimo atvejo – nuo pat tos dienos, kai daugiau nei prieš šimtą metų jie atvyko į Ameriką. Jie taip pat praktikuoja griežtą ir absoliutų pacifizmą, ir devynioliktajame amžiuje jie turėjo emigruoti į Ameriką iš Europos kaip tik dėl to, kad ten galėjo rasti saugų prieglobstį nuo juos persekiojančių ir naikinančių įvairių šalių valdžios institucijų. Nors šis jų patirties aspektas yra viena iš priežasčių, dėl kurios aš jų visuomenės nesiūlau kaip konkretaus ir tiesiogiai sektino modelio mūsų visuomenei, jų pavyzdys vis dėlto demonstruoja, kad smurtas anaiptol nebūtinai yra universalus reiškinys ir kad socialinių, kultūrinių bei ekonominių sąlygų pakeitimas gali iš esmės sumažinti ir visų labui visiškai eliminuoti žmonių tarpusavio smurtą.

Viena akivaizdi išimtis mano dabar daromiems apibendrinimams yra Japonija, kuri neretai pavadinama „gėdos kultūra". Jei dažnai patiriama gėda ir didelis jautrumas gėdai (nesant atitinkamai stiprių kaltės

išgyvenimų) skatina smurtą kitų atžvilgiu, kodėl tokiu atveju Japonija pasižymi palyginti žemu žmogžudysčių ir aukštu savižudybių lygiu, nes tai reiškinys, būdingas vadinamosioms „kaltės kultūroms", – Europos ir kitų kraštų aukšto ekonominio išsivystymo demokratijoms arba „gerovės valstybėms"? Į šį klausimą galėtų būti du atsakymai – vienas iš jų susijęs su periodu iki Antrojo pasaulinio karo, o antrasis – su laikotarpiu po jo.

Per abu šiuos periodus Japonija gerai ją pažįstančių žmonių buvo apibūdinama kaip labai homogeniška ir konformistiška visuomenė, kuriai būdinga didelė netolerancija individualiems nukrypimams nuo visuomeninių normų ir elgesio standartų. Visuomeniniai standartai turėjo – ir dar tebeturi – didžiulę įtaką japonų elgesiui. Iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos Japonija buvo itin smurtinga visuomenė – faktiškai viena iš smurtingiausių pasaulio istorijoje. Ir jie patys save, ir jų kaimynai juos apibūdindavo kaip „karių naciją" nuo pat tų laikų, kai prieš du ar tris tūkstančius metų jie susiformavo kaip nacija. Tačiau japonų smurtas buvo nukreiptas beveik išimtinai prieš kitataučius. Kai kurioms kultūroms, kaip Japonijos, sėkmingiau nei kitoms pavyko nukreipti smurtinį savo narių elgesį į šalies išorę – toks smurtas apibūdinamas kaip kariavimas ar genocidas, – nuo savosios kultūros žmonių, kurių atžvilgiu mirtinas smurtas vadinamas žmogžudyste. Taigi japonai nuo 1930 iki 1945 metų vykdė tokį patį genocidą savo Azijos kaimynų atžvilgiu, kokį vokiečiai vykdė Europoje. Jei palygintume japonų savižudybių skaičių per pirmąją dvidešimtojo amžiaus pusę su jų įvykdytomis žmogžudystėmis (kare), žmogžudysčių santykis su savižudybėmis būtų astronominis – panašią jų proporciją ir numato šioje knygoje išdėstyta teorija.

Tačiau nuo 1945 metų socialinės ir ekonominės sąlygos Japonijoje pasikeitė iš esmės. Japonija dabar pasižymi mažiausia visuomenės narių socialine nelygybe pasaulyje (Pasaulio Banko ataskaitų apie santykines pajamas ir turtą duomenimis). Tad nieko nuostabaus, kad Japonija kartu pasižymi ir žemu kriminalinio bei struktūrinio smurto

lygiu. Nes jei socialinė ekonominė nelygybė verčia ant apatinių socialinės piramidės laiptelių stovinčius individus jausti intensyvų pažeminimą, jei sąlyginė lygiava apsaugo žmones nuo tokių išgyvenimų ir jei savo žemos padėties jausmas skatina smurto impulsus, visiškai suprantama ir logiška, kad dabartinė Japonijos socialinė ekonominė struktūra pasižymi žemu individų smurto lygiu kitų atžvilgiu, nepaisant tradiciškai didelio japonų jautrumo gėdos jausmui ir (jei tikėsime kai kuriais tyrinėtojais) ne itin didelio jų polinkio į kaltės jausmą. Juk jų socialinė ekonominė sistema, nors ji „sukasi" pirmiausia aplink gėdos, o ne aplink kaltės jausmus, aktyviai gina daugumą individų nuo per didelės gėdos ir pažeminimo, taip pat siūlo jiems nesmurtines (t. y. ekonomines) priemones pažemintam asmenybės orumui atstatyti arba jo sužlugdymui išvengti.

Jei pagrindinės smurto priežastys iš tiesų yra šie socialiniai ir psichologiniai kintamieji (gėda – garbė), akivaizdi šio principo anomalija yra faktas, kad vyrai yra ir visuomet, visais istorijos periodais ir visame pasaulyje buvo labiau linkę į smurtą nei moterys. Jei gėda skatina smurtauti, jei pažeminimas verčia gėdytis ir jei moterys visais istorijos periodais buvo laikomos prastesnėmis nei vyrai, kodėl tada moterys pasižymi mažesniu smurtingumu nei vyrai? (Ir iš tiesų, nepalyginamai mažiau tikėtina, kad moteris įvykdys žmogžudystę, nusižudys, dalyvaus karo veiksmuose ar ką nors užpuldinės – ir tai būdinga visoms kultūroms bei visiems istorijos periodams.)

„Vyriškumo" sandara ir vyrų smurtas

Kad suprastume šios akivaizdžios anomalijos priežastis, turime panagrinėti kultūrinę vyriškumo ir moteriškumo struktūrą bei skirtingas sąlygas, kuriomis šios dvi lytys, kurioms buvo primesti patriarchato sukurti „lyčių vaidmenys", patiria asmeninį pažeminimą bei viešą negarbę. Kad suprastume, kas yra fizinis smurtas, turime pirmiausia

suprasti vyrų smurto esmę, kadangi daugumą smurtinių veiksmų padaro vyrai kitiems vyrams. Ir vyrų smurtą galėsime suprasti tik tuo atveju, jei perprasime lyčių vaidmenis, pagal kurių kodeksus vyrai ir moterys integruojasi į savąją atskirą kultūrą. Einant dar toliau – vyrų „lyties vaidmenis" galėsime suprasti tik tuomet, jei suprasime, kokiu būdu jie yra abipusiškai susiję su kontrastuojančiais, bet sykiu ir juos papildančiais „lyties vaidmenimis", pagal kuriuos moterys integruojasi į tą pačią kultūrą, ir kaip moterų ir vyrų „lyties vaidmenys" reikalauja vienas kito ir palaiko vienas kito egzistavimą.

Lyčių vaidmenys įtvirtina merginų ir moterų socializaciją, skatindami moteris ir merginas laikytis tradicinio socialinių vaidmenų rinkinio, jį ginti bei primesti šį rinkinį kitoms moterims. Šių vaidmenų iškeliami apribojimai (sakysime, ribota seksualaus ar agresyvaus elgesio laisvė) yra kaina, kurią moterys sumoka už savo sąlyginį saugumą nuo mirtino ar gyvybei pavojingo smurto, vyrų ir vaikinų patiriamo nepalyginamai dažniau (geriausiu atveju tai abejotinos vertės sandoris, papirkimas, kuris, kaip supranta vis daugiau ir daugiau moterų, yra nesąžiningas jų atžvilgiu).

Yra atlikta daugybė įvairių disciplinų mokslinių darbų apie įvairioms pasaulio kultūroms bei civilizacijoms skirtus asimetriškus lyčių socialinius vaidmenis, apimančių istorijos, ekonomikos, literatūros teorijos, filosofijos, sociologijos, antropologijos, psichologijos, mokslo, teisės, religijos studijų, etninių studijų ir moterų studijų sritis. Visi šie darbai man (ir daugeliui kitų) įrodė vieną dalyką – kad įsiklausymas į moteris (pirmą kartą) ir dialogo tarp vyrų ir moterų užmezgimas, užuot tęsus tai, kas per didžiąją civilizacijos istorijos dalį buvo visų pirma vyrų monologas, yra būtina sąlyga atrasti būdams, kurie padėtų mūsų civilizaciją transformuoti taip, kad ji vėl taptų gyvybinga. Tam būtina, kad ir vyrai, ir moterys išmoktų bendradarbiavimo metodų, kurie praeityje dėl lyčių vaidmenų primetamų kodeksų buvo neįmanomi.

Savo darbe didžiausią dėmesį skiriu būdams, kuriais vyrų lyties vaidmenų kodeksai įtvirtina vyrų ir berniukų socializaciją, išmoky-

dami juos priimti savojo vaidmens diktuojamas taisykles (ir kartu jas paremti, ginti ir jų laikytis) bei iš jų išplaukiantį „garbės kodeksą". Berniukai ir vyrai dėl šio kodekso žymiai dažniau patiria fizinius sužalojimus, skausmą, suluošinimus ir ankstyvą mirtį. Šis garbės kodeksas iš vyrų besąlygiškai – nors jie to ir nenorėtų – reikalauja įvairiais atvejais naudoti smurtą tiek vyrų, tiek moterų atžvilgiu, bet dažniausiai ir intensyviausiai – savo ir kitų vyrų atžvilgiu.

Vienas iš įdomiausių sociologų padarytų atradimų yra faktas, kad vadinamosiose „garbės kultūrose" vyrai ir moterys užima labai skirtingą vietą visoje garbės paskirstymo sistemoje. Pavyzdžiui, vienas periodiškai kartojamas tyrimas rodo, kad vyrai yra vienintelis galimas garbės šaltinis arba aktyvūs jos generatoriai. Tose kultūrose, kuriose garbė yra centrinė vertybė, moterys gali daryti vienintelį poveikį garbei – tą garbę nuplėšti. Moteris turi galią sutrypti vyro garbę savo namų „mikrovalstybėje". Kultūriškai nustatyta simbolių sistema, per kurią moterys patriarchate atneša vyrams garbę arba negarbę, yra seksso sritis – t. y. moters seksualinė elgsena. Šioje vertybių sistemoje, kuri yra ir absurdiška bet kuriuo racionaliu požiūriu, ir kartu labai pavojinga žmonių kaip rūšies išgyvenimui dėl to, kad skatina vyriškosios lyties agresiją, vyrai suteikia moterims galią užtraukti jiems negarbę, t. y. vyrai savo garbę atiduoda į „savo" moterų rankas. Emociškai stipriausias būdas, kuriuo moteris gali pažeminti vyrą (šios vyriškosios santykių konstrukcijos rėmuose), yra nesantuokinis seksas, t. y. pernelyg didelis seksualinis aktyvumas ar agresyvumas („neskaistybė" arba „neištikimybė") prieš santuoką, jos metu ar netgi po jos.

Ši santykių tema labai populiari vienoje gerai žinomoje „garbės kultūroje" – Amerikos pietinėse valstijose. Bertramas Wyatt–Brownas ją iliustruoja cituodamas 1861 metais parašytą Luciuso Quintuso Cincinnatuso Lamaro laišką, skirtą Mary Chesnut; jame pietinių valstijų vyrus jis lygina su Homero herojais, kurie „kovojo kaip tikri drąsūs vyrai, ilgai ir atkakliai", o toliau primena: „Mes esame vyrai, ne moterys". Tikroji Lamaro tragedija, Wyatt–Browno įsitikinimu, buvo ta,

kad „jam, kaip ir daugeliui, pilietinis karas buvo ne kas daugiau nei paprasčiausias vyriškumo išbandymas".

Kaip savo dienoraštyje rašo Mary Chesnut, ir moterys gali perimti tą patį požiūrį į vyriškumą: „Ar ir tu kaip teta Merė? Ar tu būtum laimingesnė, jei visi giminės vyrai būtų iššudyti?" Mūsų nuostabai, ramioji panelė C. išdidžiai juos užstoja: „Taip, jei jų gyvenimas užtraukė jiems nešlovę. Yra blogesnių dalykų nei mirtis".[174] Šis požiūris visiškai atitinka griežčiausiojo režimo kalėjimuose laikomų vyrų požiūrį.

Tie patys santykiniai skirtumai tarp vyriškosios ir moteriškosios lyties vaidmenų pastebimi daugelyje civilizacijų visame pasaulyje ir visais istorijos periodais, taigi svarbu įsisąmoninti, kad būtent iš vyrų tikimasi smurtingo elgesio, būtent už jį jie yra garbinami ir niekinami, jei mėgina jo atsisakyti. O moters vertumą pagarbos ar paniekos nustato tai, kaip ji atlieka savo vaidmenį seksualinėje sferoje, ypač faktiškosios ar potencialios žmonos bei motinos vaidmenį. Vyrai gerbiami už aktyvumą (kuris galų gale pereina į smurtinį aktyvumą) ir smerkiami už pasyvumą (arba pacifizmą) – dėl to juos galima apkaltinti nevyriškumu („ištižėlis", „gaidys", „pupytė" – šios sąvokos buvo tokios svarbios žudikui, kurį citavau trečiajame skyriuje). Moterys priešingai – gerbiamos už pasyvumą, už tai, kad neužsiima joms uždrausta veikla. Jos žeminamos ar gėdinamos už aktyvumą ten, kur to aktyvumo neturėtų rodyti – seksualinėje srityje arba tose srityse, kurios joms uždraustos (profesinė karjera, agresyvumas, polinkis varžytis, konkuruoti ir siekti sėkmės, smurtinė veikla, tokia kaip dalyvavimas kare ar kitos su žudymu susijusios veiklos rūšys). Ponia Macbeth, pavyzdžiui, suvokė, kad, norėdama nužudyti, ji turi tapti „belyte", t. y. išsivaduoti iš smurtą reglamentuojančių apribojimų, kurie jai taikomi kaip priklausančiai moteriškajai lyčiai; ir netgi tada ji nesugebėjo nužudyti pati, bet turėjo pažeminti savo vyrą įkalbėdama jį tai atlikti už ją, kad ji tik pasyviai dalyvautų šiame smurto akte (ir garbę ji galėjo įgyti tik pasyviai, kaip karalienė, kai jos vyras taps karaliumi).

Papildomų įrodymų, kad vyrai yra smurto objektai, o moterys – sekso objektai, galima rasti nagrinėjant nusikaltimų, įvykdomų kiekvienos lyties atžvilgiu, pobūdį. Vyrai Jungtinėse Valstijose sudaro vidutiniškai 75 procentus ar daugiau mirtino fizinio smurto aukų, skaičiuojant žmogžudystes, savižudybes, vadinamuosius nesąmoningus susižalojimus (dirbant pavojingomis sąlygomis, dalyvaujant pavojingose sportinėse varžybose ir kitoje rizikingoje veikloje), mirtis kariniuose konfliktuose ir t. t. Kasmetiniais Pasaulinės sveikatos organizacijos duomenimis, visame pasaulyje vyrai miršta nuo visų šių smurto formų du–penkis kartus dažniau nei moterys. O moterys, remiantis patikimiausiais turimais duomenimis, dažniau nei vyrai tampa seksualinių nusikaltimų (išprievartavimų, kraujomaišos) aukomis. Ir vyrai, ir moterys, atrodo, linkę pripažinti, kad vyrai yra labiau priimtini kaip fizinio smurto objektas nei moterys, nes tiek vyrai, tiek moterys vyrus nužudo kelis kartus dažniau nei moteris. Netgi psichologų atliktuose eksperimentuose tiek vyrai, tiek moterys atskleidžia didesnį polinkį ir norą identiškomis aplinkybėmis suteikti skausmą vyrams nei moterims. Duomenys apie smurtą vaikų atžvilgiu šalyse, kur tokių tyrimų statistika gana tiksli, rodo, kad berniukai dažniau nei mergaitės patiria mirtiną ar gyvybei pavojingą smurtą namuose (traktuojami kaip priimtinesni smurto objektai), o mergaitės dažniau tampa seksualinio smurto aukomis (traktuojamos kaip sekso objektai) – su nedaugeliu išimčių. Beveik kiekvienoje šalyje, kurioje karinė tarnyba privaloma, yra nustatyta, kad arba tik vyrai turi būti šaukiami jos atlikti, arba tik vyrai turėtų būti siunčiami į karinius veiksmus. Visa tai neturėtų mūsų stebinti, žinant patriarchalinei visuomenei būdingą vyrų tarpusavio konkurenciją dėl socialinės padėties, „šaunuolio" ar didvyrio etiketės ir kartu dėl garbės.

Mes negalime net svajoti apie smurto užkardymą be radikalių vyrų ir moterų lyčių vaidmenų pokyčių. Vyriškosios lyties vaidmuo skatina smurto kultą, nes nenaudojantis smurto vyras statomas prie „gėdos stulpo", tuo tarpu smurtautojas keliamas ant garbės pjedestalo. Mote-

riškosios lyties vaidmuo taip pat skatina vyrų smurtą ir tuo pat metu slopina moterų smurtą, varžydamas moterų laisvę ir paversdamas jas nuo vyrų priklausomais sekso objektais, kurie šlovę užsitarnauja tiek, kiek nuolankiai sutinka su savojo vaidmens kanonais, ir atitinkamai užsitraukia gėdą, jei mėgina juos sulaužyti. Tai skatina vyrus vertinti moteris kaip sekso objektus, o moteris skatina susitaikyti su savo vaidmeniu. Tokia situacija skatina moteris (ir vyrus) traktuoti vyrus kaip smurto objektus, o vyrą – griebtis smurto, jei moteris, su kuria jis susijęs ar kurią yra vedęs, jį „pažemina", savo elgesiu peržengdama lyties vaidmens jai numatytas ribas.

Kadangi kultūra yra visos visuomenės kūrinys, tai jei norime kaip nors sumažinti mūsų visuomenėje klestinčio tiek fizinio, tiek seksualinio smurto lygį, galime tai padaryti. Kalbėti apie seksualinės asimetrijos, suteikiančios vyrams ir moterims diametraliai priešingus lyties vaidmenis, panaikinimą yra tas pats, kas kalbėti apie vyrų ir moterų išsivadavimą iš sutartinių ir destruktyvių stereotipų; būtina tiek vyrus, tiek moteris imti traktuoti kaip individus, keliančius sau individualius tikslus ir besielgiančius pagal savo individualias galimybes, o ne kaip narius grupės (vyrų ar moterų), kuriai jie priklauso.

Civilizacijai būdingas vienas gana tragiškas paradoksas. Viena vertus, civilizacija iki šiol buvo labiausiai žmogaus rūšies gyvybingumą stimuliuojantis išradimas, kurį tik mūsų rūšis yra sukūrusi. Mokslo pasiekimai sudarė sąlygas gyventi ilgiau ir geriau, sėkmingiau vaduotis iš daugelio ligų ir skausmų, taip pat šalčio ir alkio, nei tai buvo įmanoma iki civilizacijos aušros. Daugelis meno formų, kurios negalėjo egzistuoti ir neegzistavo iki civilizacijos, yra tarp tų pagrindinių dalykų, kurie suteikia gyvenimui vertę. Bet paradoksas slypi tame, kad civilizacija sykiu su savo privalumais neregėtai padidino ir žmonių tarpusavio smurto lygį, ir žmogaus potencialą realizuoti savo smurtinius ketinimus. Praeityje svarbiausia grėsmė žmonių rūšies išgyvenimui buvo gamta, o dabar ši grėsmė yra kultūra. Jei žmonijos kentėjimą iki civilizacijos būtų galima sąlygiškai apibūdinti kaip liūdesį ir gailestį,

tai atsiradus civilizacijai šis kentėjimas pamažu tapo tragedija. Iš tikrųjų nebūtų per stipru pasakyti, kad smurtas yra tragiška civilizacijos yda. Uždavinys, su kuriuo šiandien susiduriame – tai pamėginti suvokti, ar galime sunaikinti tragiškąjį (smurtinį) civilizacijos elementą, sykiu išsaugodami jos pozityviuosius aspektus.

Kodėl vienas iš civilizacijos padarinių yra didžiausias žmonių tarpusavio smurto protrūkis visoje žmogaus rūšies istorijoje, nuo pat mūsų protėvių primatų? Manau, kad į šį klausimą galima atsakyti tik pasitelkiant gėdos psichologiją. Gėda skatina ne tik destruktyvų elgesį – ji skatina ir konstruktyvią veiklą. Būtent jausmai yra siekimų variklis, jie skatina poreikį siekti aukštų tikslų, o tai savo ruožtu paskatino ir patį civilizacijos atsiradimą.

Bet – ir tai yra problemiškiausia teorijos vieta – tas pats jausmas, gėda, skatinantis svajones, aktyvumą ir pasiekimų troškulį, kurie buvo būtini civilizacijai sukurti, sykiu skatina ir smurtą. Milžinišką civilizacijos atsineštą technologijos progresą lydi toks pat milžiniškas gėdos ir pažeminimo skatinamų smurto impulsų protrūkis. Vyksta drama, kurią mums demonstruoja pasaulio (t. y. civilizacijos) istorija; visuomenės gyvenimas toje dramoje – tai beveik nepertraukiama, nuolatos intensyvėjanti masinių žudynių lavina, vis labiau totaliniai ir vis labiau genocidu virstantys karai, iki šiol nematyta grėsmė ne tik pačios civilizacijos tęstinumui (civilizacijos, kuri pati, neperdedant, ir atvedė į šią situaciją), bet ir, kas žymiai svarbiau, žmogaus kaip rūšies išlikimui, kurio labui civilizacija ir buvo sukurta.

Atlikęs daugelį klinikinių tyrimų su linkusiais į smurtą vyrais, taip pat analizuodamas gėdos ir kaltės psichodinamiką, priėjau prie išvados, kad sąsaja tarp smurto ir civilizacijos yra diametraliai priešinga tai, kurią teigė Freudas. Freudas smurtą traktavo kaip neišvengiamą, spontanišką, natūralų, įgimtą, instinktyvų impulsą, o civilizaciją ir moralę – kaip mėginimą „tramdyti" smurtinius impulsus, juos neutralizuoti ir kontroliuoti. O aš smurtą matau kaip gynybinę reakciją, turinčią priežastį ir paaiškinamą, todėl įmanomą užkardyti. Ligšioli-

nę civilizaciją (dėl susisluoksniavimo į klases, kastas, amžiaus grupes, dėl seksualinės asimetrijos) traktuoju kaip vieną iš pagrindinių smurto šaltinių.

Vienas iš dvidešimtojo amžiaus galvosūkių yra nacizmo fenomenas: kaip viena iš labiausiai civilizuotų tautų pasaulyje galėjo kaip normą priimti tokį necivilizuotą, barbarišką elgesį? (Tą patį klausimą galima kelti ir kalbant apie Japonijos vaidmenį Antrajame pasauliniame kare.) Bet pagal šioje knygoje išdėstytą koncepciją genocidas nereiškia civilizacijos regresijos, nukrypimo ar atsiribojimo nuo jos. Tai pačios civilizacijos esmės nulemta, užprogramuota raidos tendencija – jos tragiškoji yda. Genocidas būdingas visų didžiųjų pasaulio civilizacijų istorijai – tiek Mesopotamijai, tiek senovės Romai, tiek viduramžių Europai. Tai ir juodaodžių vergų prekybos bei Amerikos užkariavimo laikai, ir holokaustas, ir atominio ginklo sukūrimas bei panaudojimas.

Kaip tada kovoti su smurtu? Moralinė vertybių sistema (kurią aš vadinsiu „gėdos etika"), sudaranti garbės kodekso pamatą tose patriarchalinėse kultūrose ir subkultūrose, kuriose elgesio normos įtvirtinamos visų pirma sankcijomis, nustatančiomis ribas tarp alternatyvos – gėda ar garbė (mafija, miestų gatvių gaujos ir didelė visos Amerikos kultūros dalis), racionalizuoja, įteisina, skatina smurtą ir netgi padaro jį privaloma elgesio norma, užuot jį draudusi ar slopinusi.

Ta moralės forma, kurią aš vadinu kaltės etika (Dievo įsakymas „Nežudyk"), yra mėginimas sukurti tam tikrą terapiją, mėginimas pagydyti žmogaus polinkį į smurtą, kurį skatina gėdos etika. Tai kilnus mėginimas, tik, deja, nesėkmingas. Tačiau kodėl jis nėra toks veiksmingas kaip norėtųsi? Manau, šioje knygoje pateikta smurto kilmės analizė leidžia surasti atsakymą į šį klausimą. Kaltės etika neišsprendė ir negali išspręsti smurto problemos todėl, kad ši etika nesugriauna smurtą skatinančios motyvacinės struktūros (gėdos ir iš jos išplaukiančios gėdos etikos). Kaltė ir kaltės etika tik pakeičia gėdos sužadinto smurto kryptį, tačiau neužkerta jam kelio. Smurtinius impulsus kitų žmonių atžvilgiu, kuriuos generuoja gėda, ji nukreipia į save patį. Tačiau paties

smurto ji nei užkardo, nei jį slopina. Savižudybė nėra žmogžudystės problemos sprendimas: abi smurto formos yra vienodai mirtinos. Mazochizmas nėra sadizmo problemos sprendimas: abi patologijos formos yra vienodai destruktyvios ir skausmingos.

Taigi nei gėda, nei kaltė negali išspręsti smurto problemos; gėda ir pažeminimas sukelia neapykantą, kuri virsta smurtu (dažniausiai nukreiptu į kitus žmones), o kaltė tik pakeičia jo kryptį (dažniausiai į save). Bet tiesiog tvirtinti, kad mums reikia daugiau meilės ir mažiau gėdos bei kaltės jausmų, yra tuščia ir beprasmiška. Iš tikrųjų mums reikia vieno – sugebėti tiksliai nustatyti sąlygas, kurios yra palankios formuotis meilei, neslopinamai nei gėdos, nei kaltės jausmų. Juk akivaizdu, kad gėda ir kaltė tikrai slopina meilę. Gėda neleidžia žmogui mylėti kitus žmones, nes jaučiant gėdą trūksta sveikos savimeilės, todėl gėda skatina žmogų „siurbti" taip trūkstamą meilę iš kitų ir nukreipti ją į save. Tuo tarpu kaltė slopina sveiką savimeilę ar puikybę, kurią krikščioniškoji kaltės etika vadina didžiausia iš septynių didžiųjų nuodėmių. Kaltė skatina žmogų, užuot save mylėjus, nekęsti savęs, kadangi kaltės jausmas yra lydimas minties, kad yra nusipelnyta bausmės (skausmo, aplinkinių neapykantos), o ne apdovanojimo (malonumo, meilės).

Jei smurtą traktuosime kaip visuomenės sveikatos ir profilaktinės medicinos problemą, turime kelti klausimą: kokios sąlygos skatina gėdos ir kaltės jausmus socialiai ir epidemiologiškai reikšmingu lygmeniu? Svarbiausios sąlygos yra santykinis skurdas, diskriminacija rasės ir amžiaus pagrindu, lyčių asimetrija. Tad jei norime užkirsti kelią smurtui, mūsų darbotvarkėje turi būti politinės ir ekonominės reformos.

Socialinė politika, efektyviausiai užkardanti smurtą, yra tokia, kuri sumažintų gėdos ir pažeminimo mastus visuomenėje. Siekdami mažinti gėdos ir pažeminimo mastus, turime nuslopinti gėdą skatinančius, regresyvius, į vaikystę grąžinančius visuomenės narių pasyvios priklausomybės poreikius. O norint šiuos poreikius nuslopinti,

juos reikia pirmiausia patenkinti – labiau rūpintis vieniems kitais, pirmiausia – tais, kuriems labiausiai to reikia, ypač kūdikiais ir vaikais, nes vaikystėje meilės ir globos poreikis yra didžiausias ir labiausiai besąlygiškas. Dar kartą cituodami frazę, kurią Dostojevskis įdėjo Tėvui Zosimai į lūpas, turime pripažinti, kad „kiekvienas yra atsakingas už kiekvieną".

Amerikos kultūrai būdingas priklausomybės baubas – pirmiausia šis baubas baugina vyrus, todėl nieko nuostabaus, kad savo šalyje mes turime šitiek smurto – ypač vyrų smurto, nes smurtą minėtasis priklausomybės baubas kaip tik ir skatina. Jausmas, kuris šį priklausomybės baubą pažadina, yra gėda. Vyrai daug dažniau nei moterys yra mokomi, kad trokšti meilės ar globos iš aplinkinių reiškia būti pasyviam, silpnam, priklausomam ir stokojančiam ambicijų – trumpai tariant, nevyriškam; tokie vyrai visuomenės akyse nusipelno gėdos, pajuokos bei nepagarbos. Moterys, priešingai, tradiciškai mokomos, kad jos bus gerbiamos, jei, ir tik jei, jos prisiims vaidmenį, kuris nukreipia jų gyvenimą į palyginti pasyvų tikslą – siekti būti mylimai vyro, socialinės ir ekonominės padėties siekti susietai su vyro socialine ir ekonomine padėtimi, atsisakant aktyvios veiklos, ambicijų, nepriklausomybės bei iniciatyvos arba jas stipriai ribojant ir slepiant. Šie apribojimai sumažina moterų potencialą naudoti smurtą, bet jie ir neleidžia moterims aktyviai ir tiesiogiai dalyvauti kuriant civilizaciją, iš dalies paversdami jas vien vyrų sekso objektais.

Mus, amerikiečius, apima siaubas tik pagalvojus, kad vyras gali būti nuo ko nors priklausomas (nuo kito asmens nei jis pats) ir kad moteris galėtų būti priklausoma nuo ko nors kito nei savo vyro ar tėvo. Mums būdinga priklausomybės nuo kito žmogaus baimė yra pastebima iš mūsų baisėjimosi tuo, kas gana klaidingai vadinama „gerovės priklausomybe" – ar tai būtų bedarbio, ar neįgaliojo, vienišos motinos ar tėvo neturinčio vaiko „priklausomybė" nuo visuomenės. Šis faktas slepia, o gal greičiau atskleidžia tai, kad mes kaip

nacija mažiau linkę padėti savo piliečiams nei bet kuri kita demokratija pasaulyje. Savo piliečiams mes suteikiame mažiau sveikatos apsaugos, globos vaikams, būsto garantijų, paramos šeimai ir t. t. Galiausiai mes linkę niekinti ir kaltinti žmones, kuriems akivaizdžiai ko nors iš mūsų reikia. Tad nieko nuostabaus, kad savo visuomenėje turime daugiau smurto nei turi bet kuri kita demokratinė šalis, taip pat ir daugiau kalinių. Juk mes niekiname dalį mūsų visuomenės tik už tai, kad jie turi poreikių, kurių turi visi žmonės.

Slopinami poreikiai lieka nepatenkinti, bet jie niekur neišnyksta. Užslopinti poreikiai sugrįžta užmaskuota forma pasąmonės lygmenyje ir pasireiškia įvairiais psichopatologijos simptomais. Viena forma, kuria sugrįžta užslopintas globos poreikis, yra chroniška institucionalizacija, ar tai būtų nuolatinis polinkis sugrįžti į kalėjimą, ar į psichiatrijos ligoninę, ir tai leidžia mums kaip visuomenei palaikyti sistemą, baudžiančią daugybę žmonių už netoleruojamus jų poreikius ir šykščiai juos tenkinančią.

Faktiškai mūsų visuomenėje klestintis smurtas atskleidžia mūsų gėdą dėl to, kad esame mažiau „nepriklausomi" nei deklaravome esą prieš du šimtmečius. Šiuolaikinėje Amerikoje trokšti meilės, būti priklausomam nuo kitų, nebūti pernelyg savimi patenkintam reiškia būti žeminamam visų mūsų visuomenės institucijų, pradedant socialinio aprūpinimo įstaigomis ir baigiant psichiatrijos ligoninėmis bei kalėjimais. Individui sudaromos sąlygos apsimesti, kad institucijos globoje jis yra dėl savo pavojingumo ir grėsmingumo, aktyvumo ir agresyvumo, savo gaivališko nepriklausomumo ir nesugebėjimo sutilpti į visuomenės nubrėžtus rėmus, ir kad teisėjams neliko nieko kito kaip tik prieš jo valią jį įkalinti. Tačiau tikroji tiesa yra ta, kad daugybei mūsų visuomenės vyrų tik kalėjime teatsiranda galimybė triskart per dieną gauti pavalgyti, naktį išsimiegoti šiltoje lovoje, turėti stogą virš galvos, taip pat turėti šalia savęs žmones, kurie tavimi nuolatos „pasirūpina" – bent jau tuo, kad kasdien ir kas naktį tu būtum ten, kur ir privalai būti.

Dėl šios priežasties efektyviausias būdas padidinti smurto ir nusikalstamumo lygį visuomenėje – tai daryti tai, ką mes vis intensyviau darome jau keletą dešimtmečių. Mes leidžiame vis didesniam skaičiui mūsų vaikų ir suaugusiųjų skursti, likti apleistiems, alkaniems, benamiams, ligotiems, be išsilavinimo, o tiksliau – mes verčiame juos tokiais tapti. Ypač efektyvi priemonė smurto mastams visame pasaulyje didinti – tai didinti atotrūkį tarp turtingųjų ir vargšų. Šia politikos strategija mes neapsiribojame Jungtinėse Valstijose, mes skleidžiame ją visame pasaulyje, ypač vis labiau skurstančiose trečiojo pasaulio šalyse, ir galime neabejoti, kad visuotiniai smurto protrūkiai pasieks naujas aukštumas.

Santykinis skurdas – t. y. tam tikrų visuomenės sluoksnių skurdas šalia kitų visuomenės sluoksnių klestėjimo – daug efektyviau pažemina ir kartu skatina smurtą nei absoliučiai didesnis, bet visuotinis skurdas. Pažeminimas ir gėda gimsta ne pilve ar kišenėje, o akyse, kai pastebima, kad kitas yra turtingesnis ir kitaip pranašesnis. Archajiška, ikimoksline moralės kalba šis atotrūkis tarp turtingųjų ir neturtingųjų vadinamas neteisingumu. Tačiau dauguma žmonių pasaulyje dar tebemąsto moralės kategorijomis, ir suvokimas, kad esi neteisingumo auka, sukelia gėdą, kuri savo ruožtu paskatina smurtą.

Tad žvelgiant visuomenės sveikatos aspektu, socialinė gėdos psichologija, diskriminacija ir smurtas tampa svarbiausiu prevencinės psichiatrijos dalyku. Gėdos priežastys ir pasekmės bei jų psichodinaminiai parametrai yra vis intensyviau tyrinėjami, suvokiant kritinį smurto potencialą branduoliniame amžiuje bei įvertinant nemažėjantį smurto lygį Amerikos visuomenėje. Savo atliktais tyrimais, susijusiais su psichologinėmis gėdos pasekmėmis, aš noriu įrodyti, kaip tokie iš pažiūros banalūs įvykiai kaip paskirų visuomenės narių asmeninė graužatis ar drovėjimasis susilieję gali virsti smurto epidemija, visai taip pat, kaip tokie mikroskopiniai organizmai kaip mikrobai gali turėti labai blogų pasekmių visuomenės sveikatai. Kaip teigė Rudolphas Virchowas, kuris daugiau kaip prieš šimtmetį daug prisidėjo kuriant

profilaktinės medicinos ir visuomenės sveikatos priežiūros pagrindus: „Medicina yra visuomenės mokslas, o politika – tai ta pati medicina, tik platesniu mastu".

Jei kanalizacijos sistemos sutvarkymas gali užkirsti kelią didesniam skaičiui mirčių nei visi pasaulio gydytojai, tai sistemingai žmones žeminančių socialinių, ekonominių ir juridinių institucijų reforma norint užkardyti smurtą gali padaryti daugiau nei viso pasaulio pamokslininkai ir baudimo sistemos. Mums iškilęs uždavinys – gėdos ir kaltės psichodinamikos sampratą susieti su platesniais socialiniais ir ekonominiais veiksniais, kurie šiuos jausmus paverčia masine savižudybių ir žmogžudysčių epidemija.

Epilogas

Civilizacija ir jos „blogoji pusė"

„Mano tėvo ūkyje yra daugybė akrų žemės, – pagalvojo berniukas, šuoliuodamas ant arklio per žalias banguotas ganyklas į Misūrio slėnio kalvos viršūnę, kurios papėdėje iki pat horizonto driekėsi Nebraskos lygumos, kažkur tolumoje siekiančios Kanzaso, Ajovos ir Misūrio valstijas: derlingos žemės krūtys, iš kurių tekėte teka pienas ir medus. – Taip, tai tikrai yra Pažadėtoji Žemė, apie kurią Mozė tik svajojo", – mąstė jis, nulipęs nuo arklio ir ilsėdamasis medžio paunksmėje bei leisdamas atsigauti nuvargusiam arkliui. Jo pirštai, tingiai žarstantys derlingą žemę po medžio laja, netikėtai užčiuopė po pačiu žemės paviršiumi kažką smailų. Tai buvo indėno strėlės antgalis – tikras antgalis, puikiai apdirbtas. Jis pagalvojo: „Mes juk gyvename jų žemėje! Jie čia gyveno visai neseniai, vos per vieną žmogaus gyvenimą! Aš mačiau juos nutapytus istoriniame paveiksle didžiojo medinio dvaro su kolonomis laiptinėje, kur vaizduojamos iškilmės, kai jie pasirašo savo žemės perdavimo mums aktą. Bet juk mes privertėme juos tai padaryti! Jie neturėjo kitos išeities – pasirašyk arba mirk! – tačiau jie vis viena mirė, ar pasirašė tą aktą, ar ne. Taigi mes atėmėme iš jų žemę ir juos iššudėme. Kaip keista – bažnyčioje girdime „nežudyk" ir „nevok", tačiau tai netrukdo mums valdyti jų žemės, joje ūkininkauti, netgi mylėti šį nuostabų kampelį, kurį mylėjo ir jie – mylėjo taip, kad tik savo gyvybės kaina užleido jį mums, o mes jį užvaldėme žudydami. Mes jį patręšėme jų krauju ir kaulais – visai kaip Hitlerio kariuomenė, kurią kiekvieną savaitę gali matyti kino ekrane, trempiančią žalius Belgijos, Prancūzijos, Lenkijos, Rusijos laukus, Europos kraštovaizdžius, tokius panašius į tą, kuris čia aplinkui. Kodėl mano draugų tėvai ir vyresnieji broliai guldo savo galvas Europoje, siekdami sustabdyti Hitlerį? Todėl, kad mes žinome, ką jis padarytų, jei nugalėtų, nes jis tai

daro dar net nenugalėjęs. Jis iššudytų visus, kurie jam būtų neparankūs, o visus slavus paverstų vergais, pagal lotynišką posakį *Nomen est omen*[175]. Hitleris nemato skirtumo tarp žodžių, daiktų ir žmonių, lygiai kaip ir mūsų kaimynė, „sena kvaiša", gyvenanti mano gatvėje, kuri vaiko mus nuo šaligatvio šalia savo namo, kad jo neišpurvintume, ir jį visą dieną šluoja, nes taip ji jaučiasi iššluojanti iš savo sąmonės ją kankinančias nešvarias mintis. Nešvarios mintys jai atrodo šiukšlės ir atvirkščiai, todėl pro jos namus, užuot ėję šaligatviu, mes vaikščiojame gatve. Nieko nuostabaus, kad Hitleris yra žiaurus: žodžius jis traktuoja kaip daiktus, žmones – kaip žodžius, slavus – kaip vergus. Taigi galų gale visi žmonės jam tėra tik daiktai. Taip, jis nepalyginamai pavojingesnis nei mano kaimynė – tačiau ji yra ne didesnė beprotė nei jis! Mes žinome, kad didelę dalį žmonių jis nori iššudyti, ne vien tik paversti vergais. Jis nekenčia žydų ir čigonų, luošių ir šlubių. Jis iššudytų visus, kurie negali apsiginti. Kaip bet kuris banditas, jis yra pasirengęs žudyti kiekvieną silpnesnį už save. Kodėl jis jaučiasi toks silpnas, kad turi būtinai nuolat įrodinėti savo jėgą?

Galima įsivaizduoti, kas būtų, jei jis nugalėtų. Po šimto metų jo kareivių palikuonys sėdėtų kaip aš dabar po medžiu kur nors Bohemijos ar Moldavijos lygumose ir gėrėtųsi kraštovaizdžiu. Ir ar jie pagalvotų, ar jiems rūpėtų, kad visa tai įgyta per jų sunaikintų žmonių kraują; žmonių, kurių išlikę palikuonys dabar kaip gyvuliai suvaryti į rezervatus, paversti vergais ar apskritai išnaikinti? Ir kaip Hitleris įsiveržė į „gyvybinę Rytų erdvę", taip ir mano protėviai įsiveržė į „gyvybinę Vakarų erdvę". Kaip jis milijonus žmonių pavertė vergais, taip pat padarė ir mano protėviai. Kaip jis iššudė ištisas žmonių rases, taip ir mano protėviai išnaikino ištisas indėnų gentis – visus iki vieno vyrus, moteris, vaikus. „Geras indėnas yra negyvas indėnas" – taip skamba senasis Vakarų užkariautojų šūkis. Visa mūsų istorija nužymėta kruvinu genocido brėžiu, visai kaip ir mūsų priešų, vokiečių ir japonų. Štai aš sėdžiu po medžiu savo tėvo ūkyje ir randu po juo indėno strėlės antgalį, kaip po šimtmečio koks nors vokiečių berniukas kur nors Rytų

Europoje rastų Dovydo Žvaigždę, tokią pat nereikšmingą ir menką, koks dabar yra šis antgalis."

Kai pirmą sykį suvokiau, kad aš, kaip ir kiti amerikiečiai, besimėgaudami gyvename žemėje, kurią pavogėme iš kitų žmonių, paprasčiausiai išnaikindami tuos, kurie mums priešinosi, ir kad visa tai mano šeimos turimoje žemėje įvyko prieš laiko atkarpą, lygią vos vieno žmogaus ilgam gyvenimui, šis suvokimas manyje pažadino skepticizmą dėl man įdiegtų visuotinai įprastų nusikaltimo ir bausmės, teisybės ir neteisybės, nuosavybės ir vagystės, teisėtumo ir neteisėtumo sąvokų. Tą patį skepticizmą po kurio laiko radau išreikštą puikiame Tolstojaus romane „Prisikėlimas", kurio veiksmas vyksta devynioliktojo amžiaus Rusijos kalėjime. Šioje knygoje autorius senyvo, pusiau pamišusio kalinio lūpomis pasako monologą, puikiai apibendrinantį tai, ką aš pajutau ir ką turėjo pajusti mano protėviai atžvilgiu tų, kuriems šios Amerikos lygumos buvo iš tiesų gimtoji žemė. Senis, lankytojams įėjus į jo kamerą, nerišliai murma, kad jo kalintojai yra antikristai, o kai kalėjimo lankytojas anglas paklausia vertėjo, ką jis sako, jam išverčiama, kad senis smerkia viršininką, kam jis laiko nelaisvėje žmones.

– O kaipgi, paklauskite, jo manymu, reikėtų elgtis su tais, kurie nesilaiko įstatymo?

Senis keistai nusijuokė, iššiepęs tankius dantis.

– Įstatymo! – pakartojo jis niekinamai. – Jis pirma apiplėšė visus, visą žemę, visus turtus iš žmonių atėmė, po savim susibruko, visus sumušė, kas prieš jį ėjo, o paskui įstatymą parašė, kad niekas neplėštų ir nežudytų. Tegul jis būtų pirma ta įstatymą parašęs.[176]

Aš nesigirsiu žinąs kokių nors būdų mūsų tragiškojo moralinio paveldo problemoms išspręsti. Bet tikiuosi, kad šio paveldo apmąstymas paskatins amerikiečius liautis jautusis pasaulio teisuoliais ir teisėjais. Šis apmąstymas gali mums priminti, kad dosnumo ir davimo dvasia nėra užmirština vien dėl to, kad tai, ką mes turime, turime ne dėl to, kad tai mums buvo duota, o turime kaip grobį. Galimas daiktas, tai mums primintų, kad Dievo mirtis tokia tragiška yra ne todėl, kad ne-

bėra kam palaikyti moralinius įstatymus, o todėl, kad nebeturime nė vieno, kuris galėtų mums atleisti.

Nė vienas žmogus, be abejo, negali būti laikomas moraliai atsakingu už tai, ką padarė jo protėviai, bet mes esame moraliai ir todėl kaip nusikaltėliai atsakingi už tai, kad ir toliau gyvename žemėje, kuri įgyta per ginkluotą smurtą ir žudynes, ir naudojamės jos vaisiais. Ir netgi tokia amerikiečių padėties formuluotė gresia pernelyg dideliu mūsų istorijos moralinių peripetijų supaprastinimu. Pradžiai – negalima visų amerikiečių lyginti tarpusavyje. Vergai iš Afrikos, pavyzdžiui, buvo atvežti į šią šalį prieš jų valią; ne savo valia čia atsidūrė ir pabėgėliai, kurie imigravo gelbėdami savo gyvybę, patyrę tokias kančias ir pažeminimus, kad tikrai neturi racionalaus pagrindo, gyvendami čia, jausti kokią nors asmeninę kaltę. Daugelio iš šių naujųjų imigrantų gimtoji žemė buvo užgrobta svetimųjų, kurie kėsinosi ir į jų pačių gyvybę. Tas pat pasakytina apie pirmuosius imigrantus, kurių giminės čia nugyveno jau daugelį kartų, kaip ir manoji. Nė vienas neatvyko čionai bėgdamas nuo gero gyvenimo savo tėvynėje. Dauguma čia pateko, kad išvengtų bado, pogromų, karų ir genocidų. Jie čia atvyko tam, kad išgelbėtų savo gyvybę, atvyko palikdami už jūrų draugus ir giminaičius, dauguma iš kurių mirė ar žuvo, pasilikę žemėje, kurioje gimė. Tad dauguma mūsų protėvių, kurie žudė ir plėšė vietinius amerikiečius, patys buvo plėšiami ir žudomi tuose kraštuose, iš kurių čionai atvyko.

Beje, tuos pačius sudėtingus moralinius kazusus bei dviprasmiškumus galima pritaikyti ir tiems smurtautojams vyrams ir retkarčiais moterims, kurie bei kurios žudo ir apiplėšinėja šiandieninius „vietinius amerikiečius" – t. y. mus, mūsų draugus ir gimines. Kitaip tariant, žmonės, kurie šiandien žudo bei plėšia ir kuriuos mes vadiname „kriminaliniais nusikaltėliais", dažniausiai yra tokie pat nelaimingi, tokie pat traumuoti, tokie pat smurto ir pasikėsinimų nužudyti taikiniai kaip ir mūsų protėviai, pionieriai ir kaubojai, kai žudė ištisas vietinių Amerikos indėnų kartas, kad atsikovotų sau žemės sklypelį, kuriame galėtų gyventi.

Istorija yra tragedija, o ne moralizuojanti pjesė; taip pat ir Amerikos istorija, kuri, kaip ir daugelis kitų, didžiąja dalimi yra smurto istorija[177], yra greičiau tragedija, o ne moralizuojanti pjesė. Ji negali – jei vengsime moralinio supaprastinimo, kuris pats yra smurtas tikrovės atžvilgiu – būti paversta pasaka apie gerus indėnus ir blogus kaubojus (ar atvirkščiai) arba apie gerus indėnus ir blogus šventeivas (ar atvirkščiai), arba apie gerus policininkus ir blogus plėšikus (ar atvirkščiai). Smurtas yra tragedija, ir kiekvienam susijusiam su juo kyla grėsmė patirti moralinį nuopuolį ar fizinę žalą. Sykiu smurtas atskleidžia bei išreiškia ir tragiškąją civilizacijos ydą.

Stebiuosi, kaip retai žmonės suvokia, kaip daugelis šiandieninių kriminalinių nusikaltėlių yra panašūs į čia atsikėlusius mūsų protėvius. Pavyzdžiui, valstijoje, kurioje dabar gyvenu, Masačusetse, mane sykiu ir juokina, ir trikdo teisuoliškas pasipiktinimas, su kuriuo politikai, laikomi Bostono intelektualais, demaskuoja skandalingą jaunų narkotikų prekiautojų elgesį. Šiuos jaunuolius, kurie, be abejo, gali būti laikomi klasikiniais šiuolaikiniais verslininkais, tie patys Bostono intelektualai galėtų išliaupsinti kaip pavyzdžius jų bendraamžiams. Šiaip ar taip, jie užsitikrina sau pragyvenimą verslo veikla, nešančia didžiulius pelnus ir reikalaujančia palyginti menkų investicijų, ir neretai sugeba reinvestuoti savo didžiules pajamas taip pat dorai, kaip tai darė dabartinių vadinamųjų intelektualų protėviai. Būtent jie sukūrė tas sąlygas, kuriomis dabar gyvena jų moralizuoti mėgstantys palikuonys (pakankamai komfortabilias, todėl jiems dabar nereikia užsiiminėti narkotikų prekyba); sukūrė septynioliktajam ir aštuonioliktajam amžiui būdingomis narkotikų prekybai ekvivalentiškomis priemonėmis, tokiomis kaip vergų prekyba, opiumo kontrabanda, romo varymas, žudymas. Jei jie tuo nebūtų užsiėmę, jų palikuonys dabar tikrai nebūtų tokie turtingi, kad galėtų mėgautis moraline prabanga smerkti „kriminalinį" jaunų afroamerikiečių, Lotynų ir Azijos šalių kilmės amerikiečių vyrų verslą – vyrų, kurie savo gerovę šiandien kaupia panašiais metodais, kaip tai kadaise darė kiti.

Tai, ką pasakiau apie šiandieninius prekiautojus narkotikais, nereiškia, kad aš linkęs menkinti tą didžiulę žalą, kurią narkotikų vartojimo epidemija daro neturtinguosiuose miestų getuose. Nelegalių narkotikų poveikis sveikatai daro beveik tokią pat žalą, kaip alkoholis ir tabakas bei legalūs narkotikai. Antra vertus, jie neprilygsta kitos daugeliui prieinamos prekių rūšies – ginklų – poveikiui. Aš visai nenoriu menkinti žalos, kurią daro narkotikų prekeiviai. Tiesiog noriu pabrėžti, kad žala, kurią padarė pirmieji baltaodžiai atvykėliai, atsikraustę į Naująją Angliją ir kitus Amerikos regionus, buvo tikrai ne mažesnė nei ta, kurią dabar daro gatvių gaujos.

Kokia mūsų kaip tautos tragiškosios ydos prigimtis – ydos, kurios pasekmė yra neprilygstamai didelio masto kriminalinis smurtas? Manau, kad atsakymą į šį klausimą galima rasti nagrinėjant Melville'o kapitono Ahabo, kurį aš pasirinkau tipiško ydingo amerikiečio prototipu, charakterį. Šią ydą apibūdinčiau kaip šventeivišką polinkį moralizuoti ir bausti, kurį skatina iliuzija, jog „mes" turime žinojimo, kas yra gera, o kas bloga, monopolį (kartu savo naudai užmiršdami, kas atsitiko porai, kuri valgė vaisius nuo gėrio ir blogio pažinimo medžio), be to, žinome, kad „mes" esame geri, o „jie" yra blogi. Ir jei atsiminsime, kad Ahabas, kaip vyras, reprezentuoja tik vyriškąją populiacijos mažumą, verta pagalvoti, kad jei moteriškoji dauguma nebalsuotų taip, kaip balsavo iki šiol, kapitonai Ahabai niekuomet nepatektų į valdžią.

Kapitono Ahabo tragediją prisiminiau, susidūręs su jaunu vaikinu, kurio paties tragiška istorija įvyko tame pačiame pasaulyje, iš kurio kilo ir Melville'is. Ši istorija išryškina ir apjungia daugelį šioje knygoje mano nagrinėjamų temų. Tai istorija apie jauną vaikiną, faktiškai dar berniuką, kuri rutuliojasi klestinčiame ir senas tradicijas turinčiame Naujosios Anglijos žvejų kaimelyje, – iš jo, pasak Melville'o, kilę ir kai kurie jo įžymiojo „Pekodo" jūreivių prototipai. Mielas miestelis, skendėjantis medžiuose ir soduose, kur palei gatves stovi banginių medžioklės laivų kapitonų antikinės Graikijos stiliaus dva-

rai. Kai pamačiau kontrastą tarp vietovės puikumo ir šio jaunuolio bei jo šeimos tragedijos, toji istorija man pasirodė dar liūdnesnė.

Šis jaunuolis, mūsų istorijos pagrindinis veikėjas, iliustruoja pačią pagrindinę mano diskusijos apie smurtą temą – gėdos ir pažeminimo svarbą smurtinio elgesio etiologijoje. Iš tiesų, jo istorija paaiškina manosios smurto teorijos prognostines galimybes. Metjus T. buvo devyniolikmetis dvasininko sūnus. Jo tėvas vadovavo turtingai ir socialiai klestinčiai šio mielo ir taikaus miestelio parapijai. Prieš keletą metų Metjaus tėvas įsimylėjo vieną iš savo parapijiečių, po kiek laiko jiedu išsituokė su savo sutuoktiniais ir jis ją vedė. Metjus jautė, kad jo motiną visa tai labai įskaudino, įžeidė, palaužė ir pažemino. Jo akimis, ji kentėjo begalinę vienatvę, jautė, kad visi nori ja atsikratyti, nori, kad ji paprasčiausiai išnyktų, ir šis jausmas tik sustiprėdavo, kai pas ją apsilankydavo du jo tėvo kolegos dvasininkai, kurie jai kalbėdavo, kad jos buvusio vyro poelgis esąs Dievo valia ir netgi tai, kad jis myli kitą moterį, gali būti laikoma šventu dalyku, nes juk Dievas liepė mums mylėti vienam kitą, tad ji, būdama gera krikščionė, turi susitaikyti su jo nauju gyvenimu. Galiausiai, kai šeimos išsiskyrė ir tėvas vėl susituokė, aukštesnioji Bažnyčios vadovybė į šį reikalą pažvelgė griežčiau ir atėmė iš Metjaus tėvo teisę vykdyti dvasininko pareigas. Tačiau jis ir toliau gyveno tame mažame miestelyje su savo naująja žmona, netoli nuo tos vietos, kur gyveno ir Metjus su motina ir broliais bei seserimis. Metjus jautė, kad motinai nebegali būti didesnio pažeminimo kaip dažnai matyti jo tėvą viešai vaikštant su naująja žmona.

Nuo pat vaikystės Metjus buvo problemiškas vaikas. Jis turėjo ir bendravimo sunkumų, ir fiziškai buvo nerangus, todėl bendraamžių nemėgstamas, ir mokėsi prasčiau nei jo broliai ir seserys, geriau prisitaikę prie gyvenimo. Jis buvo vienišius ir apskritai jautėsi atsiliekąs nuo bendraamžių įvairiose augimo ir brendimo pakopose, pradedant sportinėmis varžybomis ir baigiant bendravimu su merginomis. Vienatvė ir gyvenimo slogutis jį pastūmėjo į narkotikų ir alkoholio pinkles, jis ėmė turėti reikalų su teisėsaugos įstaigomis, jį ėmė kamuoti de-

presija. Tačiau taip būdavo ne visuomet. Nors jis pastebėjo, kad dažni šeimos persikėlimai iš vienos parapijos į kitą ir mokyklų kaitaliojimas dar labiau komplikuoja jo galimybes užmegzti normalius santykius su vis naujais klasės draugais, geriausiai jautėsi mieste, kuriame jo šeima gyveno prieš atsikeldama į miestelį pajūryje, kur ir įvyko skyrybų tragedija. Kaip tik po paskutiniojo persikraustymo, pradėjęs lankyti naują mokyklą, Metjus ir pajuto, kad negali suspėti koja kojon su „spartesne" bendraamžių kompanija. Jo, taip pat ir visos jo šeimos, gyvenimas bejėgiškai ėmė skrieti spirale žemyn.

Jo tėvas paliko motiną prabėgus metams ar dvejiems po persikėlimo į miestelį pajūryje, kai Metjus buvo paauglys. Šis įvykis Metjaus sąmonėje įrėžė sunkų klausimą: jei jo tėvas savo karjerą brangina taip nepalyginamai labiau nei jo, Metjaus, poreikį gyventi sėsliai, tai kodėl jis tą karjerą taip lengvai paaukojo dėl kitos moters? Metjaus širdyje ėmė formuotis nuojauta, kad jo tėvas tenori vieno – kad jis ir jo motina visiems laikams išnyktų iš jo gyvenimo. Freudo požiūriu, vaiko suvokimas, kad jis yra nemylimas, skatina nevisavertiškumo arba gėdos jausmus; ir jei vaikas dar nėra tiek subrendęs, kad jau turėtų vidinį ir palyginti autonominį savigarbos ir meilės sau šaltinį, jis gali tapti pavojingai jautrus patirčiai ar situacijoms, kuriose jaučiasi nemylimas aplinkinių, ypač tėvų.

Šios sumaišties aplinkybėmis Metjus artimiausiame mieste buvo paguldytas į vieną iš universiteto mokomųjų ligoninių, kurios gydytojai priėjo prie tokios išvados: „Jis jaučiasi taip, tarytum netenkintų tėvų lūkesčių, tačiau ir pats nežino, kokie galėtų būti tie lūkesčiai. ... Jis apimtas nepakeliamos gėdos dėl savo nesėkmių, tačiau jaučia privaląs slėpti savo vidinę tikrovę po įvairiomis kaukėmis. Po jo dabartine depresija glūdi neapykanta sau pačiam. Specialistų teigimu, šio paciento savižudybės potencialas yra vidutinis, o potencialas pavartoti fizinį smurtą nėra didelis."

Turint omenyje tai, ką minėjau šioje knygoje anksčiau, šio psichologinio tyrimo išvada – kad Metjų kamuoja gėda dėl nesėkmių – turi

būti traktuojama kaip raudona vėliavėlė, perspėjanti mus apie tai, kad paciento fizinio smurto potencialas yra labai didelis. Jei masyvus monolitiškas juodas ląstelės branduolys, padėtas po mikroskopu, liudija apie karcinomą, tai gėda, nustatyta psichologinio tyrimo metu, byloja apie didelį fizinio smurto potencialą.

Išėjus iš ligoninės, Metjaus emocinė būsena ir elgesio problemos tik blogėjo. Vieną naktį, mėgindamas nusižudyti, jis pasigėrė ir šeimos automobiliu pervažiavęs per stačias pajūrio kopas, nusivertė nuo jų į vandenyno pakrantę. Jis vėl buvo paguldytas į ligoninę, šį sykį į nedidelį atvirą visuomenės sveikatos centrą arčiau namų. Neilgai trukus jis „pabėgo" iš šios įstaigos (t. y. paprasčiausiai atsidarė neužrakintas duris ir išėjo, sykiu suvokdamas, kad centro darbuotojai neteikia jo gyvybei netgi tiek reikšmės, kad užrakintų jo palatos duris) ir sugrįžo į savo miestelį. Tą patį vakarą jis pasirodė prie savo tėvo naujojo būsto durų ir pasakė, kad nori su juo pasikalbėti. Tėvas, kuris žinojo, jog Metjus neseniai mėgino nusižudyti, kad dėl to buvo hospitalizuotas ir kad dabar yra pabėgęs iš psichiatrijos ligoninės, pareiškė Metjui, kad jiedu su naująja žmona dabar einą į kiną ir negalį gaišti, tad jam, Metjui, norint su juo pasikalbėti, teksią palaukti, kol jie sugrįš. Metjus pasijuto atstumtas, pažemintas ir įniršo. Jis parodė tėvui širdį, atskleidė troškimą pabūti su juo, parodė, kad jam reikia tėvo, ir buvo jo atstumtas.

Apimtas įniršio ir nevilties, jis paėmė šautuvą, kurį tėvas laikė namuose, užtaisė abu jo vamzdžius ir, atsisėdęs į kėdę tiesiai priešais laukujes duris, ėmė laukti grįžtant tėvo. Vos tik tėvas grįžęs atidarė duris, Metjus šovė į jį iš vieno vamzdžio. Po šūvio tėvas parkrito; tuomet Metjus priėjo ir iš arti šovė į gulintį tėvą iš antrojo vamzdžio. Dar gyvas tėvas įstengė iššliaužti į gatvę ir nušliaužti į didingo pastato, kadaise banginių medžioklės laivo kapitono dvaro, paversto elegantišku viešbučiu, vestibiulį su ekskliuzyvinio meno ir antikinių dirbinių parduotuvėlėmis, o Metjus tuo tarpu vėl užtaisė šautuvą ir nusekė paskui tėvą. Pamatęs jį gulintį ant grindų anapus stiklinių pastato durų, jis šovė tiesiai per durų stiklus ir dviem paskutiniais šūviais tėvą nužudė.

Tuomet ramiai sulaukė atvykstant policininkų, buvo jų suimtas ir teisiamas, o teismo sprendimu paguldytas ištirti į ligoninę, skirtą smurtingiems psichikos ligoniams, kuriai tuo metu vadovavau aš.

Gavęs šį pacientą, sykiu gavau nurodymą atlikti psichiatrinę Metjaus ekspertizę, kuria remdamasis, teisėjas turės nuspręsti, kas vyko jaunuolio sąmonėje tuo metu, kai jis keliais šūviais nušovė savo tėvą. „Kaltė slypi intencijoje", – dar aštuonioliktajame amžiuje teigė Edmundas Burke'as. Tad klausimas dėl jaunuolio kriminalinės kaltės arba „kriminalinės atsakomybės" rėmėsi į klausimą, ar jis nužudė savo tėvą skatinamas „blogos valios" arba „blogų intencijų", ar ne; ir ar jis „iš esmės sugebėjo įvertinti savo elgesio neteisėtumą (nusikalstamumą) bei savo elgesiu paklusti įstatymui, ar ne". Jei bet kuri iš pastarųjų dviejų sąlygų būtų pripažinta neigiama, teismas turėtų pripažinti jį nekaltu dėl psichikos būklės ir jis galėtų būti nukreiptas į ligoninę (užuot patekęs į kalėjimą), kur turėtų būti gydomas tol, kol teismas nuspręstų, kad jo psichikos būklė nebekelia pavojaus nei jam, nei aplinkiniams, ir jis tuomet galėtų būti išleistas į laisvę ir sugrįžti į bendruomenę.

Pats keisčiausias dalykas, bendraujant su Metjum, buvo tas, kad jis atrodė be galo normalus jaunuolis. Jis nebuvo toks, kad išsyk patrauktų dėmesį minioje kaip klejojantis maniakas, pavojingas recidyvistas, maištingas paauglys, fanatikas ar koks ekstremalas, turintis nepaprastų asmeninių ypatybių. Jis buvo vidutinio ūgio ir sudėjimo, atrodė gana drovus ir nieku gyvu neatrodė grėsmingas ar agresyvus, ar šiaip kuo keistas.

Bet vos tik ėmus su juo bendrauti, išsyk tapo akivaizdu, koks jis yra liūdnas, vienišas ir pasimetęs, susipainiojęs ir kad laiko save niekam tikusiu. Jame buvo kažkas žavaus, ir man atrodė, kad jis vis dar tebeieško tikro tėvo, į kurį galėtų atsiremti. Aš galėjau suprasti, kodėl psichologas, kuris prieš metus buvo pateikęs jo psichologinį įvertinimą, buvo priblokštas jaunuolio santykinio nebrandumo. Jis ir elgėsi, ir atrodė jaunesnis nei devyniolikos, buvo labai savimi nepasitikintis ir ne pagal amžių naivus, netgi užsiminė, kaip sunku jam „žengti koja

kojon" su savo bendraamžiais. Jis kalbėjo apie bendraamžius kaip apie „greitesnius" už save, labiau prisitaikiusius gyventi visuomenėje. Pavyzdžiui – ir dėl to jis jautėsi skausmingai vienišas ir nieko nevertas, – jis niekuomet nebuvo užmezgęs ilgalaikio romano su mergina. Keletą valandų klausiausi, kaip Metjus man pasakojo savo gyvenimo istoriją ir apie tai, kaip nužudė savo tėvą.

Po aštuonių ar devynių mėnesių nuo to laiko, kai pateikiau teismui savo tyrimo išvadas, įvyko teismas, kuriame Metjus buvo apkaltintas žmogžudyste. Teismo rūmai buvo tame pačiame miestelyje, kur gyveno Metjus su šeima, kai jis nužudė savo tėvą, jie stovėjo vos už keleto kvartalų nuo Metjaus namų, centrinėje gatvėje. Tai buvo didžiausias miestelio pastatas, didingi rūmai su klasikinėmis kolonomis ir frontonu, simbolizuojančiais Vakarų pasaulio teisės ir teisingumo tęstinumą nuo senovės Graikijos ir Romos laikų iki šių dienų. Pastatas simbolizavo intelektą ir moralę; jis įkūnijo ne tik teisingumą, bet ir visą istorinę teisingumo tradiciją nuo pat senovės Graikijos.

Apie visa tai aš galvojau kopdamas aukštyn teismo rūmų laiptais, kur turėjau išreikšti nuomonę, ar Metjus įvykdė žmogžudystę vedamas „piktos valios" – *mens rea* – bent jau ar ta pikta valia valdė jo rankas spaudžiant tėvo šautuvo gaiduką. Nors Metjus buvo įvykdęs žmogžudystę, teismas nusprendė, kad būtų neteisinga laikyti jį atsakingu už jo veiksmus ir jis negali būti laikomas kaltu dėl nužudymo. Ir natūralu, kad visa miestelio bendruomenė, priblokšta pirmosios žmogžudystės miestelyje per pastaruosius trisdešimt metų, svarstė vieną ir tą patį dalyką – kas gi vyko jaunuolio galvoje tomis akimirkomis, kai jis žudė savo tėvą? Visiems reikėjo surasti kažkokį logišką paaiškinimą tam, kas atsitiko. Nes kol jie nebuvo pajėgūs to suprasti, nebuvo pajėgūs ir užsigydyti žaizdos, kurią kiekvieno iš jų širdyje atvėrė ši žmogžudystė. Žaizdos, susijusios ne tik su jų pasitikėjimu žmonėmis, bet ir su moraline pasaulio sąranga.

Ar yra prasmė šio jaunuolio žiaurų poelgį traktuoti ne tik jo tėvo, bet ir visos visuomenės atžvilgiu kaip blogio ar blogos valios pasi-

reiškimą? Ar mūsų reakcija į šį poelgį turėtų būti mėginimas teisingai atlyginti už neteisybę? Mąstymas šiomis senovinėmis moralinėmis ir juridinėmis kategorijomis teturi vieną privalumą – juo pripažįstama, kad visa, kas įvyksta, nėra atsitiktiniai ar beprasmiški dalykai; blogio ir neteisybės sąvokos padeda suprasti ir visa kita, teikia viltį, kad pasaulyje vis dėlto egzistuoja moralė ir tvarka. Jaučiau, kad žmonėms buvo būtina suprasti, kas įvyko ir kodėl tai įvyko. Ši būtinybė siekė daug giliau nei tik poreikis jaustis užtikrintiems, kad „teisingumas bus įvykdytas". Žmonėms reikėjo suvokti, kodėl buvo padaryta ši neteisybė, ir išmokti galvoti ne tik apie žmogžudystę, bet ir apie visą į ją atvedusią įvykių seką ir jos prasmę.

Kai kuris nors visuomenės narys padaro žiaurų smurtinį veiksmą kito atžvilgiu, agresiją savo atžvilgiu pajunta visa visuomenė. Dalyvaudamas šiame sudėtingame bendruomeniniame teisingumo rituale, aš geriau nei kada nors anksčiau supratau, kokį svarbų vaidmenį tokio smurtinio veiksmo sudrumstai bendruomenei atlieka teismo procesas. Kaip vienas iš to teismo dalyvių, aš supratau, koks panašus šis teismo procesas savo svarba į senovės Graikijos tragedijų vaidmenį senovės Atėnų piliečiams, kai visi gyventojai, susirinkę kalvos šlaite įrengtame amfiteatre, scenoje išvysdavo savo didžiausių baimių ir sielvarto įsikūnijimą.

Šią šeimą (sakyčiau, abi šeimas) miestelyje pažinojo visi; daugelis buvo buvę nužudytojo Metjaus tėvo kaip ganytojo parapijiečiai. O tas nusikaltimas, tėvažudystė – nuo pat patriarchalinės sistemos susiformavimo buvo laikomas pačiu baisiausiu nusikaltimu. Bet šiuo atveju tėvas savo elgesiu taip pat pažeidė bendruomenėje priimtas elgesio normas, paniekino savo kaip vyro ir tėvo pareigas. Metjaus ir bendruomenės akyse jis taip pat paniekino savo kaip Dievo tarno vaidmenį, iš sakyklos skelbdamas pamokslus apie ištikimybę, o pats palikdamas žmoną dėl moters, kuri ne tik buvo jo parapijietė, bet ir buvo ištekėjusi už jo parapijiečio. Demonstratyvus visuomenės elgesio normų pažeidimas buvo ir jo viešos skyrybos su žmona bei santuoka su kito vyro

žmona – ir visa tai tebegyvenant tame pačiame miestelyje ir netgi atliekant parapijos ganytojo pareigas.

Norint suvokti Naujosios Anglijos kultūrai būdingą su tokiu elgesiu susijusių emocijų intensyvumą, tereikia prisiminti Melville'o draugą Nathanielį Hawthorne'ą ir jo pasakojimą apie svetimavimo santykius tarp pastoriaus Dimzdeilo ir Hesteros Prin. Šioje analogiškos istorijos versijoje svetimaujantis pastorius žinojo, kad jo neabejotinai laukia socialinė „mirtis", o gal sykiu ir fizinė mirtis, jei bendruomenė sužinos, ką jis padarė, todėl nedrįso to niekam atskleisti – ypač po to, kai išvydo viešą pažeminimą, kurį patyrė jo mylimoji ir kurio pats švelniausias atributas buvo tas, kad ji buvo priversta dėvėti raudoną raidę „A". Galimas daiktas, jis jautė kaltę prieš ją, gėdą dėl savo bailumo ir kankinosi dėl žlugusių vilčių, bet nė vienas iš šių jausmų, nei paimtas atskirai, nei visi kartu, nebuvo pakankamai stiprūs, kad paskatintų jį atvirai sulaužyti daugelį tabu, kuriuos jis jau buvo slapčia sulaužęs. Netgi šiandien Naujosios Anglijos miesteliuose ir kaimuose viešai sulaužyti šiuos tabu drįsta ne kiekvienas.

Visos vietos teismo salėje, savotiškame šių dienų graikų–romėnų amfiteatro ekvivalente, buvo užpildytos. Salėje buvo žmonių iš visų visuomenės sluoksnių, kurie atėjo tikriausiai tam, kad taptų paskutiniojo tragedijos veiksmo liudytojais, tam, kad patirtų apsivalymą nuo sielvarto ir baimės, kuriuos jiems sukėlė žiaurus Metjaus poelgis. Dar daugiau – aš jaučiau, kad jie susirinko tikėdamiesi surasti paaiškinimą, kuris suteiktų prasmę tam, kas atrodė tiesiog beprasmiškas žmogaus gyvybės sunaikinimas, beprasmiškas kančios suteikimas. Metjus viskam abejingas sėdėjo šalia savo advokato. Jam už nugaros sėdėjo dvasininkai, nužudyto tėvo kolegos, juos galėjai atpažinti iš baltų apykaklių. Čia pat buvo ir abi sielvartaujančios žmonos: kukli Metjaus motina, apsivilkusi paprasta mėlyna suknele ir apsiavusi žemakulniais bateliais, ir antroji žmona, su akiniais nuo saulės, elegantiška suknia bei dailia šiaudine skrybėle, rankose laikanti madingą rankinę ir avinti skoningai prie aprangos priderintus aukštakulnius batelius.

Už jų sėdėjo patys įvairiausi miestelio gyventojai: Metjaus mokytojai ir buvę bendraklasiai, pažinoję Metjų prieš metus ar dvejus, buvę nužudytojo parapijiečiai. Dalis iš jų braukė ašaras. Čia buvo ir policininkai, pakviesti dalyvauti kaip liudytojai, ir viską fiksuojantys žurnalistai, ir abiejų šeimų draugai, ir visus pažįstantys parduotuvėlių savininkai bei klerkai. Vienas po kito, teisėjui skelbiant jų vardus, įėjo daugiau kaip keturiasdešimt kandidatų į prisiekusiuosius, atsitiktinai parinkti įvairiose miestelio vietose, tačiau nė vienas iš jų nebuvo nepažįstamas susirinkusiems salėje. Iš tikrųjų daugumą potencialių prisiekusiųjų teko atmesti, nes jie pernelyg gerai pažinojo kaltinamąjį ir jo šeimą. Galiausiai vis dėlto buvo suformuota prisiekusiųjų grupė, kurią teisėjų kolegija pripažino esamomis sąlygomis esant maksimaliai objektyvią, ir teismo procesas prasidėjo.

Aš turėjau konsultuoti prokurorą, advokatą ir teisėją kaip žmogus, galintis padėti jiems nuspręsti, kokia buvo Metjaus psichinė būsena tuo metu, kai jis nužudė savo tėvą. Kai atsistojau liudyti, mane pribloškė teismo salėje esančių dvasininkų – mirusiojo Metjaus tėvo kolegų – gausa. Turint omenyje pagrindinius krikščioniškosios religijos principus ir simbolius, ar galėjo situacija būti labiau groteskiška? Teismo nagrinėjamos bylos, kaip ir religijos, kuriai jie atstovavo, pagrindinė linija buvo susijusi su Tėvu ir Sūnumi, Sūnumi ir Tėvu bei jų tarpusavio santykiais. Religinėje situacijos analogijoje Tėvas paaukoja Sūnų (atiduoda Sūnų kaip auką) žmonių bendruomenės labui. Su Metjum ir jo tėvu susijusioje situacijos versijoje buvo kažkas iškreipto. Sūnus jautė, kad tėvas paaukojo jį (kaip ir jo motiną), bet tai padarė savo asmeniniais interesais, o ne bendruomenės labui. Metjus jautėsi pirmąsyk paaukotas dėl tėvo karjeros, o antrąsyk – dėl tėvo noro dalytis lova su naująja žmona. Atsakydamas į tai, sūnus paaukojo savo tėvą. Tačiau, tai darydamas, jis – kaip ironiška! – jautė esąs arčiau klasikinio religinio modelio. Nes tam tikra prasme jis aukojo savo auką žmonių bendruomenės, ne vien tik savo, labui. Tuo jis jautėsi keršijąs už motinos pažeminimą, už nuplėštą visos savo šeimos garbę ir sugriautą jos

vientisumą, ir pagaliau jautėsi kovojąs už visą bendruomenę, kurios narių pasitikėjimą vieno kitu buvo pakirtęs jo tėvo elgesys.

Tačiau, be abejo, ši nužudymo traktuotė, kylanti tiesiogiai iš Metjaus komentarų apie jo tėvo ir jo paties elgesį, išreiškia vaidmenų apsikeitimą vietomis. Šiuo atveju Metjus paaukoja Tėvą, kuris savo ruožtu tampa paaukotuoju Sūnumi. Šis faktas yra esminis siekiant suvokti šią paslaptį, kuri yra sykiu ir psichologinė, ir moralinė, ir teisinė, ir religinė: kodėl sūnus pajuto poreikį nužudyti savo tėvą – ir ne tik pajuto poreikį, bet ir žinojo turįs teisę, o gal netgi pareigą? Kokia jam buvo šio poelgio reikšmė?

Pirmasis liudytojas buvo policininkas, kuris pirmas atvyko į įvykio vietą, kai tėvą nušovęs Metjus dar tebelaikė šautuvą rūkstančiu vamzdžiu virš kruvino tėvo kūno priešais sudaužytas stiklo duris buvusio banginių medžioklės laivo kapitono dvaro vestibiulyje, visiškai abejingas, tarytum ką tik būtų šaudęs voveres. Aš įsivaizduoju, jog kuo vyresnis tampi, tuo jaunesni tau atrodo kiti žmonės, bet netgi man, penktąją dešimtį einančiam žmogui, koks buvau tuomet, liudyti atsistoję policininkai atrodė be galo jauni – beveik vaikai, ir jie atrodė tarytum atsitiktinai susidūrę su vienu iš žmogaus elgesio kraštutinumų, kuriam nebuvo pasiruošę. Jie visi papasakojo, kad tuomet buvo visiškai sutrikę ir apstulbę, nes nesuprato, kodėl Metjus toks ramus; jis nerodė nei pykčio, nei baimės, neatrodė nei susigėdęs, nei kaltas, nei nuliūdęs, nei susisielojęs – jie nepastebėjo jokių emocijų. Sunkiausia jiems buvę suvokti būtent šį faktą.

Ligoninėje Metjus man buvo minėjęs, kad tuo metu jis iš tiesų nieko nejautė, nebent tik vidinį palengvėjimą. Policininkų parodymai kėlė klausimą, kuris sukosi visų galvose: ar ši emocinė tuštuma, kurią patvirtino ir Metjaus elgesys teismo salėje, reiškia, kad jis yra beširdis ir nepajėgia patirti jokių žmogiškų jausmų, piktas monstras, zombis ar dar kas nors tokio? Į monstrą jis neatrodė panašus, bet kaip žmogus galėjo padaryti tai, ką padarė jis, ir po to nieko nejausti? Į ką atsiremiant galima pradėti apie tai mąstyti ir mėginti tai suprasti?

Kai atėjo mano eilė kalbėti, aš ėmiausi apibūdinti įvykių seką, atvedusią iki tėvo sušaudymo epizodo – seką, kurią iš esmės jau aprašiau. Mėginau aiškinti, kaip žmogus, kuris jaučiasi prislėgtas tokios gėdos, jog yra pasirengęs žudyti, gali jaustis emociškai apmiręs, sustingęs ir kad tai tam tikromis aplinkybėmis gali tapti netgi žmogžudystės priežastimi. Gėdos teorija taip pat paaiškina, kodėl nužudęs toks žmogus jaučiasi visiškai ramus, kai bet kuris kitas būtų kupinas sielvarto ir atgailautų. Po to papasakojau, ką man Metjus prieš keletą mėnesių buvo sakęs apie savo sąmonės būseną tuo metu, kai jis žudė savo tėvą. Jis kalbėjo apie iliuzinį įsitikinimą, kurį išgyveno pastarąsias savaites prieš nužudymą, kai jautė didžiulę emocinę sumaištį dėl to, kaip jo tėvas pasielgė su juo ir su jo motina. Šis įsitikinimas, man regis, simboliškai ir netiesiogiai, bet pakankamai suprantamai išreiškė tai, kaip jis matė savo ir savo tėvo santykių problemą. Metjus buvo įsitikinęs, kad kiekviena jo tėvo nugyventa diena atima vieną dieną iš jo (Metjaus) gyvenimo ir prideda vieną dieną prie jo tėvo gyvenimo. Jis tikėjo, kad jo tėvas diena iš dienos, metai po metų, dešimtmetis po dešimtmečio vagia jo gyvenimą, ir vienintelis būdas jam išlikti, atsikovoti savo gyvenimą buvo – nužudyti tėvą.

Kai gerai apmąsčiau šią situaciją, supratau, kad ši iliuzija reiškė, jog Metjus suvokė savo tėvą kaip susikeitusį su juo tiek amžiumi, tiek vaidmenimis: jo tėvas tampa vis jaunesnis (ir po kurio laiko pasieks Metjaus amžių), o Metjus savo ruožtu tampa vis vyresnis, jo mirtis artinasi dusyk greičiau ir jis greitai pasieks savo tėvo amžių. Metjus jautė, jog šį „mechanizmą" tėvas paleido vesdamas kitą moterį ir palikdamas Metjų vieną rūpintis savo motina ir broliais bei seserimis. Metjus jautė, kad jis pats jau pasiekė tą amžių, kai laikas pradėti ieškoti sau antrosios pusės, kaip ir pridera jaunam žmogui, o tėvas jau yra pasiekęs tą amžių, kai pridera ramiai gyventi namuose su žmona, Metjaus motina. Tačiau jo tėvas vėl vedė, tarytum būtų jaunas kaip Metjus, o Metjui buvo palikta tėvui priklausanti pareiga rūpintis motina. Iliuzinis Metjaus įsitikinimas pažadino suvokimą, kad jo tėvas šeimoje

išsižadėjo tėvo vaidmens ir prisiėmė sūnaus vaidmenį, o šį suvokimą dar labiau sustiprino tai, kad tėvas atsisakė net pasikalbėti su sūnumi, ką tik pabėgusiu iš psichiatrijos ligoninės, į kurią jis buvo patekęs po mėginimo nusižudyti, o su naująja žmona išėjo į kiną. Tad šią jo „beprotybės" apraišką buvo galima logiškai paaiškinti.

Norėčiau kiek pasamprotauti apie Metjų ir jo tėvažudystę štai kokiu aspektu. Įstatymas numato tris galimas reakcijas į tokį kaip Metjaus poelgį: jis gali būti pripažintas blogu (kaltu), neblogu (nekaltu: jis to nepadarė arba šis jo poelgis buvo pateisinamas) arba išprotėjusiu (nekaltu dėl psichinės sveikatos būklės). Šie trys teismo sprendimo variantai kaip grynai juridiniai yra pakankami. Bet jei nagrinėsime smurtą kaip visuomenės sveikatos ir profilaktinės medicinos problemą, turėdami tikslą gilintis į smurto priežastis ir jo prevencijos galimybes, šių pasirinkimo variantų aiškiai negana. Metjaus teisme du pirmieji pasirinkimai, mano manymu, būtų pernelyg supaprastinę pasaulio sampratą: žmogus gali būti arba tik geras, arba tik blogas. Taip pat nepakankamas yra ir trečiasis pasirinkimo variantas, nes jis mus skatintų matyti Metjaus asmenyje psichikos ligonį, teigti, kad jis paveldėjo genetinius defektus ar apsirgo kokia smegenų liga. Jis mus atleistų nuo pareigos įsigilinti į tai, ką jis mums sako, pareigos pamėginti pažvelgti į pasaulį tuometinėmis jo paties akimis, pamėginti suprasti jo paties savo elgesiui suteikiamą prasmę: ko jis savo poelgiu siekė, kodėl norėjo padaryti tai, ką padarė, ir kodėl toks poelgis jam pasirodė tinkamiausias siekiant savo tikslų. Kai vidaus ligų gydytojai ar chirurgai gydo tik pažeistus paciento organus, užuot gydę pacientą kaip visumą, jie pagrįstai kritikuojami kaip blogi gydytojai. Tad yra ypač svarbu, kad psichiatrai (kurie yra sielos – sąmonės, asmenybės, viso žmogaus, o ne tik smegenų kaip organo – gydytojai) išvengtų tos pačios klaidos.

Kad ir kuriuo atžvilgiu kalbėtume apie Metjų ir kaip jį apibūdintume – moraliniu teisiniu (geras arba blogas), teismo psichiatrijos (sveikas arba išprotėjęs), visa tai išreiškia mūsų nenorą klausytis Metjaus, išgirsti, ką jis mums sako savo tėvažudyste ir minėtu savo iliuziniu

įsitikinimu. Nes argi ką daugiau galima pasakyti apie žmogų kaip asmenybę, argi ką daugiau galima suvokti apie jį kaip apie žmogiškąją būtybę, jei jam jau užlipdėme blogo žmogaus, bepročio, monstro, psichikos ligonio ar maniako etiketę? Jei žmogaus padarytas nusikaltimas buvo piktos valios pasireiškimas, argi gali jo paties mintys apie šį nusikaltimą būti kitokios nei piktavališkos? Jei nusikalstamas veiksmas buvo beprotybės ar psichikos ligos pasireiškimas, kokios gali būti jo mintys apie nusikaltimą, jei ne beprotiškos ir iracionalios? Ir argi galima rimtai žiūrėti į piktas ar beprotiškas mintis ir rimtai jas nagrinėti?

Tokios etiketės, kaip „blogas", „išprotėjęs", „kaltas" ar „nesveikas", teismui gali būti arba nebūti naudingos. Bet jei mūsų tikslas yra – suvokti smurto priežastis ir jo prevencijos galimybes, tuomet šios etiketės savotiškai užtrenkia mums duris į šio žmogaus vidų; mes tarsi užrakiname jį ir jo nebesiklausome, nebenorime jo suprasti, iš viso apie jį galvoti. Šios etiketės iš esmės yra psichologinio supratimo pakaitalas.

Tiek moralinis vertinimas, tiek psichiatrinė diagnozė gali būti kaip pasiteisinimas, kai nenorima klausytis kito žmogaus, nenorima rimtai pažvelgti į jo vidų bei patirti sunkų ir neretai emociškai skausmingą procesą, kuris reikalingas norint nuoširdžiai stengtis suprasti kitą žmogų.

Pavadinę Metjų blogu, bepročiu ar netgi nekaltu (nepaisant to, kad nužudė savo tėvą), išvengtume būtinybės jį išklausyti ir suteikti jam galimybę paaiškinti mums savo poelgio prasmę. Vienintelis man prieinamas būdas drauge su Metjum pasinerti į jo pasaulį, kad jis ten nebūtų visiškai vienišas, buvo – pamėginti suprasti tiek jo įvykdytą mirtiną smurtą, tiek jo minėtą iliuziją kaip prasmingus pareiškimus, logiškai paaiškinančius realius jo gyvenimo dalykus. Vienintelis tinkamas būdas reaguoti į jo situaciją man atrodė esąs suvokti ją kaip tragediją, o ne kaip melodramą ar dramą. Šis požiūris į situaciją galėtų būti pavadintas psichoanalitiniu, priešingu moralistiniam (geras arba blogas) ar psichiatriniam (blogas arba beprotis) požiūriui tiek į Metjaus smurtinį poelgį, tiek į jo psichozinius „simptomus". Manau, tai paaiškina, ko-

dėl psichoanalize remiuosi kaip vieninteliu man žinomu šiuolaikišku požiūriu į žmogaus psichiką ir apskritai žmogaus gyvenimą, kuris gali padėti suprasti tragiškiausius žmogaus gyvenimo aspektus ir suteikti galimybę daryti jiems įtaką.

Tačiau, taip teigdamas, aš pastatau psichoanalizę į vietą, kuri jai niekuomet nebuvo skirta. Kaip dauguma psichoanalitikų nebuvo net prisiartinę prie kalėjimo, taip ir didžioji psichoanalitinės teorijos dalis neturi nieko bendro su smurtu. Tik pamėginęs pasinerti į smurto logiką, civilizacijos psichologijos mokslo centre išvysti tamsos branduolį.

Metjaus istoriją taip detaliai nagrinėjau todėl, kad neišklausyti Metjaus būtų buvusi tragiška klaida bent jau dėl trijų priežasčių. Pirmoji – ta, kad jis kaip galėdamas aiškiau pasakė, jog pagrindinis jo motyvas nužudyti tėvą kaip tik tuo metu, paskatinęs paimti į rankas iš spintos tėvo šautuvą ir, sulaukus tėvo, šauti į jį, buvo tas, kad jo tėvas nenorėjo jo išklausyti, nenorėjo išgirsti, ką jis norėjo tėvui pasakyti. Taigi jo neišklausydami, mes tik dar kartą jį įstumtume į to paties patogeno aplinką – patogeno, kuris ir sukėlė mirtinu smurtu pasibaigusią jo psichopatologinę būklę. Antroji priežastis – ta, kad miestelio, kuriame gyveno Metjus, gyventojai, taip pat ir jo šeima, tokiu atveju taip ir nebūtų sužinoję to, kas padėtų jiems suvokti šios Metjaus padarytos žaizdos esmę ir prigimtį, ir ją užgydyti (ar bent jau išmokti gyventi su ja) – juk to, kas nesuvokta, išgydyti neįmanoma. Ir trečioji – ta, kad, jei mes nebūtume išgirdę to, ką jis mėgino pasakyti, nebūtume sužinoję ir suvokę to, kas galbūt ateityje mums padės perprasti smurto priežastis pakankamai gerai, kad sugebėtume efektyviau nei šiandien užkirsti jam kelią.

Apsvarsčiusi visus mano ir kitų dalyvių parodymus bei atlikusi tiesiogines ir kryžmines apklausas, daugiausia iš Metjaus amžiaus žmonių susidedanti prisiekusiųjų taryba nustatė, kad Metjus nekaltas dėl savo tėvo nužudymo dėl psichikos būklės, ir teismo sprendimu jis buvo nukreiptas atgal į griežčiausio režimo psichiatrijos ligoninę, kur turėjo būti gydomas tol, kol bus pripažinta, jog jo psichikos liga nebekelia pavojaus nei jam, nei aplinkiniams.

Pasibaigus teismo posėdžiui, prie manęs vienas po kito priėjo Metjus, jo motina ir broliai bei seserys ir man padėkojo – Metjaus motina už tai, kad padėjau bendruomenei geriau suprasti Metjų ir suvokti net jo baisaus poelgio motyvus. Ji dabar suvokė, kaip ta pati emocinė įtampa ir neviltis, kuri buvo paskatinusi jį mėginti pabaigti savo gyvenimą, automobiliu nuvažiuojant nuo pajūrio skardžio, paskatino jį ir nušauti savo tėvą – kad tai įvyko ne todėl, kad Metjus buvo „blogas" ar kad jis buvo paveldėjęs kokį nors blogą geną ar defektą molekuliniame lygmenyje, o todėl, kad toks veiksmas jam atrodė prasmingas, atitinkantis iškreiptą tikrovę ir faktiškai buvo vienintelis jam suvokiamas būdas veikti pagal sugriautą jo gyvenimo struktūrą. Jei galėtume suprasti, ką jam reiškė jo iliuzinė gyvenimo situacijos samprata ir jo veiksmas, kad ir kokia ta samprata būtų iškreipta ir nutolusi nuo tikrovės ar koks baisus būtų jo įvykdytas veiksmas, Metjus mums nebeatrodytų nesuprantamas ir bauginantis monstras, neturįs jokių sąsajų su kitais visuomenės nariais ir nusipelnąs tik amžino prakeikimo, pasmerkimo pragarui ir atskyrimo nuo humaniškosios visuomenės dalies. Jis taptų paprastu labai prislėgtu, nelaimingu ir sielvarto kamuojamu vaikinu, kurio sielvarto ir desperacijos kai kurios priežastys yra suprantamos kiekvienam, ir kurį vėl būtų galima priskirti žmonių giminei, net jei jam tektų ilgai, neapibrėžtą laiką pasilikti psichiatrijos ligoninėje. Metjaus broliai ir seserys kalbėjo dar asmeniškiau: jie teigė, jog tai, ką aš aiškinau teismo salėje, pirmą kartą leido jiems suprasti jų brolį – ne tik po jo įvykdytos žmogžudystės, bet ir nuo ankstesnių laikų – suprasti jo dvasinius išgyvenimus. Pats Metjus man paprastai išreiškė dėkingumą už tai, kad aš padėjau visiems – tiek jo šeimos nariams, tiek bendruomenei – suvokti, kodėl jis jautėsi turįs padaryti tai, ką padarė.

Specialistai, besidomintys socialine ir prevencine psichiatrija, yra daug parašę apie „bendruomenės psichiatriją". Šis teismo procesas man buvo pavyzdys, kokį esminį vaidmenį nepsichiatrinės institucijos, tokios kaip baudžiamoji teisėsaugos sistema, gali atlikti siekiant tikslų, kurie padeda visai bendruomenei atsigauti nuo kolektyviai patirtos

traumos ir surasti sveikų bei nedestruktyvių būdų užsigydyti gautas žaizdas. Šią funkciją atlieka ne visi teismo procesai; kai kurie, pažadindami visuomenėje glūdintį kolektyvinio sadizmo ir baudėjiško smurto potencialą, faktiškai gali veikti žalingai, toliau sunkindami patologiją. Bet šį kartą ir teisėjas, ir kaltintojai, ir gynėjai vieningai sutarė, kad bausmės, kerštо ir iš to išplaukiančio tolesnio smurto akcentavimas ar kaltinamojo demonizavimas šiuo atveju būtų socialiai visiškai nenaudingas. Jie pripažino, kad visiems bus geriau, jei bus pamėginta surasti alternatyvių būdų tam, kas atsitiko, suvokti ir į tai reaguoti. Aš jaučiau ar bent jau tikėjausi, kad šis teismas visiems padėjo ne tik kitaip pažvelgti į dar nespėjusią sugyti kolektyvinę traumą, bet ir patirti apsivalymą nuo tų emocijų, kurias jiems sukėlė ši trauma. Galimas daiktas, jis padėjo žmonėms iš esmės pakeisti požiūrį į šiuos įvykius – nuo jų traktavimo kaip kažko nesuvokiamo ir neprognozuojamo, kaip baisaus blogio ir nehumaniškumo iki šios tragedijos priežasčių suvokimo ir įvykio traktavimo būtent kaip tragedijos. Žmonės suvokė, kad net į žiauriausią smurtą galima reaguoti taip, kad jau įvykęs blogis ir egzistuojanti kančia nebūtų dar padidinti. Iš šios tragedijos mes galėtume pasimokyti, kaip būtų galima tokias tragedijas numatyti ir užbėgti joms už akių, kad ir vien jau aiškiai suvokiant, kokie visi mes esame pažeidžiami ir kad mūsų poreikis patirti meilę, rūpestį bei pagarbą yra ne prabanga ar derybų objektas, bet absoliučiai gyvybiška būtinybė. Jei išmoksime atpažinti pavojaus signalus, kai jie pradeda sklisti, ir į juos žiūrėsime rimtai, ar tai būtų mėginimas nusižudyti, ar psichologinio tyrimo rezultatai, ar pabėgimas iš psichiatrijos ligoninės, ar dėmesio ir užuojautos ieškojimas, tuomet sugebėsime greičiau ir efektyviau užkirsti kelią gresiančioms negatyvioms pasekmėms.

Be abejo, apie Metjų galima kalbėti dar daug ir suprasti daugiau, nei man pavyko suprasti. Dabar norėčiau aptarti, kaip su Metjaus istorija gali būti susijusi viena iš temų, kurias aš aptariau šiame skyriuje: tai tam tikros pareigos, kurias vyrams uždeda iš patriarchalinių visuomenių paveldėtas „garbės kodeksas" – ginti šeimos garbę, paprastai

smurtu ir ypač tuomet, kai šeimos ar giminės moterys (ypač motina) patiria seksualinį pažeminimą. Ar tik ši senovinė vertybių sistema nesuvaidino savo vaidmens Metjaus tėvažudystėje? Ar tik ne tam Metjus nužudė savo tėvą, kad atliktų pareigą, kurią garbės kodeksas uždeda vyrams ir kuri įpareigoja kerštu nuplauti nuo visų šeimos ar giminės moterų garbės bet kokias gėdos dėmes?

Aš neturiu įrodymų, kad šis garbės kodeksas turėjo tiesioginės įtakos Metjaus sprendimui nužudyti savo tėvą. Pavyzdžiui, jo sugebėjimas atjausti kitus kančioje, taip pat ir motiną, mano nuomone, buvo labai ribotas dėl to, kad jis buvo itin „užsiėmęs" savo paties kentėjimu. Jo įvykdyta tėvažudystė atrodo išprovokuota daugiau to, kad jis buvo žeminamas bei nemylimas, nei to, kad lygiai taip pat buvo elgiamasi ir su jo motina.

Vis dėlto kultūra yra sudėtingas moralinių, kognityvinių, emocinių ir socialinių jėgų raizginys, kurio poveikis gali pasireikšti nepaprastai įvairiopai; visuomenė yra pernelyg sudėtinga, kad galėtume lengvabūdiškai ignoruoti vertybių sistemos, kuri yra be galo fundamentalus ir visur įsiterpiantis visuomeninės sąmonės dėmuo, įtaką formuojant pagrindinius iš esmės patriarchalinės socialinės santvarkos elementus ir kuriant jos institucijas. Tad panagrinėkime šį klausimą detaliau.

Garbė. Šis žodis šiomis dienomis vartojamas retai, bent jau šiuolaikinėse industrializuotose visuomenėse jis laikomas nebemadingu ir yra išstumtas iš apyvartos visos tarpusavyje susijusių istorinių pokyčių sekos. Tarp jų yra objektyvios teisės įsiviešpatavimas visuomenėje (ir su juo susijęs dvikovų, kraujo keršto, linčo ir minios teismų praktikos nykimas); anonimiškumo įsigalėjimas dėl žmonių gausos visuomenėje, demokratijos suponuotas politinis egalitarizmas, asmens vertinimas nuasmenintais finansinės „grynosios vertės" kriterijais, o ne pagal narsą ir fizines savybes; padidėjęs visuomenės narių mobilumas vertikaliosiomis visuomenės pakopomis; „egoistiško individualizmo" kultas ir atitinkamai šeimos svarbos menkėjimas, įskaitant

išplėstinės šeimos, arba klano, vaidmenį; seksualinės laisvės, lygybės ir totalinio leistinumo ideologijos plitimas.

Kaip sąvoka „šeimos garbė" gali tebeturėti prasmę, kaip ji gali būti išlaikiusi gyvybingumą, kai panašu, jog nyksta pati šeima kaip institucija? Faktiškai vienintelės visuomenės grupės, kuriose – bent jau iš pažiūros – šeimos, garbės ir šeimos garbės sąvokos vis dar aukštai kotiruojamos, yra marginaliniai visuomenės sluoksniai, pradedant nusikaltėlių pasauliu ir baigiant benamiais. Pati mafija vadina save „šeima" arba „garbės visuomene". Didžiųjų miestų gatvių gaujos pakeičia šeimas paaugliams, daugumos iš kurių šeimos yra suirusios. Abi šios visuomenės grupės stengiasi sukurti savo įstatymus, kuriuose ypač akcentuojamas kerštas už garbės įžeidimą.

Žmogui reikia šeimos. Būtent tuomet, kai šeima išyra, šeimos poreikis žmogui tampa pats intensyviausias, o kartu suintensyvėja ir impulsas surasti jai pakaitalą. Tokiomis aplinkybėmis žmonės linkę kurti darinius, primenančius archajiškesnį šeimos modelį, atspindintį šeimai būdingą tvarką ir darnumą. Vienas iš būdingiausių šio reiškinio pavyzdžių yra didžiųjų miestų gaujos. Kuo bendruomenėje daugiau iširusių šeimų, tuo tos gaujos yra gausesnės, o jų susikurtose gatvės „šeimose" vyrauja griežčiausi garbės kodeksai ir žiauriausi smurtiniai metodai, verčiantys narius šiems kodeksams paklusti (pažeminimas ten faktiškai laikomas mirtinu įžeidimu). Šis garbės kodeksas įtvirtina abiejų lyčių socialinių vaidmenų asimetriją. (T. y. jokia kultūra ar subkultūra nėra labiau patriarchalinė ir „mačistinė" nei miestų gatvių gaujų – aš prisižiūrėjau pakankamai daugiau ar mažiau sėkmingų šių gaujų struktūros atkūrimo pavyzdžių įvairiuose kalėjimuose.)

Metjus buvo „vienišius", o jo miestelio bendruomenėje gatvių gaujų nebuvo. Bet kadangi jo šeima iširo, labai suintensyvėjo jo poreikis sugrąžinti, atkurti sutrūkinėjusius šeimos saitus, o jo psichikos funkcionavimas dėl patirto streso ėmė vis labiau regresuoti ir įgyti netgi psichozinių bruožų.

Jei sutiksime, kad žmogus, kaip Metjus, kuris yra patyręs sunkią psichinę, emocinę ir elgesio traumą, iš tiesų yra panašus į „sudaužytą kristalą", kai matyti netgi iš pažiūros normalaus žmogaus deformuotos vidinės struktūros (cituojant Freudą), tuomet galima teigti, kad Metjaus įvykdytas ekstremalaus smurto aktas lyg sudaužyto kristalo vidus atveria paslėptus svarbius Amerikos, taip pat ir visų „patriarchalinėmis" laikomų civilizacijų papročių, visuomenės struktūros, nacionalinio charakterio bruožus.

Pavyzdžiui, Metjaus įvykdyta tėvažudystė, turint omenyje ypatingą šeimyninių aplinkybių situaciją, kurioje ji įvyko – jo tėvas pažemino jo motiną ir nuplėšė jai garbę (jau nekalbant apie visą šeimą), – kelia klausimą: ar gali būti, kad šis jaunuolis, taip psichologiškai sugniuždytas ir taip stokojantis įprastinių draudžiamo elgesio „stabdžių", atskleidė kai kuriuos svarbius santuokos struktūros, lyčių tarpusavio santykių ir joms priskiriamų socialinių vaidmenų, vyriškumo ir moteriškumo sampratos aspektus, kurie paprastai yra giliai paslėpti kolektyvinėje pasąmonėje? Manau, kad yra būtent taip, ir kad tariamai archajiško garbės kodekso jėga bei gyvybingumas yra daug didesni nei galima būtų įtarti iš išoriškos Metjaus ir jo kultūrinei aplinkai būdingos elgsenos ar kalbėsenos. Jei garbės kodeksas iš tiesų yra nunykęs (o juk taip atrodo remiantis labai tikėtina prielaida, kad kurio nors iš kokteilių vakarėlio narių pasiūlymas į „garbės" sąvoką žiūrėti rimtai sukeltų kitų šnibždesius, pašaipas ar juoko bangą), kodėl šiandieną dėl jos vis dar žūva ir traumuojama daugybė žmonių? Metjaus tėvažudystės akto visuma buvo tam tikras aukos ritualas, kuriuo jis galėjo nuplauti motinos garbės (kaip ir savo bei savo šeimos garbės) suteršimą, kartu patenkindamas ir kitų savo šeimos narių poreikį pasiekti šį tikslą paaukojant tėvą (nors jie niekuomet nei tiesiogiai, nei netiesiogiai neišreiškė tokio poreikio ir klausiami būtų nedviprasmiškai jį paneigę). Metjus suvokė save kaip įsipareigojusį atlikti šį ritualą savo šeimos labui, o kad kartu paaukojo ir save, iš kitų šeimos narių nieko nereikalavo. Šis įsipareigojimas nėra viešai išreiškiamas, tai dalis pa-

triarchalinės visuomenės ir patriarchalinės šeimos pažiūrų pamato ir jį palaikančios logikos, pagrįstos lyčių diferenciacija į smurto objektus ir sekso objektus, vyrams taikant asmeninės garbės, o moterims – šeimos garbės kriterijus.

Nemaža dalis kultūrų jauniems, nevedusiems giminės vyrams, neturintiems įsipareigojimo ginti savo asmeninę šeimą, patiki atsakomybę atkeršyti už giminės narių, ypač motinos, suterštą garbę. Tai, kad vyras būtų nevedęs, yra labai svarbu, nes gėdos dėmės nuo giminės veido gali būti švariai nuplaunamos tik smurto keliu. O vykdyti smurtinius veiksmus pavojinga – neretai tas, kuris to imasi, yra nužudomas pats arba patenka už grotų. Vienas Metjaus tėvo elgesio aspektas, bene daugiausiai prisidėjęs prie bendros šeimos narių psichologinės sumaišties, buvo viešas motinos pažeminimas mažoje bendruomenėje, kur jai tekdavo kasdien murkdytis šio pažeminimo purve.

Be abejo, ir buvo tikėtina, kad pastūmėtas impulsų, imsis veikti Metjus, kaip labiausiai emocinės pusiausvyros netekęs šeimos narys, o sveikieji šeimos nariai tuos impulsus – jei iš viso tokie impulsai jiems kils – nuslopins ar sutramdys. Bet žinant, kad tradicijų valdomose visuomenėse tėvai patiki šeimos garbės saugotojų vaidmenį jauniems nevedusiems vyrams, absurdiška yra stebėtis, kad Metjus jautėsi pagaliau atlikęs užduotį, kurią atlikti jam anksčiau nesisekė: prisimenant įvykio priešistorėje atliktų jo psichologinių testų rezultatus, jis jautėsi „pasielgęs pagal tėvų lūkesčius". To jam nepavyko įgyvendinti pirmosios hospitalizacijos metu ir dėl to jis jautėsi „prislėgtas gėdos". O aš jau esu minėjęs, kad jei žmogus negali nusikratyti intensyvios gėdos nesmurtinėmis priemonėmis, visuomet yra stipri motyvacija griebtis smurto.

Antra vertus, kai smurtas nukreiptas prieš kitą asmenį, visuomet yra pavojus, kad gėdos nuplovimas ir garbės atgavimas gali kainuoti pernelyg brangiai. Metjaus atveju pirminį jausmą, kad tiek jis, tiek jo motina yra nekaltos tėvo pažeminimo aukos, vėliau pakeitė naujas – kaltė prieš tėvą. Ar gali jaunam vyrui būti didesnė psichologinė našta

nei jaustis įpareigotam sugrąžinti šeimai garbę, nuplėštą dėl motinos pažeminimo – ir tai padaryti atimant gyvybę tėvui?

Šios tragedijos kulminacija ir užbaigimas, jos paskutinysis veiksmas, dar nebuvo įvykęs. Nužudydamas savo tėvą, Metjus peržengė ribą, už kurios nebėra kelio atgal. Nors ligoninėje jis viltingai kalbėjo apie naują gyvenimą, kurį sau piešė po keleto metų, kai jau bus pakankamai geros psichinės būsenos, kad galėtų būti išrašytas iš ligoninės, vis dėlto jis nepajėgė bent kiek realistiškai įsivaizduoti, kaip teks gyventi paženklintam tėvažudystės žyme. Kaip Kainas ar Judas, jis nebuvo pasirengęs gyventi tarp vyrų ar moterų, o svarbiausia ir skaudžiausia – jis nebuvo pasirengęs gyventi pats su savimi. Kaip Sofoklio Edipas, jis jautė vidinę būtinybę bausti save daug griežčiau, nei už tėvažudystę jį buvo nubaudusi Valstybė.

Kuo daugiau jis gilinosi į savo jausmus tėvui, tuo geriau suprato, kad jaučia ir meilę, ir atgailą, ir liūdesį, ir kaltę, su kuriais nepajėgia gyventi. Jis daug kalbėdavo apie tai, kaip vieną dieną išeis iš ligoninės, bet buvo akivaizdu, kad tai tebuvo ne kas daugiau nei žodžiai. Pagaliau atėjo laikas, kai aš apsisprendžiau pereiti dirbti kitur ir man teko su juo išsiskirti. Nors jam, kaip ir visiems kitiems ligoniams, buvo paskirti nauji individualūs ir bendri psichiatrai, aš jam, atrodo, buvau tapęs savotišku tėvą atstojančiu asmeniu. Prabėgus mėnesiui po to, kai aš atsistatydinau iš ligoninės vyriausiojo gydytojo pareigų, Metjus nuėjo į dirbtuves rūsyje (dirbtuvėse dažniausiai būdavo žmonių, tačiau jam pavyko nutykoti momentą, kai ten nieko nebuvo) ir pasikorė. Dabar, žvelgdamas atgal, manau, kad tik mano buvimas tuo žmogumi, kuris padėjo aplinkiniams jį matyti kaip žmogišką būtybę, ir palaikė jo gyvybę. Aš jam užsimindavau apie tai, kad netrukus paliksiu ligoninę, taip pat mudu pasikalbėdavome apie jo ateitį bei apie tai, kaip jis vieną dieną galiausiai išeis į laisvę. Galimas daiktas, mano perėjimas dirbti kitur sustiprino jo giluminį įsitikinimą, kad jis niekuomet nepajėgs užmiršti praeities ir atsiriboti nuo to, ką padarė. Galimas daiktas, nepaisant viso ligoninės personalo pastangų, mano išvykimas vėl pa-

žadino jame apleistumo jausmą, kurį jis patyrė iš savo tikrojo tėvo – tik šį kartą, jau nužudęs savo tėvą, jis pasikorė pats.

Viena iš ironiškų šios tragedijos išdavų – savo pareigų ligoninėje aš atsisakiau iš dalies dėl to, kad ėmiau jausti, jog skiriu per mažai dėmesio trims savo paties sūnums, visas jėgas atiduodamas pastangoms gelbėti „prarastas sielas", patenkančias į ligoninę. Nors gal pretenzinga teigti, kad kažkas gali „išgelbėti" kitą žmogų – daugiausia, ką galima duoti kitam žmogui, tai būti šalia jo ir žadinti jo sugebėjimą bei motyvaciją gyventi. Gal aš nepakankamai sėkmingai veikiau šia linkme, o gal mano pagalba Metjui atėjo pavėluotai ir jau nebuvo galima nieko padaryti, – to niekuomet nesužinosiu. Bet viena išvada, kurią ši tragedija man patvirtino, yra ta, kad jei tik, mėginant kompensuoti mirtino smurto padarytą žalą, vėl griebiamasi smurto, ar bausmės, ar terapijos forma, tai nieko gero neduoda nei, suprantama, pirminio smurto aukai, nei jo vykdytojui. Tad didžiulis dėmesys turi būti skiriamas smurto prevencijai – būtent todėl taip svarbu gilintis į priežastis, dėl kurių žmonės griebiasi smurto kitų ar savo atžvilgiu, kad ateityje išmoktume sėkmingiau užbėgti už akių tokiems destruktyviems procesams kaip Metjaus istorija iki jiems pasiekiant tą etapą, kai nebėra kelio atgal.

Lygiai kaip Metjus savo šeimoje buvo problemiškas, į smurtą linkęs vaikas, taip ir pats smurtas yra savotiškas problemiškas civilizacijos vaikas. Civilizacija, vienas iš puikiausių dalykų, kuriuos žmonija sau sukūrė, savyje slepia ir tragišką ydą – smurtą, kurį ji pati skatina. Juk civilizacija atsinešė ir didžiausią per visą istoriją smurto mastą tiek dažnumo, tiek intensyvumo atžvilgiu. Šia knyga aš pamėginau parodyti, kaip padidėjęs visuomenės polinkis į smurtą, kurį atsinešė civilizacija, yra glaudžiai susijęs su jos patriarchaline struktūra, kurioje vyrams ir moterims yra priskiriami radikaliai skirtingi vaidmenys, ir kiekvienas iš jų valdomas savito kodekso, reglamentuojančio garbę ir negarbę, orumą ir pažeminimą apsprendžiantį elgesį.

Didžiausias mūsų laikams tenkantis iššūkis, mano manymu, yra šis – nutraukti sąsajas tarp civilizacijos ir patriarchalizmo, kad galėtu-

me toliau naudotis pirmosios privalumais ir nebeprivalėtume mokėti mokesčio už pastarąjį. Tam, kad žmonija galėtų evoliucionuoti įveikdama savo polinkį į smurtą, kuris jau grasina pačiam žmogaus kaip rūšies išlikimui, pirmiausia būtina visuotinai pripažinti esminį patriarchalinio garbės ir gėdos kodekso vaidmenį sužadinant vyriškosios lyties smurtą ir netgi paverčiant jį savotiška vyriškosios lyties pareiga. Norėdami pažaboti šį smurtą, privalome permąstyti pačius vyriškumo ir moteriškumo sąvokų pagrindus.

Padėkos

Šią knygą rašiau visą savo gyvenimą, ir prie mano minčių bei išvadų prisidėjo daugybė žmonių, daugiau nei galėčiau prisiminti ir išreikšti jiems visiems asmeninę padėką šiuose keliuose padėkoms skirtuose puslapiuose. Pirmiausia mano idėjų apie gėdos, išdidumo, kaltės ir nekaltumo jausmus vystymosi etape man labai padėjo įžvalgūs keleto puikių mokytojų ir patarėjų komentarai ir plačios jų žinios, apimančios visą mokslų apie žmogų spektrą. Iš jų pirmiausia paminėtini sociologas Davidas Riesmanas, psichologai Danielis J. Levinsonas, Elliottas Mishleris bei Lawrence'as Kohlbergas, psichoanalitikai Douglasas Bondas, J. Douglasas Lenkoskis ir Erikas Eriksonas, antropologės Dorothy Lee ir Cora DuBois, taip pat du socialinės, bendruomeninės ir prevencinės psichiatrijos pradininkai, Miltonas Greenblattas ir Geraldas Caplanas.

Tuo metu, kai psichoanalitikų dėmesys buvo sukoncentruotas į sveikiausiąjį pacientų flangą, Elvinas Semradas mane paakino dirbti su labiausiai dvasiškai sužalotais individais. Geraldas Adleris man įrodė galimybę ir būtinybę taikyti psichoanalizės metodus taip pat ir tiems, kurių neišspręstos psichologinės ir socialinės problemos privedė prie įkalinimo už smurtinį ar kitokį antisocialų elgesį. Shervertas Frazieris vėliau suteikė man plačias galimybes dirbti su tokiais žmonėmis kalėjimuose ir griežtojo režimo psichiatrijos ligoninėse. Asmuo, kuris pirmasis mane paskatino smurtą traktuoti kaip visuomenės sveikatos ir profilaktinės medicinos problemą, buvo Bernardas Lownas, įsteigęs dvi organizacijas, skirtas visuomenės švietimui kolektyvinio smurto srityje, suteikiant jam medicininį matmenį: „Gydytojai už visuomenės atsakomybę" (Physicians for Social Responsibility) ir „Pasaulio gydytojai už branduolinio karo užkardymą" (International Physicians for the Prevention of Nuclear War).

Ko gero, pati tiesiogiškiausia paskata rašyti šią knygą man buvo pakvietimas skaityti „Eriksono paskaitas" Harvardo universitete 1991

metais. Už šią galimybę esu labai dėkingas Dorothy Austin, Eriksono centro direktorei. Tolesnis impulsas šios knygos medžiagos rengimui buvo tai, kad Vaikų psichoterapeutų asociacija (Association of Child Psychotherapists), Stipendijų ir informacinės pagalbos asociacija (Scholarship and Guidance Association) bei Čikagos Psichoanalizės institutas (Chicago Institute for Psychoanalysis), maloniai tarpininkaujant Irvingui B. Harrisui, Harriso fondo (Harris Foundation) ir Eriksono instituto prezidentui, bei Williamui W. Harrisui, KidsPac iždininkui, 1992 metais pakvietė mane į aštuonioliktąjį Esther Schour Zetland seminarą skaityti paskaitos smurto tema.

Taip pat esu dėkingas Kriminologijos ir Kler Holo institutui (Institute of Criminology and Clare Hall) prie Kembridžo universiteto Anglijoje už tai, kad 1993–1994 metais suteikė galimybę man kaip vizituojančiam moksliniam bendradarbiui kaupti medžiagą šiai knygai. Ypač norėčiau padėkoti dr. Adrianui Groundsui už jo intelektualinę pagalbą ir asmeninę draugystę, taip pat už tai, kad sudarė man sąlygas bendrauti su visomis mane dominusiomis britų institucijomis. Dirbant Anglijoje, labai paslaugiai talkininkavo dabartinis Kriminologijos instituto direktorius Davidas Farringtonas bei Lorraine Gelsthorpe, suteikdami man maksimalų patogumą ir šalindami iš kelio visas kliūtis, už tai aš jiems labai dėkoju. Tolesnį kelią šiai knygai atsirasti tiesė daktarai Nicholas Humphrey, Terris Apteris, Davidas Goodas bei Ianas Goodyeris, kurie įvairiose mano darbo stadijose pristatinėjo jį įvairioms auditorijoms Kembridžo universitete ir surengė ne vieną vaisingą diskusiją; už visa tai aš jiems esu labai dėkingas. Ypač vertingi buvo detalūs ir įžvalgūs Anthony'o Giddenso, Kembridžo universiteto sociologijos profesoriaus, komentarai.

Esu labai dėkingas dr. Estelai V. Welldon, kuri man tapo ir kolege, ir drauge, ir kuri labai daug nuveikė ir rengiant knygą, ir ją pristatant įvairiuose jos rengimo etapuose, tiek Tavistocko instituto Portmano klinikoje Londone, tiek 1995 metais įvykusiame Tarptautinės teisminės

psichoterapijos asociacijos (International Association for Forensic Psychotherapy), kurios ji yra prezidentė, susitikime. Noriu išreikšti padėką dr. Welldon bei Anthony'ui, lordui Lloydui bei jo vyresniesiems kolegoms Anglijos lordams teisėjams, 1994 metais pakvietusiems mane sykiu su nedidele britų bei amerikiečių kolegų grupele dalyvauti intelektualiai įtemptoje ir sykiu stimuliuojančioje savaitgalio iškyloje po Didįjį Vindzoro parką, kurios metu turėjome galimybę intensyviai padiskutuoti apie psichiatrinį smurtinio kriminalinio elgesio priežasčių ir prevencijos aspektą.

Taip pat noriu išreikšti ypatingą padėką dr. Murray'ui Coxui, mano „naujam senam draugui", už tai, kad pasiūlė man parašyti skyrių antrajam knygos „Teisminė psichoterapija: nusikaltimai, psichodinamika ir agresyvus pacientas" (Forensic Psychotherapy: Crime, Psychodynamics and the Offender Patient (London, England, and Bristol, Pennsylvania: Jessica Kingsley, 1995)) tomui, kurios jis buvo vienas iš redaktorių. Buvimas vienu iš šios knygos autorių paskatino mane toliau plėtoti kai kurias šioje knygoje pateiktas idėjas. Minėtos knygos leidėja ponia Jessica Kingsley taip pat labai rėmė šį mano užmojį. Dr. Coxą aš visuomet prisimenu kaip savo angliškąjį antrąjį „aš", kadangi jis labiau nei kas kitas iš mano pažįstamų lygiai taip kaip aš labai domisi dviem tragedijų tipais bei daugeliu būdų, kuriais jie atspindi vienas kitą. Tai Shakespeare'o tragedijos ir kasdieninio gyvenimo tragedijos, kurių dalyviai yra mūsų kalėjimuose ir griežčiausio režimo psichiatrijos ligoninėse atsiduriantys smurtautojai. Vienintelis kitas žmogus, kuris, žinau, taip pat panašiu mastu domisi šiais dviem dalykais – bet labiau pirmuoju nei antruoju – yra mano artima draugė Tina Packer, Masačusetso valstijos Lenokso miesto trupės „Shakespeare and Company" įkūrėja ir meno vadovė. Ji labai maloniai pakvietė mane drauge su ja ir jos grupe dalyvauti atskleidžiant ir intelektualiai, emociškai bei meniškai išreiškiant sąsajas tarp meno ir gyvenimo – tarp Shakespeare'o tragedijų ir kasdieninių tragedijų. Ponios Parker kolegė ir buvusi studentė Ja-

net Land taip pat prisidėjo prie mano darbo, organizuodama mano pranešimus ir diskusijas su teatralais bei teisminės psichiatrijos specialistais Toronte 1992 ir 1993 metais.

Bene didžiausią ir išskirtinę padėką turiu išreikšti tam daugeliui vyrų ir keletui moterų, įkalintų įvairiuose kalėjimuose ir kalėjimų psichiatrijos ligoninėse Jungtinėse Valstijose, Jungtinėje Karalystėje ir Kanadoje, su kuriais teko bendrauti. Be jų šios knygos tikrai nebūčiau galėjęs parašyti. Jie yra mano mokytojai smurto tema. Dauguma smurtautojų, kuriuos man teko pažinoti, yra tarp tų, kuriems skiriu šią knygą, o skiriu ją smurto aukoms. Tai jų pagalba ir bendradarbiavimas aiškinantis smurto priežastis suteikė šiai knygai jos turinį. Jei tekdavo cituoti, parafrazuoti ar apibendrinti mano pacientų žodžius, visuomet pakeisdavau jų vardus ir visą informaciją, galinčią išduoti jų tapatybę, kad užtikrinčiau jų asmens privatumą. Neretai pakeisdavau ir jų įkalinimo ar iki įkalinimo įvykdytų smurtinių veiksmų geografinę vietą. Mano psichoterapinis darbas ir diagnostiniai, prognostiniai bei teismo psichiatriniai smurtautojų įvertinimo testai, konsultacijos grupinio ir kolektyvinio smurto tema (įskaitant riaušes kalėjimuose, įkaitų grobimo incidentus, bado streikus, teroro aktus, grupinius prievartavimus, savižudybes ir žmogžudystes kalėjimuose bei daugelį kitų individualaus bei kolektyvinio smurto atvejų) vyko griežčiausio režimo kalėjimuose ir kalėjimų psichiatrijos ligoninėse, įvairiose Jungtinių Valstijų, Jungtinės Karalystės ir Kanados vietose. Tuo noriu pasakyti, kad medžiaga, kuria paremta ši knyga, aprėpia visas šias valstybes ir jose gyvenančias tautas. Tai, kad intensyviausiai dirbau Masačusetso kalėjimuose bei psichiatrijos ligoninėse, nereiškia, kad knygoje pateikti pavyzdžiai paimti būtent iš šios valstijos. Ne mažiau tikėtina, kad bet kuris knygoje minimas epizodas vyko kitoje valstijoje, Kanadoje, Anglijoje, Škotijoje, Airijoje ar Velse.

Kita žmonių grupė, be kurios mano sukaupta medžiaga būtų negalėjusi virsti knyga, ir kuriems esu didžiai dėkingas, yra daugybė nepaprastai kompetentingų ir atsidavusių psichologų, socialinių

darbuotojų bei psichiatrų, drauge su kuriais turėjau laimės dirbti vadovaudamas Kalėjimų psichinės sveikatos tarnybai bei Masačusetso griežčiausio režimo psichiatrijos ligoninei. Vienokios ar kitokios informacijos apie linkusius į smurtą žmones, kuriems stengėmės padėti, turėjau progos pasisemti iš tokios daugybės kolegų, kad negaliu čia išvardyti visų, kuriems jaučiuosi skolingas. Tačiau ypač norėčiau padėkoti tiems, su kuriais vienu ar kitu metu per pastaruosius dvidešimt penkerius metus teko bendradarbiauti itin glaudžiai, tai Marie King, Silvia Dominguez, Stevenas Caliris, Joana Eccleston, Cynthia Jeffers, Wesley Profit, Renate Wack, Pamela Graves bei Ebi Okara, taip pat įvairiose mūsų programose dalyvavę konsultantai, dr. Robertas Hopkinsas, dr. Chesteris Pierce'as bei dr. Thomasas Gutheilas. Puikus mano talkininkas buvo dr. Cornelis Heijnas. Taip pat man teko laimė kriminalinės teisėsaugos sistemos rėmuose artimai bendradarbiauti su daugeliu teisėjų ir advokatų, kurių pasiaukojimas ir kompetencija yra tikras įkvėpimo šaltinis visiems juos pažinojusiems. Jų yra per daug, kad galėčiau visus suminėti, tad apsiribosiu dviem asmenimis, su kuriais teko bendradarbiauti ypač dažnai ir artimai – tai garbusis Maurice'as Richardsonas ir jau mirusi Edith Fine.

Taip pat norėčiau išreikšti dėkingumą įvairių kalėjimų ir kalėjimų psichiatrijos ligoninių, kur man teko dirbti, administratoriams bei pataisos pareigūnams. Be jų aš nebūčiau turėjęs galimybių vykdyti tuos klinikinius tyrimus, kuriuos pavyko atlikti. Savo dėkingumą šiems žmonėms ypač noriu pabrėžti todėl, kad stereotipai apie brutalius kalėjimų prižiūrėtojus yra be galo populiarūs ir plačiai paplitę, taip pat ir todėl, kad šioje knygoje pateikiau nemažai pavyzdžių, įrodančių, jog kalėjimai, tokie, kokie jie dabar yra, ypač Jungtinėse Valstijose, pasižymi daug didesniu smurto lygiu tiek iš kalinių, tiek iš personalo pusės, nei bet kurioje iš šių grupių pasireikštų normaliomis sąlygomis. Noriu padėkoti tiems pareigūnams, kurie palengvino mano darbą kalėjimuose ir patys buvo humaniško bei efektyvaus elgesio su kaliniais pavyzdžiai, neretai nepaisydami ganėtinai priešiškos darbo aplinkos.

Bet kuris autorius galėtų džiaugtis tokiais įgudusiais ir profesionaliais agentais kaip Johnas Brockmanas ir Katinka Matson, kurie sykiu buvo ir tikri supratingumo bei paramos pavyzdžiai. Didžiausia mano padėka jiems už pagalbą ir draugystę.

Ir pagaliau žmonių, kuriems jaučiu didžiausią dėkingumą, ratą norėčiau išplėsti tais trimis žmonėmis, kurie suvokė, ką aš noriu pasakyti, tikėjo tuo ir padėjo man visa tai išreikšti kuo aiškiau, glausčiau ir tiksliau. Be jų paramos, paskatinimo ir energingo redagavimo ši knyga nebūtų buvusi tokia, kokia ji yra dabar. Dorothy Austin, „paėmusi į nagą" mano ilgą rankraštį, suteikė jam įdomios knygos pavidalą. Savo neeiline patirtimi ir redaktorės sugebėjimais mūsų pastangas apvainikavo Jane Isay, mano redaktorė ir leidėja, kuri visas savo jėgas skyrė sėkmingam šio projekto įgyvendinimui.

Labiausiai iš visų savo patirtį smurto tema išreikšti knygoje mane paskatino mano žmona Carol Gilligan, kuri mane išmokė kalbėti, be baimės atveriant giliausius savo esybės klodus, kalbėti savo paties balsu ir iš savęs paties. Jos akylumas teksto aiškumo, struktūros ir įvairių subtilių niuansų požiūriu buvo tiesiog neįkainojamas. Be to, visi trys mano suaugę sūnūs, Johnathanas, Timothy's ir Christopheris, pateikė labai įžvalgių pasiūlymų ir patarimų, kurie suteikė knygai papildomų privalumų. Mano šeima, be abejo, prie šios knygos prisidėjo daug platesne prasme nei vien tik rankraščio komentarais ir pataisymais. Nė vienas, būdamas šeimos žmogus, negali, valandų valandas įsitraukęs į fiziškai ir emociškai sekinantį darbą vienoje iš pavojingiausių ir labiausiai kupinų įtampos institucijų mūsų visuomenėje, vienaip ar kitaip neparnešti į šeimą darbe sukauptos emocinės įtampos, kuri kiekvienam šeimos nariui nemažai kainuoja. Aš nebūčiau galėjęs įgyti turimos patirties ir žinių, kurias pasistengiau apibendrinti šioje knygoje, jei visa mano šeima nebūtų prisiėmusi savo aukos ir nebūtų suteikusi taip reikalingos moralinės paramos, be kurios būtų buvę sunku tesėti tai, ką buvau užsibrėžęs. Vadinti dėkingumu kalbant apie tai, ką rašant šią knygą man suteikė mano

šeima, yra tikrai nepakankamas žodis, ir jį tenka vartoti vien tik todėl, kad kalba stokoja žodžių, kuriais galėčiau išreikšti savo šeimos narių didžiadvasiškumą ir mano meilę jiems.

Savaime suprantama, nė vienas asmuo, išskyrus mane, nėra atsakingas už bet kokias faktines ir interpretacijos klaidas, kurių gali pasitaikyti šioje knygoje. Ją rašydamas, aš ne sykį prisimindavau vieną prancūzų poetą, kuris teigė, kad žmogus niekuomet nebaigia rašęs savo poemos, jis ją tiesiog palieka. Taigi ir aš turėjau palikti šią knygą su visais jos trūkumais – tam, kad ji pagaliau būtų išleista. Ši knyga, be abejo, nėra paskutinis žodis daugelio smurto sąvokoje telpančių ir su ja susijusių dalykų atžvilgiu; geriausia, ko galiu tikėtis, – tai, jog kai kuriose su smurtu susijusiose srityse ji tam tikra prasme yra pirmasis žodis. Knygą parašiau tikėdamasis, kad ji paskatins viešas diskusijas smurto tema, nukreiptas į klausimus, į kuriuos privalome rasti atsakymą, tokius kaip – kokia viešoji politika ir socialinės sąlygos skatina ar užkardo smurtą, taip pat ir daugiau ar mažiau retorinius klausimus, kaip antai – kiek bausmės „nusipelno" tas ar kitas smurtinis nusikaltėlis ar nusikaltimo rūšis. Na, ir paskutinioji kategorija žmonių, kuriems būsiu dėkingas ateityje, bus tie skaitytojai, kurie sureaguos į šią knygą taip, kaip aš to iš jų tikiuosi.

Paaiškinimai

1 Boswellas: „Manau, kad dr. Franklino žmogaus apibrėžimas geras – „Įrankius gaminatis gyvūnas". Johnsonas: „Bet daugybė žmonių nėra padarę jokio įrankio; o jei žmogus neturi rankų, įrankio jis negalės padaryti". Citata iš James Boswell, *Life of Samuel Johnson* (Samuelio Džonsono gyvenimas) (1791; Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., *Great Books of the Western World*, 1953), vol. 44, 377 p.

2 Duomenys apie smurtinių mirčių aukų skaičių Jungtinėse Valstijose 1900-1984 metais, atskirai vyrų ir moterų, pateikti lentelėse: Paul C. Holinger, *Violent Deaths in the United States: An Epidemiologic Study of Suicide, Homicide, and Accidents* (Smurtinės mirtys Jungtinėse Valstijose: epidemiologinė savižudybių, žmogžudysčių ir nelaimingų atsitikimų studija (New York: Guilford Press, 1987). Šie skaičiai peržiūrimi ir papildomi Jungtinių Valstijų Sveikatos ir gyventojų aptarnavimo departamento (Visuomenės sveikatos tarnybos, Nacionalinio sveikatos statistikos centro) skelbiamuose kasmetiniuose tomuose *Vital Statistics of the United States* (Jungtinių Valstijų demografinė statistika), Hyattsville, MD.

Palyginamoji viso pasaulio šalių statistika kasmet pateikiama lentelėse *Demographic Yearbook* (Demografijos metraštis); jį parengia ir išleidžia Jungtinių Tautų Tarptautinių ekonominių ir socialinių reikalų departamento statistikos žinyba Niujorke. Einamoji ir suvestinė mirčių dėl mirties nuosprendžio įvykdymo statistika Jungtinėse Valstijose kasmet skelbiama dviejose publikacijose, kurias pateikia JAV Teisingumo departamento Teisėtvarkos statistikos biuras: *The Sourcebook of Criminal Justice Statistics* (Kriminalinės teisės statistikos dokumentų rinkinys) (Washington, D.C.: U.S. Govt. Printing Office) ir biuletenis *Capital Punishment* (Mirties bausmė), leidžiamas kasmet nuo 1973 metų.

Karų ir su karu susijusių mirčių 1820-1949 m. statistika pateikta dokumentų rinkinyje Lewis F. Richardson, *Statistics of Deadly Quarrels* (Mirtinų konfliktų statistika), ed. Quincy Wright and C.C. Lienau (London, 1960). Plg. taip pat Gil Elliot, *The Twentieth Century Book of the Dead* (Dvidešimtojo amžiaus mirusiųjų knyga) (New York: C. Scribner, 1972) ir David Singer and Melvin Small, *The Wages of War, 1816-1965: A statistical Handbook* (Atlygis už karą 1816-1965: statistinis vadovas) (New York: Wiley, 1972); šiuose leidiniuose pateikiama su karu susijusių vyrų ir moterų mirčių palyginamųjų skaičių suvestinė pirmojoje XX a.

pusėje. Visi šie šaltiniai pagal turimą statistiką fiksuoja visų tautų, visų amžiaus grupių kiekvienų metų didžiulę vyrų aukų persvarą nuo visų mirtino smurto formų (žmogžudystės, savižudybės, žūties kare, mirties bausmės, rizikingų profesijų ir darbo sąlygų, vaikystėje patirto smurto, „netyčinio" susižalojimo dėl neatsargumo ir drąsos demonstravimo, ir pan.). Vienintelė didesnė išimtis čia yra akivaizdi mergaičių persvara tarp vaikžudystės aukų kai kuriose besivystančiose Azijos šalyse, ypač Indijoje ir Kinijoje, bei kai kuriose medžiotojų ir maisto rankiotojų kultūrose.

3 George Steiner, *The Death of Tragedy* (Tragedijos mirtis) (1961: New York: Oxford Univ. Press, 1980), 2, 4 ir 8 p.; kursyvas autoriaus. Šiuos žodžius galima palyginti su Wittgensteino pastaba: „Tragedija ištinka tuomet, kai medis, užuot palinkęs, nulūžta". [Die Tragödie besteht darin, dass sich der Baum nicht biegt, sondern bricht.] (Ludwig Wittgenstein, *Culture and Value* (Kultūra ir vertybė), Chicago: University of Chicago Press, 1984, 1-1e p.; pastaba iš nepublikuoto 1929 m. rankraščio).

4 Elliott Currie, *Confronting Crime: An American Challenge* (Pasipriešinimas nusikaltimui: Amerikos iššūkis) (New York: Pantheon, 1985), 19 p.

5 *Prison Conditions in the United States: A Human Rights Watch Report* (Kalėjimų sąlygos Jungtinėse Valstijose: Žmogaus teisių priežiūros organizacijos pranešimas) (New York: Human Rights Watch, 1933). Ta pačia tema žr. Nils Christie, *Crime Control as Industry: Toward GULAGS, Western Style?* (Nusikaltimų kontrolė kaip pramonės šaka: į vakarietiškus GULAGUS?) (New York: Routledge, 1933), ir David J. Rothman, „The Crime of Punishment" (Nusikaltimas baudžiant), *New York Review*, Feb. 17, 1994, 34-38 p.

6 Dante Alighieri, *The Inferno* (Pragaras) „...io non avrei mai creduto, che morte tanta n'avesse disfatta". [Vertė A. Churginas, Vilnius, Vaga, 1968, 21 p.]

7 Visų pirma čia primenu puikią su daugeliu smulkmenų ataskaitą, ilgiausią iš visų Čechovo publikuotų, kurioje jis pasakoja savo įspūdžius iš pataisos kolonijos Sachaline, didelėje saloje prie rytinių Sibiro krantų, kur lankėsi 1890 m. *A Journey to Sakhalin* (Kelionė į Sachaliną) (1893; Cambridge, England: Ian Faulkner Publishing, 1993).

8 „Čionai įžengęs, viltį mesk į šalį". Dante Alighieri, *Pragaras* [Vilnius, Vaga, 1968, 19 p.]

9 Šią daugumos smurtautojų savybę yra pastebėję daugelis kitų tyrinėtojų. James Alan Fox, Šiaurės rytų universiteto kriminalinės teisės profesorius ir jo bendraautoris Jack Levin publikacijoje *Mass Murder: America's Growing Menace* (Masinės žmogžudystės: didėjanti grėsmė

Amerikai) (New York: Plenum Press, 1985) pateikia nuomonę, kad „tipiškas masinis žudikas yra visiškai paprastas žmogus. Jis niekuo neišsiskiria minioje. Tai ne koks lunatikas stiklinėmis akimis". (*New York Times*, be datos.)

10 Dr. Helen Morrison, psichiatrė iš Čikagos, kuri yra šimtus valandų kalbėjusis su ne vieno žmogaus gyvybę atėmusiais žmogžudžiais, buvo sukrėsta to, ką jai papasakojo vienas jų, serijinis žudikas, pagarsėjęs kaip „Pašėlęs kandžiotojas" dėl to, kad Ilinojaus ir Viskonsino valstijose XX a. 8-me dešimtmetyje jaunų jo nužudytų moterų kūnuose likdavo kandžiojimo žymės. Jis papasakojo tokią savo viziją, kurioje įsivaizdavo užpuoląs žmogų: „Griebiu jį, trenkiu į sieną, daužau, iki jis bus miręs, negyvas ar be sąmonės". Dr. Morrison padarė išvadą, kad „jis nežino skirtumo tarp šių būklių. Tai labai keista, nes mums miręs ir negyvas yra tas pats, o jam ne". (*New York Times*, be datos.)

11 James M. Reinhardt, *The Murderous Trail of Charles Starkweather* (Kruvini Čarlzo Starkveterio pėdsakai) (Springfield, III.: Charles C. Thomas, 1960.), 98 p.

12 Ten pat, 49-50 p.

13 Ten pat, 23 p.

14 Ten pat, 51 p.

15 Ten pat, 32 p.

16 David Berkowitz (1981), „Prison Diary" (Kalėjimo dienoraštis). Lawrence D. Klausner publikacijoje *Son of Sam* (Semo sūnus) (New York: McGraw-Hill,1981), 141-142 p. Kiti leidiniai, kurie man buvo naudingi diskutuojant šia tema, yra Berkowitzo psichoanalitinis tyrimas *Confessions of Son of Sam* (Semo sūnaus prisipažinimai) (New York: Columbia University Press, 1985), kurį atliko m. dr. Davidas Abrahamsenas, psichiatras, ilgą laiką daugelį kartų kalbėjęsis ir parašęs didelės apimties, detalų jo gyvenimo bei socialinio ir psichologinio funkcionavimo įvertinimą. Skyrius apie Berkowitzą yra ir antropologo Elliotto Leytono leidinyje *Compulsive Killers: The Story of Modern Multiple Murder* (Nepataisomi žudikai: šiuolaikinio serijinio žudiko istorija) (New York: New York University Press, 1986); tai mėginimas paaiškinti paskutiniu metu užplūdusią serijinių ir masinių žmogžudysčių epidemiją, taikant originalią ir turiningą sociologinę teoriją.

17 Šventasis raštas. [Senasis ir Naujasis testamentas, Lietuvos Vyskupų konferencija, 1998, vertė Antanas Rubšys.]

18 Yra tvirtas empirinis, klinikinis ir teorinis pagrindas daryti išvadą, kad mirties bausmės žudikams daugiau juos paskatina žudyti negu

nuo to atbaido. Taip yra ne tik dėl to, kad mirties bausmė pirmiausia patenkina turinčių polinkį žudyti žmonių norą nusižudyti, bet ir dėl to, kad valstybės pavyzdys suteikia teisėtumą nuomonei, jog nužudymas yra priimtinas būdas pasiekti daugelio, jei ne visuotinai siekiamų tikslų – išspręsti tarpasmeninius konfliktus, pamokyti doros, sudrausminti taisyklių pažeidėjus, atsikeršyti, nubausti (o iš tiesų pašalinti) tuos, kurių nemėgsti, ir taip toliau. Kaip pasakė teisėjas Brandeisas, valstybė, ar mes to norime, ar ne, yra *in loco parentis* ir atstoja mums vieną iš veiksmingiausių dorovės mokytojų; o moko pavyzdžiais, rodo pavyzdį, kai atideda savo išleistų įstatymų vykdymą, o kartais – tiesiogine to žodžio prasme – įvykdo. Brandeisas tai išreiškė taip: „Mūsų valdžia yra galinga visur esanti mokytoja. Ar tai į gera, ar į bloga, bet ji visus žmones moko savo pavyzdžiu. Nusikaltimas užkrečiamas. Jei valdžia tampa įstatymų pažeidėja, ji išugdo panieką įstatymams; ji skatina kiekvieną žmogų tapti įstatymų kūrėju sau pačiam; ji skatina anarchiją..." Citata iš Charles E. Silberman, *Criminal Violence, Criminal Justice* (Nusikalstamas smurtas, nusikalstama teisėsauga) (New York: Random House, 1978). 47 p. Paskutinius du sakinius galima perfrazuoti taip: „Smurtas užkrečiamas. Jei valdžia šaltakraujiškai įvykdo žmogžudystę, t. y. mirties bausmę, ji skatina niekinti gyvenimą; ji skatina kiekvieną žmogų tapti žudiku; ji skatina visuotinį smurtą..."Jei kas abejoja Brandeiso įžvalgos pagrįstumu, galėtų pamąstyti, kokią galią ir įtaką parodė nacistų valstybė, kad moraliai sužlugdė tiek daug aukštos civilizacijos tautos žmonių iki tokio lygio, jog milijonai jų tapo arba tikrais nusikaltėliais, arba masinių žudikų bendrininkais. Smurtas užkrečiamas kaip daugelis kitų mirtinų ligų, nes jo taip lengva išmokyti; nuo kitų ligų jis skiriasi tik tuo, kad užkratą perneša ne mikroorganizmai, o mokymas pavyzdžiu (ar vaikų ugdymo metodais, auklėjimu, kriminalinės teisės sistema ir platesne teisine bei politine sistema, kurios dalis yra kriminalinė teisė, ar kitais kultūrinimo ir socializacijos būdais). O pati veiksmingiausia mokymo priemonė – su ja palyginus žodžiai vargu ar ką reiškia – yra pavyzdys ar, kitaip tariant, elgesys.

19 Stuart Palmer, *A Study of Murder* (Žmogžudystės studija) (New York: Crowell, 1960).

20 Tėvas Zosima Dostojevskio „Broliuose Karamazovuose" tai išreiškė taip: „Kas yra pragaras? Kančia dėl to, kad jau nebegalima mylėti". I t., II d., šešta knyga. [Vertė M. Miškinis, Vilnius, Vaga, 1986.]

21 „Kuo nors džiaugtis, – kaip sakė šv. Tomas Akvinietis, – yra glaustis prie to su meile dėl pačios meilės" – t. y. savitiksliu. *On Christian Doctrine* (Apie krikščioniškąją doktriną) I.3 (New York: Liberal Arts Press, 1958), 9 p. Tomas Akvinietis taip pat suprato, kad „...niekas nesidžiaugia tuo,

ko vienaip ar kitaip nemyli". *Summa Theologica,* Part I of 2nd Part, Q. 27, Art. 4. Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., *Great Books of the Western World,* Vol. 19, 739 p. Ar, kaip sakė Spinoza, „Meilė yra niekas kita kaip džiaugsmas, kurį lydi mintis apie išorinę priežastį", t. y. mintis apie mylimą asmenį ar mėgstamą daiktą. *Ethics,* Part III, Prop. 13, Schol., Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., *Great Books of the Western World,* Vol. 31, 400 p.

22 Primo Levi, *The Drowned and the Saved* (Nuskendę ir išgelbėti) (New York: Summit Books, 1988), 53 p.

23 Goethe, *Faust,* Pirma dalis, Fausto kabinetas. *„Im Anfang war die Tat!"* [Getė, *Faustas,* vertė A. Churginas, Vilnius, Vaga, 1978, 44 p.] Apie šį fragmentą žr. taip pat Harry Redner *In the Beginning was the Deed: Reflections on the Passage of Faust.* (Pirmiausia veiksmas buvo: apmąstymai apie „Fausto" fragmentą) (Berkeley, CA: University of California Press, 1982).

24 Kenneth Burke, *Language as Symbolic action* (Kalba kaip simbolinis veiksmas) (Berkeley: University of California Press, 1966).

25 Tai viena iš priežasčių, kodėl visai pateisinama manyti, kad žmonės, turintys smurtu pasireiškiančių charakterio sutrikimų, yra psichiškai nesveiki.

26 Plg. *Oxford English Dictionary;* Ernest Klein, *A comprehensive Etymological Dictionary of the English Language* [Amsterdam and New York: Elsevier, 1971]; Eric Partridge, *Origins: A Short Etymological Dictionary of the English Language* [1958; New York: Greenwich House, 1983]; Carl Schneider, *Shame, Exposure and Privacy* (Gėda, viešumas ir privatumas) (Boston: Beacon Press, 1977), 29–30 p.

27 Charles Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (Žmonių ir gyvūnų emocijų išraiška) (1872; Chicago: University of Chicago Press, 1965), 320–321 p.

28 Erik H. Erikson, *Childhood and Society* (Vaikystė ir visuomenė) 2nd ed. (New York: W.W. Norton, 1963), 252-253 p.

29 „...to en ophthalmois einai aido", „akys yra gėdos buveinė". – „Ir, – priduria jis, – dėl to mes labiausiai gėdijamės prieš tuos, kurie visada bus su mumis, ir prieš tuos, kurie stebi, ką mes darome, kadangi abiem atvejais akys atkreiptos į mus." Aristotle, *Rhetoric,* II.vi. 18-20 (1384 a). Išvertė ir išleido W.D. Ross (Oxford: Oxford University Press, 1954). Patarlę, apie kurią jis užsimena, „aidos en ophthalmoisi gignetai teknon", galima surasti fragmente, išlikusiame iš dingusios Euripido pjesės „Krespontas" (T.G.F. 457 fragm.).

30 Pavyzdžiui, 1344 m. vyrą, įžeidusį Florencijos miestą tuo, kad spyrė į Didįjį miesto antspaudą purvinu batu, miesto galva nubaudė, įsakydamas nukirsti pėdą. Samuel Edgerton, *Pictures and Punishment: Art and Criminal Prosecution During the Florentine Renaissance* (Paveikslai ir bausmės: menas ir baudžiamasis persekiojimas Renesanso periodu) (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1985), 132 p. Šiuo atveju įžeidęs organas buvo pėda, taigi pagal įstatymus to, ką Freudas vadino „magišku mąstymu", gėda galėjo būti panaikinta, tik pašalinus pėdą. Kad neįsivaizduotume, jog jau išaugome iš tokio barbariškumo, verta prisiminti – dar visai neseniai, prieš kelis dešimtmečius, Danijoje ir daugelyje Amerikos valstijų bausmė už lytinius nusikaltimus (išprievartavimą, incestą, pedofiliją), kaip už labiausiai pažeminančius ir gėdą užtraukiančius veiksmus, kuriuos įmanoma padaryti kitam žmogui, buvo kastracija; nusikaltėlis nubaudžiamas, ar kitaip tariant, pats pažeminamas, per organą (lyties), kuriuo padarė (lytinį) įžeidimą /smurtą. Taigi prievartavimo aukos gėda magiškai dingsta, perkelta prievartautojui; taip aiškinant jos gėda gali būti panaikinta, tik pašalinus jo varpą, kuria buvo užtraukta gėda.

31 Daugelį metų prieš ateidamas į valdžią Hitleris nuolat minėdavo Versalio taikos sutartį kaip „gėdą ir negarbę" ir „tą apgailėtiną žeminantį dokumentą", kuris turėtų kelti vokiečiams „visiems bendrą *gėdos* jausmą ir bendrą *neapykantą*" (atkreipkite dėmesį į aiškią sąsają tarp gėdos ir neapykantos). Vokiečius, pasak Hitlerio, sužlugdė jų reagavimas taip, kad „dalis pasaulio prarado paskutinius *pagarbos* mums likučius", ir tai įstūmė „tautą į didžiausio *pažeminimo* ir *negarbės* laikus". (Adolf Hitler, *Mein Kampf* (Mano kova) [1925], Boston, Houghton Mifflin, 1962, 632 ir 231 p.; kursyvas autoriaus.

32 Seymour Martin Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics* (Politikas: socialiniai politikos pagrindai) (1960) (New York: Anchor Books, 1963), 138-152 p. Lipsetas paaiškina, kaip atsitiko, kad vidurinės klasės žemesniajam sluoksniui iškilus pavojui nusmukti iki žemesniosios klasės, jis masiškai pasuko į kraštutinę dešinę, t. y. nacizmą. Šią analizę patvirtina Thomas Childers knygoje *The Nazi Voter: The Social Foundations of Fascism in Germany, 1919-1933* (Kas balsavo už nacistus: socialinis fašizmo Vokietijoje pagrindas 1919-1933 m.) (Univ. of North Carolina Press, 1983), kurioje aprašo, kaip nacizmas tapo „ilgai ieškota vidurinės klasės susitelkimo partija" (262 p.).

33 Leonard W. Moss and Stephen C. Cappannari, „Mal' occhio, Ayin ha ra, Oculus fascinus, Judenblick: The Evil Eye Hovers Above", (Bloga akis nužiūri iš viršaus) I skyrius (1-16 p.) leidinyje *The Evil Eye* (Bloga akis) (Clarence Maloney, ed.), New York: Columbia University Press, 1976, 8 p.

34 Helmut Schoeck, „The evil eye: Forms and dynamics of a universal superstition" (Bloga akis: visuotinio prietaro formos ir kitimas), 192-200 p. Alan Dundes (ed.) leidinyje *The Evil Eye: A Folklore Casebook* (Bloga akis: Folkloro rinkinys), New York: Garland, 1981, 194 p.

35 *The Origins of Totalitarianism* (Totalitarizmo kilmė) [1951] (New York: Meridian Books, 1958), 241p.

36 „Prisimenu konsulo Scharrerio žmoną. Jos rankos buvo apsunkintos tokiais dideliais žiedais, jog ji negalėdavo pajudinti pirštų. Žydės, tokios kaip ji, vaizduojamos karikatūrose... Kartą Werlinas man parodė Scharrerio automobilį. Jo radiatorius buvo apkaltas ne nikeliu, bet auksu. Jame buvo tūkstantis kasdien reikalingų smulkmenų, pradedant tualetu, kuris visas buvo auksuotas. Taip ir matau konsulą Scharrerį, atvažiuojantį su cilindru, išsipūtusiais skruostais... į sekmadienio koncertą alėjoje. Savo valdose Bernryde jie turėjo baltų povų... savo namuose jis priiminėdavo prūsų kunigaikščius..." *Hitler's Table-Talk, 1941-44* (Hitlerio pašnekesiai prie stalo) (Oxford: Oxford University Press, 1988, 325 p., 1942 m. vasario 21 d. įrašas.)

Kitą dieną jo prisiminimai prasideda nuo aprašymo, kad „aš buvau toks vargšas tuo metu, kai gyvenau Vienoje...", o po mėnesio pratęsia šią temą ta pačia gaida: „Vienoje gyvendamas aš taip skurdau. Ilgus mėnesius negaudavau net menkiausio kąsnelio karšto maisto. Buvau gyvas pienu ir sausa duona".

37 Šekspyras, Raštai, II t. [Vertė A. Churginas. Vilnius, VGLL, 1961, 175-176 p.]

38 Charles Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (Žmogaus ir gyvūnų emocijų išraiška) (1872; Chicago: University of Chicago Press, 1965).

39 Sir Julian Huxley, *Proc. Zool. Soc.*, 1914, 511-515 p.; įmantrios ausytojo krago piršimosi „ceremonijos" interpretacija.

40 Citatas, pateikiamas ta pačia tvarka kaip tekste, galima surasti *New York Times* laikraštyje, 1988 m. gruodžio 1 d.; gruodžio 2 d., B5 p.; gruodžio 3 d., 30 p.; gruodžio 6 d., B1 ir B9 p.

41 Jack Katz, *Seductions of Crime: Moral and Sensual Attractions in Doing Evil* (Nusikaltimo pagundos: moralinė ir juslinė trauka daryti bloga) (N.Y.: Basic Books, 1988). Sprendžiant iš kriminologinės literatūros apžvalgos, autorius numatė daugelį tų pačių išvadų, prie kurių mane atvedė klinikinis darbas su smurtautojais. Pavyzdžiui, vienas iš tipiškos žmogžudystės bruožų yra jos laikymas teisuolišku veiksmu, kurio buvo imtasi neperžengiant bendruomeninių vertybių gynybos formos... Tai, ką... užpuolikas mėgina daryti, tiksliau apima aukojimo sąvoka:

auka pažymima taip, kad užpuolikas bus rekonsekruotas kaip Gėris... Taigi aš prieinu iki patikslinto problemos aiškinimo – tai „žudymas teisuoliškai įniršus" arba aistringas puolimas, kai užpuolikas mėgina per aukos kūną išreikšti ženklus, kurie amžiams įtvirtins užpuoliką kaip pirmapradį Gėrį... Jis būna sumanęs jo patirtą įžeidimą paversti į garbę, palikdamas aukos kūne gilias žiaurumo žymes. Mirtis... ateina kaip nužudymas aukojant. (18 p.).

42 Walter Burkert, Homo Necans: *The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth* (Žudantis žmogus: senovės Graikijos aukojimo ritualų ir mitų antropologija) (1972; Berkeley: Univ. of California Press, 1983, 23 p.)

43 Private – privatus, asmeniškas, slaptas (*angl.*) (vert.).

44 Citatas iš James Q. Wilson *Thinking about Crime* (Apmąstymai apie nusikaltimą) (N.Y.: Basic Books, 1975), XV p. trumpai išdėsto Charles Silberman knygoje *Criminal Violence, Criminal Justice* (Nusikalstamas smurtas, nusikalstamas teisingumas) (N.Y.: Random House, 1978), 163p.:

45 Carol Smart, „Feminist approaches to criminology or postmodern woman meets atavistic man" (Feministinis požiūris į kriminologiją, arba postmoderni moteris susiduria au atavistiniu vyru) leidinyje *Feminist Perspectives in Criminology* (Kriminologija iš feministinės perspektyvos), eds. Loraine Gelsthorpe and Allison Morries (Milton Keynes: Open University Press, 1990).

46 *Understanding and Preventing Violence* (Smurto suvokimas ir prevencija), eds. Albert J. Reiss and Jeffrey A. Roth (Washington, D.C.: National Academy Press, 1993), 21 ir 39 p.

47 Citatos šaltinio nurodyti negaliu, cituoju iš atminties, tačiau Moliere'o pjesėje „Daktaras per prievartą" yra iš esmės lygiai toks pat fragmentas (II v., 4 scena), kur Sganarelis, komedijos eponimas, pakviečiamas gydyti nustojusią kalbėti Gerontės dukterį; Sganarelis: ... Jūsų duktė nebylė. Gerontė: Taip, bet gal galėtumėt pasakyti, dėl ko taip yra. Sganarelis: Nieko nėra lengviau: taip yra dėl to, kad ji prarado kalbą. Gerontė: Labai gerai, bet prašom pasakyti priežastį, dėl kurios ji prarado kalbą. Sganarelis: Visi mūsų geriausi kūrėjai pasakys jums, kad jos liežuvis liovėsi veikęs. Moliere *The Misanthrope and Other Plays* (Mizantropas ir kitos pjesės) (New York: New American Library, 1968), 112 p.

48 Fyodor Dostoevsky, *Notes From Underground* (Užrašai iš pogrindžio) (1864). Knygoje *The Short Novels of Dostoevsky* (Trumpieji Dostojevskio romanai) (New York: Dial Press, 1951), 148 p.

49 J. P. Scott, Aggression (Agresija) (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1958).

50 *Disrespect* – paženminti (angl.) (vert.).

51 Julian Pitt-Rivers, „Honor," *International Encyclopaedia of Social Science* ("Garbė", Tarptautinė socialinių mokslų enciklopedija), 1968, 503-504 p.

52 Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth* (Pasaulio atstumtieji) (1961; New York: Grove Press, 1968), 208 p.

53 Charles Silberman, *Criminal Violence, Criminal Justice* (Nusikalstamas smurtas, nusikalstama teisėsauga) (N. Y.: Random House, 1978), 85 p.

54 Ten pat, 85-86 p.

55 Ten pat, 78 p.

56 Ši statistika buvo nuolatos patvirtinama kiekvieno tyrimo metu, pradedant pačiais preciziškiausiais ir detaliausiais, kuriuos įvairiuose Amerikos miestuose vykdė tokie kriminologai kaip Marvinas Wolfgangas *Patterns in Criminal Homicide* (Kriminalinių žmogžudysčių dėsningumai) (1958; New York: John Wiley & Sons [Science Editions], 1966) ir kiti, taip pat Nacionalinė smurto priežasčių ir prevencijos komisija *Crimes of Violence: A Staff Report Submitted to the National Commission on the Causes & Prevention of Violence* (Smurtiniai nusikaltimai: Personalo ataskaitos Nacionalinei smurto priežasčių ir prevencijos komisijai) (Washington, D.C., U.S. Govt. Printing Office, 1969, Vol. 11, 207-258 p.), ir baigiant bendriausiais statistiniais tyrimais, atliekamais visos šalies mastu pagal policijos duomenų suvestines ir kasmet pateikiamais ataskaitoje Federaliniam tyrimų biurui bei publikuojamais kasmetinėse nusikaltimų suvestinėse. Štai kaip Nacionalinė komisija apibendrino šiuos duomenis: „Sutuoktinių žmogžudysčių atvejais pusė nusikaltėlių buvo vyrai, o pusė – žmonos" (218 p.). „... nors mūsų tyrimai atspindi tik dešimt procentų 1967 metais visų dideliuose miestuose įvykdytų žmogžudysčių, FTB, tą pačią informaciją palyginus su visų 1967 metais įvykdytų žmogžudysčių statistika, buvo nustatyta, kad rezultatai beveik sutampa. FTB nustatė, kad 45 procentais atvejų užpuolė žmona, o 55 procentais – vyras (Uniform Crime Reports 1967, 8 p.). Šie duomenys atitinka Wolfgango surinktuosius: tarp visų šeimose įvykdytų žmogžudysčių Filadelfijos mieste 53 procentais atvejų užpuolė vyras, o 47 procentais atvejų – žmona" (50 išnaša, 248 p.).

57 Šį gėdos aspektą savo knygoje *On Shame and the Search for Identity* (Apie gėdą ir tapatybės paieškas) (New York: Harcourt, Brace, 1958) taikliai apibūdino Helen Merrell Lynd (nors ir nenagrinėjo jos sąsajų su smurtu). Jos teigimu, „gėdą keliančioms situacijoms būdinga tai, kad ją sukelia iš pažiūros absurdiškai menkas incidentas. Tariamai banalus įvykis sukelia labai intensyvias emocijas" (40 p.). Aš papildyčiau, jog gėdą žadina įspūdis, kad esi, faktiškai ar potencialiai,

juokingas (arba savo paties, arba kitų akimis) arba apkvailintas, vertas paniekos (nereikšmingas, menkas, silpnas) ar niekinamas (kitų žmonių). Taigi, kuo menkesnis žmogus jaučiasi, tuo lengviau jis pasijunta niekinamas. „Pats įvykis yra nei kenksmingas savaime, nei turi blogų praktinių pasekmių. Pats priežasties banalumas, sakysime, ...nekultūringa apranga ar nederamos manieros prie stalo, ...lėkštas sąmojis, ...neteisingai ištartas žodis... – būtent tai sukelia nepakeliamą gėdą" (40 p.). „Kadangi gėdą sukelia išoriškai nereikšmingas įvykis, intensyvios emocijos atrodo netinkamos, neadekvačios, neproporcingos jas sukėlusiam incidentui. Taip atsiranda antrinė gėda; mums gėda ir dėl pirminio epizodo, ir dėl to, kad mes taip išgyvename dėl tokio, iš pažiūros, mažmožio, į kurį racionalus žmogus nekreiptų jokio dėmesio" (42 p.). Tolstojus ir Dostojevskis taip pat pripažino tą patį psichologinį faktą bei jį neretai iliustruodavo savo kūryboje. Sakysime, „Anoje Kareninoje" Tolstojus rašo apie Leviną: „Jo praeityje, kaip ir kiekvieno žmogaus praeityje, yra buvę tokių poelgių, kuriuos jis laikė blogais, už kuriuos turėtų jam prikaišioti sąžinė; tačiau tų blogų poelgių atsiminimai toli gražu nekankino jo taip kaip šitie *menki*, bet gėdingi atsiminimai. Šitos žaizdos niekuomet neužsitraukdavo". [L. Tolstojus, „Ana Karenina", I t., 174 p. Iš rusų k. vertė Pranas Povilaitis. Vilnius, Vaga, 1983] (Kursyvas autoriaus) Aš galėčiau tik pridurti, kad tokios žeminančios šios žaizdos jam atrodydavo kaip tik dėl to, kad buvo be galo menkos.

58 Pokalbio metu.

59 Karl Menninger, *The Crime of Punishment* (Nusikaltimas baudžiant) (1966; New York: The Viking Press) 1969.

60 Sigmund Freud, *Civilization and Its Discontents* (Civilizacija ir jos problemos) (1930 [1929]; standard edition (London: Hogarth Press, 1964), Vol. 21, 142 p.

61 Julio Caro Baroja, „Honour and shame: A historical account of several conflicts" („Garbė ir gėda: istorinė keleto konfliktų apžvalga"), 79-137 p. (J.G. Peristiany (ed.), *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society* (Garbė ir gėda: Vidužemio jūros šalių visuomenių vertybės) (Chicago: The University of Chicago Press, 1966), 85 p.

62 Samuel Edgerton, *Pictures and Punishment: Art and Criminal Prosecution During the Florentine Renaissance* (Paveikslai ir bausmės: menas ir baudžiamasis persekiojimas Renesanso metu) (Ithaca: Cornell University Press, 1985), 132 p.

63 Richard van Dulmen, *Theatre of Horror: Crime and Punishment in Early Modern Germany* (Siaubo teatras: nusikaltimas ir bausmė šiuolaikinės Vokietijos aušroje) (1985) (Cambridge, England: Polity Press, 1990), 130 p.

64 Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Drausti ir bausti: kalėjimo gimimas) (1975; New York: Pantheon, 1977), 16 p.

65 Ten pat.

66 Gustave de Beaumont and Alexis de Tocqueville, *On the Penitentiary System in the United States and Its Application in France* (Apie pataisos sistemą Jungtinėse Valstijose ir jos taikymą Prancūzijoje) (1833; perspausdinta. [Carbondale: Southern Illinois University Press, 1964], 65 p. (Lawrence M. Friedman, *Crime and Punishment in American History* (Nusikaltimas ir bausmė Amerikos istorijoje) (New York: Basic Books, 1993), 79 p.

67 Friedman, ten pat.

68 Charles Dickens, *American Notes* (Užrašai iš Amerikos) (1842; New York: Penguin, 1972), 146, 148 p. (Friedman, ten pat.)

69 Friedman, ten pat.

70 Thorkil Vanggaard (1969; *Phallos: A Symbol and Its History in the Male World* (Falas: simbolis ir jo istorija vyrų pasaulyje), N.Y.: International Universities Press, 1972), 72-75 p.

71 „Žmogus yra vienintelis gyvūnas, kuris rausta. Ar turėtų rausti." (Mark Twain, *Following the Equator: A Journey Around the World* (Palei ekvatorių: kelionė aplink pasaulį), 1897, chap. 27), New York: AMS Press, 1971.

72 Harold Garfinkel, „Conditions of successful degradation ceremonies" („Sėkmingų pažeminimo ceremonijų sąlygos"), *American Journal of Sociology*, 61:420-424, 1956.

73 Erving Goffman, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates* (Psichiatrijos ligoninės: esė apie socialinę tokių ligoninių pacientų ir kitų nelaisvėje esančių individų situaciją) (N.Y.: Anchor Books, 1961).

74 Goffman, ten pat.

75 Samuel Y. Edgerton, *Pictures and Punishment: Art and Criminal Prosecution during* the *Florentine Renaissance* (Paveikslai ir bausmės: menas ir baudžiamasis persekiojimas Renesanso metu) (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1985).

76 Ten pat, 27 p.

77 Ten pat, 66 p.

78 Ten pat, 52 p.

79 Ten pat, 134 p.

80 Šią išvadą prieinu ne aš vienas. Greshamas Sykesas savo klasikinėje monografijoje *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison (Belaisvių visuomenė: griežtojo režimo kalėjimo studija)* (Princeton: Princeton University Press, 1958, 70–72 p.) teigia, kad „kalinys... dėl priverstinio celibato yra perkeltine prasme iškastruojamas... Psichologinės problemos, kurias sukelia heteroseksualinių santykių nebuvimas, gali būti netgi rimtesnės „nei su kastracija susijusios fiziologinės problemos". Visuomenė, sudaryta išimtinai iš vyrų, sukuria tarp savo narių įtampą dėl jų vyriškumo, nepriklausomai nuo to, ar jie yra verčiami, kuo nors paperkami ar gundomi atviriems homoseksualiniams kontaktams. ...Čia kvestionuojamas esminis vyro savivokos komponentas – jo kaip vyro statusas." Pagrindo, į kurį remiasi kalinio savivoka ir savigarba, svarbiausias elementas yra heteroseksualumo jausmas (didžiulei daugumai vyrų, pradedant nuo trejų metų amžiaus). Kalėjime vyrai nuolat patiria homoseksualinės sueities aktus – nesvarbu, ar savanoriškai, ar ne, todėl „psichologinis jų ego gniuždymas yra ypač stiprus". Bet netgi jei lytiniai santykiai su vyrais nėra kalinio kalėjimo patirties elementas, „heteroseksualinių santykių nebuvimas turi kitą pavojų kalinio savigarbai. ... Kalinys yra atribotas nuo moterų pasaulio... Kaip ir daugelis vyrų, kalinys savosios tapatybės ieško ne tik savyje, bet daugiau savo atspindyje, kurį mato kitų akyse, ir kadangi didelė jų dalis (t. y. moteriškoji dalis) yra nuo jo atribota, kyla pavojus, kad kalinio savivoka taps dalinė, fragmentiška", t. y. jo savęs kaip vyro suvokimas ir kartu seksualinis adekvatumas heteroseksualinio bado sąlygomis negali būti patvirtinamas, nes jo negali patvirtinti moteris, su kuria jis turėtų seksualinius santykius; tad nenuostabu, kad tokioje padėtyje atsidūrusį vyrą lengvai pažeidžia jausmas, kad jis yra funkciškai ir simboliškai iškastruotas arba paverstas homoseksualu. Kadangi vyrai, kurie turi polinkį į smurtą, visų pirma abejoja savo seksualiniu adekvatumu (smurtas yra paskutinis gynybos bastionas prieš vyriškojo seksualinio identiteto praradimo jausmą, kai kitų priemonių nebelieka, — paskutinis būdas „įrodyti", tiek kitiems, tiek sau pačiam, kad tebesi vyras, o ne koks ištižėlis, „gaidys" ar „pupytė"), toji simbolinė kastracija kalėjime toliau didina jų agresyvumą. O šio reiškinio pasekmės yra katastrofiškos tiek kalėjime, tiek ir bendruomenėje, kur šie vyrai dažniausiai grįžta atlikę bausmę. Tad prie daugelio metodų, kuriais kalėjimų bausmių sistema, užuot padariusi visuomenę saugesnę, tik dar labiau didina jai gresiantį pavojų, ir kuriais ji tik provokuoja būsimus kalinių smurtinius nusikaltimus, užuot užkirtusi jiems kelią, reikia pridėti ir beveik visuotinai Amerikoje taikomą „sueities susitikimų" su žmonomis ar mylimosiomis draudimą.

81 Aš, be abejo, nenoriu pasakyti, kad visi vyrai kalėjime yra heteroseksualios orientacijos. Bet netgi gėjai nėra apsaugoti nuo kalėjimo smurto; iš tikrųjų, jei kalėjimo bendrai kalinį suvokia esant homoseksualų, pavojus jam ne sumažėja, o net padidėja.

82 Haywood Patterson and Earl Conrad, *Scottsboro Boy* (Vaikinas iš Skotsboro) (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1950). (Wilbert Rideau and Ron Wikberg, *Life Sentences: Rage and Survival Behind Bars* (Kalėjimas iki gyvos galvos: siautėjimas ir kova už būvį anapus grotų) (New York, N.Y.: Times Books, 1992), 89-90 p.

83 Rideau, ten pat, 90 p.

84 Anthony M. Scacco, Jr., *Rape in Prison* (Seksualinė prievarta kalėjime) (Springfield, IL: Charles C. Thomas), 1975.

85 Allan J. Davis, „Sexual assaults in the Philadelphia prison system and sheriff's vans" (Seksualinė agresija Filadelfijos kalėjimų sistemoje ir policijos pareigūnų furgonuose), *TransAction*, Dec. 1968, 8-16 p.

86 C. Bartollos, S. J. Miller, and S. Dinitz, *Juvenile Victimization: The Institutional Paradox* (Jaunuolių persekiojimas: institucinis paradoksas) (Beverly Hills: Sage Publications) 1976.

87 C. Paul Phelps. (Rideau, op. cit., 86 p.)

88 Rideau, op. cit., 86 p.

89 Didelę dalį šių įrodymų apibendrino Robertas W. Dumondas „The sexual assault of male inmates in incarcerated settings" („Seksualinė vyrų kalinių agresija kalėjimo sąlygomis") *International Journal of the Sociology of Law*, 20:135-157, 1992, 146-47 p.). S. F. Sylvesteris, J. H. Reedas ir D. Nelsonas savo ataskaitoje „Prison Homicides" („Žmogžudystės kalėjimuose") (N.Y.: Spectrum Publications, 1977) daro išvadą, kad seksualinė agresija yra pagrindinis kalinių tarpusavio žmogžudysčių motyvas Amerikos kalėjimuose. E. Herrickas savo kalėjimų smurto studijoje, skirtoje žinynui *Corrections Compendium* ("The Surprising Direction of Violence in Prison," (Keista smurto kalėjimuose orientacija) 14 (6): 1-17, 1989) atkreipia dėmesį į faktą, kad Arkanzaso valstijai būdingas didžiausias kalėjimų darbuotojų užpuolimų iš kalinių pusės skaičius visose Jungtinėse Valstijose (1988 metais tokių užpuolimų buvo 1113), ir daugumą šių užpuolimų išprovokavo konfliktai dėl kalinių seksualinių tarpusavio santykių. Hansas Tochas savo ataskaitoje „Police, Prisons and the Problems of Violence" („Policija, kalėjimai ir smurto problemos") (Washington, D.C.: National Institute of Mental Health, U.S. Government Printing Office, 1977) taip pat daro išvadą, kad konfliktai dėl sekso ir seksualinė agresija yra pagrindinis smurto kalėjimuose šaltinis.

90 Rideau, op. cit., 88 p.

91 Rideau, op. cit., 88 p.

92 *Uniform Crime Reports 1988: Crime in the United States* (Bendroji 1988 metų nusikalstamumo suvestinė: nusikalstamumas Jungtinėse Valstijose) (Washington, D.C.: Federal Bureau of Investigation, U.S. Department of Justice, U.S. Government Printing Office, 1989), 15 p.

93 Davis, op. cit.

94 *Ruiz* v. *Estelle*, 503 F. Supp. 1265, U.S. District Court.

95 Lerner, Steven, „Rule of the cruel" („Žiauriųjų valdžia"), *Corrections*, Vol. 3, Article No 38, 1987, Boca Raton, FL: Social Issues Resources Series. In Robert W. Dumond, op. cit., 136 p.

96 Loretta Tofani, „Rape in the county jail" („Seksualinė prievarta apygardos kalėjime"), *The Washington Post* (Sept. 26-28, 1982). In Dumond, op. cit.

97 Visos šio paragrafo citatos yra iš Rideau, op. cit., 85 p.

98 Dr. Carlo C. Bello, Pataisos įstaigų Nacionalinės sveikatos priežiūros komisijos pirmininko, parodymai Jungtinių Valstijų Atstovų rūmų Paskyrimų komiteto Darbo, sveikatos ir patarnavimų, švietimo ir susijusių agentūrų pakomitečiui. Washington, D.C., April 28, 1992. In *Correct Care*, 6(2):1, 1992.

99 Steven Donaldson, „Rape of males: A preliminary look at the scope of the problem" (Seksualinė prievarta vyrų atžvilgiu: preliminarus žvilgsnis į problemos mastą"), nespausdinta disertacija, 1984. In Dumond, op. cit.

100 Peteris L. Naccis ir Thomas Kane'as, pavyzdžiui, nustatė, kad 36 *procentai* kalėjimuose įvykdomų seksualinės prievartos aktų, informatorių pranešimais, yra *grupiniai išprievartavimai* (daugelis prievartautojų ir viena auka). Žr. „Sex and sexual aggression in federal prisons" („Seksas ir seksualinė agresija federaliniuose kalėjimuose"), *Progress Reports* (Washington, D.C., U.S. Department of Justice, Federal Bureau of Prisons, June 1982), 10 p.

101 Donald Cotton and Nicholas Groth, „Inmate rape: prevention and intervention" („Kalinių tarpusavio seksualinė prievarta: prevencija ir intervencija"), *Journal of Prison and Jail Health*, 2(1):47 – 57, 1984.

102 Daniel Lockwood, *Sexual Aggression Among Male Prisoners* (Seksualinė agresija tarp vyrų kalinių) (Ann Arbor, MI: University Microfilms), 1978.

103 Peter L. Nacci and Thomas Kane, „The Incidence of sex and sexual aggression in federal prisons" („Sekso ir seksualinės agresijos paplitimas federaliniuose kalėjimuose"), *Federal Probation,* 47(4):31-36, 1983.

104 Clemens Bartollos and Christopher Sieveides, „The sexual victim in a coeducational juvenile correctional institution" („Sekso objektas mišrioje jaunimo pataisos įstaigoje"), *The Prison Journal,* 58(l):80-90, 1983.

105 Rideau, op. cit., 90 p.

106 Dr. Anthony Scacco, Jr., op. cit. In Rideau, op. cit., 91-2 p.

107 Rideau, ten pat, 77 p.

108 Ten pat, 75 p.

109 Ten pat, 75 p.

110 Ten pat, 75 p.

111 Ten pat, 74 p.

112 Ten pat, 75 p.

113 Andrew Vachss, „Sex predators can't be saved" (Sekso plėšrūnų pataisyti neįmanoma), *New York Times,* Jan. 5, 1993. (Kursyvas autoriaus.)

114 Skausmas – *pain,* bausmė – *punishment* (angl.) (vert.).

115 Mac W. Otten, Jr., Steven M. Teutsch, David F. Williamson and James S. Marks, „The effect of known risk factors on the excess mortality of black adults in the United States" („Žinomų rizikos veiksnių poveikis pertekliniam juodaodžių suaugusių Jungtinių Valstijų gyventojų mirtingumui"), *Journal of the American Medical Association,* 263(6):845-850.

116 Colin McCord, Harold P. Freeman, „Excess mortality in Harlem" („Perteklinis mirtingumas Harleme"), New *England Journal of Medicine,* 322(3): 173-177.

117 Niujorko juodaodžių kvartalas (vert.).

118 Hussein Abdilahi Bulhan, *Frantz Fanon and the Psychology of Oppression* („Frantzas Fanonas ir priespaudos psichologija"), (New York: Plenum Press), 1985.

119 M. H. Brenner, *Mental Illness and the Economy* („Psichiniai susirgimai ir ekonomika"), (Cambridge, MA: Harvard University Press) 1973. M. H. Brenner, „Personal stability and economic security" („Asmenybės stabilumas ir ekonominis saugumas"), *Social Policy,* 8:2-4, 1977.

120 Bulhan, op. cit., 158 p.

121 *Vital Statistics of the United States* (Demografinė Jungtinių Valstijų statistika) *1987*, Volume II – Mortality, Part A (Hyattsville, MD: National Center for Health Statistics, Centers for Disease Control, Public Health Service, U.S. Department of Health and Human Services, 1990). Atkreipkite dėmesį į lentelę „Table 1-3": „Age-Adjusted Death Rates by Race and Sex (Mirtingumo lygis pagal amžių, rasę ir lytį), Death-Registration (Mirties registras), United States, 1900-1932 and 1933-1987," Pirmasis skyrius – General Mortality (Bendrasis mirtingumas), 5 p. Atskira mirtingumo statistika pagal amžių juodaodžiams ir baltaodžiams, leidžianti palyginti šias dvi amerikiečių visuomenės „kastas", nebuvo skaičiuojama (ar bent jau viešinama) iki 1960 metų, o ir po to tai buvo daroma nesistemingai.

122 *Hypertension in Africa* (Hipertenzija Afrikoje), eds. O. S. Akinkugbe and E. Bertrand (Lagos: Literamed, 1976). Y. K. Seedat, M. A. Seedat, and M. N. Nkomo, „The prevalence of hypertension in the urban Zulu" („Didelis aukšto kraujospūdžio paplitimas urbanizuotuose zulusų gyvenamuose regionuose"), *South African Medical Journal*, 53:923-927, 1978. J. P. Vaughn and W. E. Miall, „A comparison of cardiovascular measurements in Gambia, Jamaica, and the United Republic of Tanzania" („Širdies ir kraujagyslių ligų statistikos Gambijoje, Jamaikoje ir Jungtinėje Tanzanijos Respublikoje palyginimas), *Bulletin of the World Health Organization*, 57:281-289, 1979.

123 Gernot Kohler and Norman Alcock, „An empirical table of structural violence" („Empirinė struktūrinio smurto lentelė"), *Journal of Peace Research*, 13:343-356, 1976. Perspausdinta: Anita Kemp, ed., *Peace and Violence: Quantitative Studies in International and Civil Conflict* („Taika ir smurtas: kiekybiniai tarptautinių ir pilietinių konfliktų tyrimai") (New Haven, CT: Human Relations Area Files [Cross-Cultural Research Series], 1980).

124 Tuo metu, kai buvo atliekamas tyrimas (vert.).

125 Faktiškai per trisdešimt metų, prabėgusių po to, kai buvo atliktas Kohlerio ir Alcocko tyrimas, atotrūkis tarp turtingųjų ir skurdžiųjų šalių padvigubėjo. Pavyzdžiui, Jamesas Spethas, Jungtinių Tautų Plėtros programos administratorius (ir aukščiausias pareigas užimantis amerikietis Jungtinių Tautų sistemoje), neseniai pateikė ataskaitą, kad „gaunamų pajamų atotrūkis tarp 20% turtingiausiųjų ir 20% skurdžiausiųjų pasaulio gyventojų per pastaruosius 30 metų nė kiek nesumažėjo. ... Priešingai, *šis atotrūkis padvigubėjo*. Ši didėjanti praraja sėja nusivylimą ir nestabilumą visame pasaulyje ir kelia jam tiesioginę grėsmę. Prieš šimtą penkiasdešimt metų pasaulis pradėjo kryžiaus

žygį prieš vergiją. Šiandien mes turime organizuoti pasaulinį kryžiaus žygį prieš masiškai išplitusį skurdą." (*New York Times*, 1995 kovo 7, A6 p.). Tai, be abejo, nereiškia, kad pati praraja tarp turtingiausiųjų ir skurdžiausiųjų kvintilių dabar yra dviguba. Tai reiškia, kad praraja tarp turtingųjų ir vargšų, kuri jau ir prieš 30 metų buvo tokia milžiniška, jog buvo pajėgi nulemti 18 milijonų kasmetinių perteklinių neturtingųjų mirčių, dabar yra dvigubai didesnė nei buvo tada. Pagal duomenis, pateiktus Jungtinių Tautų pasaulinei konferencijai socialinės plėtros tema, įvykusiai Kopenhagoje 1995 metų kovo mėnesį, skaičius pasaulio gyventojų, dabartiniu metu atitinkančių sutartinius kriterijus, apibūdinančius juos kaip „visiškai nuskurdusius" (t. y. tokius, kuriems nepakanka maisto, kad patenkintų savo organizmo kasdieninius energetinius poreikius, kurie neturi pakankamai neužteršto vandens, kuriems neprieinama medicininė priežiūra ir patenkinama pastogė, ir kurie nedisponuoja realiomis priemonėmis, tokiomis kaip išsilavinimas ar įsidarbinimas, kad galėtų išsivaduoti iš savo dabartinės situacijos ir užsitikrinti sau kuriuos nors iš išvardintų gyvenimo atributų), siekia apytikriai vieną milijardą ir tris šimtus milijonų – kur kas daugiau nei 20% visų pasaulio gyventojų. Turint omenyje, kaip lengvai viltį praradusių žmonių masės gali būti įtrauktos į kokį nors beprotišką religinį, politinį, rasinį ar etninį judėjimą, siūlantį joms utopines idėjas ir galiausiai jas apiplėšiantį; turint omenyje, kaip lengvai jos gali pasmerkti genocidui savo kaimynus, priklausančius skirtingai religinei ar politinei orientacijai arba rasinei ar etninei grupei, galima stebėtis ne tuo, kiek daug smurto ir prievartos nūnai yra pasaulyje, bet kiek jos yra mažai. Šiuo požiūriu tragedijos, ištikusios Ruandą, Kambodžą, Somalį, Sudaną, keletu metų anksčiau – Biafrą, Bangladešą ir Indoneziją, o dar keletu metų anksčiau ir didesniu mastu – Rusiją ir Kiniją, jau nebeatrodo nepaaiškinamos anomalijos, o yra kaip tik tai, ko ir buvo galima tikėtis, įvertinant sąlygas, kuriomis gyvena, o tiksliau – miršta, šimtai milijonų žmonių.

126 Edith Jacobson, *The Self and the Object World* (Žmogaus asmenybė ir objektų pasaulis), (New York: International Universities Press, 1964), 144-45 p.

127 John Adams, *Discourses on Davila, Works* (Paskaitos apie Davilą, Raštai), (Boston: Little Brown, 1851), Vol. VI, 239-49 p.

128 Hannah Arendt, On Revolution (Apie revoliuciją) (New York: Viking, 1963), 64, 66 p.

129 W.E.B. Du Bois, *Dusk of Dawn* (Aušros sutemos), (New York: Harcourt Brace & Co., 1940), 130-131 p.: „Atrodo, tarytum žmogus [kalinys], stovintis tamsiame didžiulio kalno urve ir žiūrintis į lauką, mato, kaip pasaulis teka pro šalį, ir mėgina su juo kalbėtis; jis kalba pagarbiai

ir įtikinamai, ... bet pastebi, kad pro šalį einanys net nepasuka galvų jo pusėn. ... Kalinys palaipsniui ima suvokti, kad pro šalį gatve einantys žmonės jo negirdi; kad tarp jo ir pasaulio yra nematoma, bet šiurpinamai tikra stiklo siena. Susijaudinęs jis mėgina kalbėti garsiau, ima gestikuliuoti. Tuomet kai kurie praeiviai, apimti smalsumo, sustoja. Gestikuliacija jiems atrodo beprasmė, tad jie nusikvatoja ir žengia tolyn. Arba jie iš viso negirdi jo žodžių, arba girdi, bet lyg iš po žemių, o tada, kai girdi, nieko nesupranta. Tuomet kalėjime uždarytą žmogų apima isterija. Jis ima rėkti, daužytis į lango grotas, vargiai suprasdamas, kad įsiutęs klykia ir draskosi vakuume, kur nesklinda joks garsas, ir kad jo darkymasis žiūrintiems iš išorės išties gali pasirodyti juokingas..."

130 Ralph Ellison, *The Invisible Man* (Nematomas žmogus), (New York: Random House, 1952).

131 Richard Sennett and Jonathan Cobb, *The Hidden Injuries of Class* (Paslėptosios klasių žaizdos) (1972; New York: Vintage, 1973). (Visose tolesnėse šios knygos citatose išskirta autoriaus.)

132 Ten pat, 147 p.

133 Ten pat, 18 p.

134 Ten pat, 74 p.

135 Ten pat, 128 p.

136 Ten pat, 50 p.

137 Ten pat, 32 p.

138 Humusas, žemė; pažeminimas (angl.) (vert.).

139 Ten pat, 139 p.

140 Ten pat, 259–261 p.

141 Alexis de Tocqueville, *The Old Regime and the French Revolution* (Senasis režimas ir Prancūzijos revoliucija) (Garden City, New York: Doubleday, 1955). Tocqueville'o originalus ir labai pagavus, bet sykiu ir be galo intuityvus mąstymas rėmėsi empiriniais tyrimais, finansuotais Nacionalinės smurto priežasčių ir prevencijos komisijos (National Commission on the Causes and Prevention of Violence). Žr. Davies, „The J-Curve of rising and declining satisfactions as a cause of some great revolutions and a contained rebellion" (J formos kreivė, apibūdinanti pasitenkinimo kitimą kaip didžiųjų revoliucijų ir numalšintų sukilimų priežastis), *Violence in America,* the Report of the Commission's Task Force on Historical and Comparative Perspectives (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1969). Santrauka pateikta Komisijos galutinėje ataskaitoje šiuo pavadinimu: „*Violent Crime: Homicide, Assault,*

Rape, Robbery (Smurtiniai nusikaltimai: žmogžudystės, užpuolimai, išprievartavimai, plėšimai), (New York: Braziller, 1969), 65 p: „Savo šalyje mes turime reiškinį, kuris vadinamas „augančių lūkesčių revoliucija". ... Greitas žmonių lūkesčių augimas sykiu su akivaizdžiu valstybės nesugebėjimu patenkinti tuos lūkesčius visuomet buvo ir dabar tebėra smurtą skatinantis veiksnys. Nusivylimas gali pasireikšti ne tiktai riaušėmis ... bet ir didėjančiais smurtinių nusikaltimų mastais." Ši diagnozė pasitvirtino dar labiau nei tuomet, kai ji buvo padaryta, nes per pastaruosius du dešimtmečius labai padidėjo du kritiški atotrūkiai, kurie didina smurto lygį: atotrūkis tarp turtingųjų ir neturtingųjų gerovės ir pajamų bei atotrūkis tarp pačių neturtingųjų troškimų ir galimybių. Jų socialinė ekonominė padėtis sumenko tiek absoliučiai, tiek santykinai, tačiau anaiptol nesumažėjo jų įsitikinimas, kad jiems priklauso kur kas didesnė šalies galimybių ir gerovės dalis. Iš tiesų, paplitus masinės komunikacijos priemonėms, dabar jiems lengviau nei bet kada suvokti, kokia ribota jų galimybių struktūra palyginti su tais, kurie gyvena prabangoje ir kuriuos jie gali kasdien matyti visur esančiame televizijos ekrane. Tad nieko nuostabaus, kad šiuo periodu pastebimas ryškus smurtinio nusikalstamumo augimas. Šia knyga ir savo tyrimais aš mėginau nušviesti psichologinį mechanizmą, valdantį santykį tarp troškimų, nusivylimo ir smurto – parodyti smurtą kaip gėdos funkciją, o gėdą – kaip atotrūkio tarp siekimų ir pasiekimų funkciją.

142 Frantz Fanon, *Black Skin, White Masks* (Juoda oda, baltos kaukės) (1952; New York: Grove Press, 1967), 116 p.

143 Ten pat, 214 p.

144 Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth* (Pasaulio atstumtieji) (1961; New York: Grove Press, 1968), 86 p.

145 William H. Grier and Price M. Cobbs, *Black Rage* (Juodasis įniršis) (1968; New York: Bantam Books, 1969), 37p.

146 Kenneth Clark, *Dark Ghetto: Dilemmas of Social Power* (Tamsusis getas: socialinės įtakos dilemos) (New York: Harper & Row, 1965), 65 p.

147 U. S. Supreme Court. Cituojama: Clark, *op. cit.*, 76 p.

148 *The Autobiography of Malcolm X* (Malcolmo X autobiografija) (1964; New York: Grove Press, 1966), 246 p.; akcentai autoriaus.

149 Ten pat, 54 p.

150 Ten pat, 55 p.

151 Ten pat, 259 p.

152 Ten pat, 371 p.

153 Andrew F. Henry and James F. Short, Jr., *Suicide and Homicide: Some Economic, Sociological, and Psychological Aspects of Aggression* (Savižudybės ir žmogžudystės: kai kurie ekonominiai, sociologiniai ir psichologiniai agresijos aspektai) (New York: The Free Press, 1954).

154 Pavyzdžiui, Andrew Henry ir Jamesas Shortas savo klasikinėje studijoje *Suicide and Homicide: Some Economic, Sociological, and Psychological Aspects of Aggression* (Savižudybės ir žmogžudystės: kai kurie ekonominiai, sociologiniai ir psichologiniai agresijos aspektai) (New York: The Free Press, 1954) rašo, kad Amerikos juodaodžiams būdingas žmogžudysčių ir savižudybių santykis (7,2 ir 1) yra 36 kartus didesnis nei šis santykis tarp baltaodžių (0,2 ir 1). Juodieji Amerikos piliečiai žmogžudystes įvykdo 11 kartų dažniau nei baltieji, o kai kuriuose didesniuose miestuose šis skirtumas dar didesnis. Marvinas E. Wolfgangas savo studijoje *Patterns in Criminal Homicide* (Kriminalinių žmogžudysčių struktūra) (1958; New York: John Wiley & Sons [Science Editions], 1966) pateikia duomenis, kad žmogžudysčių dažnumas tarp juodaodžių Filadelfijos mieste yra 14 kartų didesnis nei tarp baltaodžių gyventojų. Šiuos atradimus, kurie pirmąsyk buvo aprašyti šeštajame XX amžiaus dešimtmetyje, nuolatos patvirtindavo vėliau atlikti tyrimai. Pavyzdžiui, Marcas Riedelis ir Margaret Zahn savo studijoje *The Nature and Patterns of American Homicide* (Amerikos žmogžudysčių pobūdis ir struktūra) (Washington, D.C.: National Institute of Justice, U.S. Department of Justice, 1985), pateikė detalią žmogžudysčių statistiką aštuoniuose Amerikos miestuose vienuolikos metų laikotarpiu (nuo 1968 iki 1978 metų) ir nustatė, kad kiekviename iš šių miestų žmogžudysčių dažnumas tarp juodųjų nuo 6 iki 15 kartų viršijo žmogžudysčių dažnumą tarp baltųjų. Antropologas Paulas Bohannanas atliko tyrimus vietinėse Afrikos populiacijose su Vakarų kultūros nepaveiktomis civilizacijomis. Tyrimų rezultatai buvo pateikti jo studijoje *African Homicide and Suicide* (Žmogžudystės ir savižudybės Afrikoje) (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1960). Rezultatai parodė, kad žmogžudysčių dažnumas natūralioje Afrikos kultūrinėje aplinkoje yra nepalyginamai mažesnis nei tarp Amerikos juodaodžių ir netgi mažesnis nei kai kuriose Amerikos baltųjų bendruomenėse (pavyzdžiui, pietinėse valstijose). Šie duomenys yra labai svarbūs, nes jie rodo, kad padidėjęs žmogžudysčių dažnumas tarp Amerikos juodaodžių nėra susijęs su rase, biologija ar paveldu, tik su sąlygomis, kuriomis gyvena Jungtinių Valstijų juodaodžių bendruomenė. Yra daugybė priežasčių manyti, kad juodaodžių Jungtinių Valstijų gyventojų smurtas yra nulemtas baltųjų tiek praeityje vykdyto, tiek dabar vykdomo rasizmo. O smurtą sąlygojantis kintamasis, mano įsitikinimu, yra gėda. Lyginant žmogžudysčių ir savižudybių santykį viršutiniame ir apatiniame visuomenės sluoksnyje, mes matome tą pačią inversiją, nors ir ne tokiu ekstremaliu pavidalu: žemesniajame

visuomenės sluoksnyje šis santykis yra 10–20 kartų didesnis nei aukštesniajame sluoksnyje (tai priklauso nuo tyrimo metodikos ir ypač nuo to, kas traktuojama kaip „aukštesnioji" klasė). Wolfgangas, socialines klases nustatydamas pagal užimtumo pobūdį, padarė išvadą, kad „nuo 90 iki 95 procentų [įvykdžiusių žmogžudystes] žmonių užimtumo skalėje (nuo aukštos kvalifikacijos darbuotojų iki bedarbių) užėmė žemutinę grandį. (Žr. Wolfgang, op. cit., 37 p.) Kiti tyrimai patvirtina šios atvirkštinės priklausomybės tarp socialinės ekonominės padėties ir žmogžudysčių/savižudybių santykio pastovumą ir universalumą visoje šalyje. Žr. Henry and Short, op. cit.; Paul C. Holinger, *Violent Deaths in the United States: An Epidemiologic Study of Suicide, Homicide, and Accidents* („Smurtinės mirtys Jungtinėse Valstijose: epidemiologinė savižudybių, žmogžudysčių ir nelaimingų atsitikimų studija"), (New York: The Guilford Press, 1987); Albert P. Iskrant and Paul V. Joliet, *Accidents and Homicide* („Nelaimingi atsitikimai ir žmogžudystės"), Vital and Health Statistics Monographs, American Public Health Association (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968); Morton Kramer, et al., *Mental Disorders/Suicide* („Psichiniai sutrikimai/savižudybės"), Vital and Health Statistics Monographs, American Public Health Association (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1972). Vien jau tarpusavio žmogžudysčių dažnumas tarp neturtingųjų bet kurioje šalyje, kur buvo atliekami analogiški tyrimai, pasirodė beąs daug kartų didesnis nei tarp turtingųjų. Savižudybių skaičius, nors ir jis tarp neturtingiausių, labiausiai kenčiančių visuomenės narių kartais būna gana nemažas, ypač kalbant apie tuos neturtinguosius, kurie yra ligoti, senyvi, benamiai ar chroniški alkoholikai, nuolatos ir stipriai nusileidžia šiame sluoksnyje įvykdomų žmogžudysčių skaičiui, ir tai sudaro prielaidas faktui, jog visose šalyse, kur tik įmanoma atlikti patikimą statistinį tyrimą, žmogžudysčių ir savižudybių santykis tarp neturtingųjų yra daug didesnis nei tarp turtingųjų.

155 Ši koncepcija puikiai apibūdinama minimo autoriaus veikale *The Study of Instinct* (Instinkto studija) (New York: Oxford Univ. Press, 1969).

156 *The Harper Dictionary of Modern Thought, eds.* Alan Bullock and Stephen Trombley (New York: Harper & Row, 1977), 426 p.

157 „The Misuse of the Concept of Instinct" (Neteisingas instinkto termino vartojimas) (*Instinct,* ed. Birney-Teevan (Princeton: Van Nostrand, 1961), 16-17 p.

158 J.P. Scott, *Aggression* (Chicago: Univ. of Chicago Press, 1958).

159 R.G. Sipes, „War, sport and aggression: An empirical test of two rival theories" („Karas, sportas ir agresija: empirinis dviejų alternatyvių teorijų testas"), *Amer. Anthropolog.,* 75:64-86, 1975.

160 James Q. Wilson and Richard Herrnstein, *Crime and Human Nature* (Nusikalstamumas ir žmogiškoji prigimtis), (New York: Simon and Schuster, 1985).

161 *Understanding and Preventing Violence* (Smurto suvokimas ir prevencija), National Academy of Sciences Panel on the Understanding and Prevention of Violent Behavior, eds. Albert J. Reiss, Jr., and Jeffrey A. Roth (Washington, D.C.: National Academy Press, 1993), 118 p.

162 Terrie E. Moffitt, Sarnoff A. Mednick, and William F. Gabrielli, Jr., „Predicting careers of criminal violence: descriptive data and predispositional factors" („Kriminalinio smurtautojo elgesio prognozavimas: aprašomieji duomenys ir polinkio veiksniai"). (Iš: David A. Brizer and Martha Crowner, eds., *Current Approaches to* the *Prediction of Violence* (Dabartinis požiūris į smurto prognozavimą), (Washington, D. C., American Psychiatric Press, 1989), 13-34 p.)

163 C. R. Cloninger and I. I. Gottesman, „Genetic and Environmental Factors in Antisocial Behavior Disorders" („Genetiniai ir aplinkos veiksniai, nulemiantys antisocialius elgesio nukrypimus"). Iš: S.A. Mednick, T. E. Moffitt, and S. A. Stack (eds.), *The Causes of Crime: New Biological Approaches* (Nusikalstamumo priežastys: naujos biologinės koncepcijos) (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); M. Bohman, C. R. Cloninger, S. Sigvardsson, and A.L. von Knorring, „Predisposition to petty criminality in Swedish adoptees: I. Genetic and Environmental Heterogeneity" (Polinkis į smulkų įvaikintųjų nusikalstamumą Švedijoje"), *Archives of General Psychiatry,* 39:1233-1241, 1982.

164 Allan Siegel and Allan F. Mirsky, „The neurobiology of violence and aggression." („Smurto ir agresijos neurobiologija"). Nepublikuota tyrimo apžvalga, parengta Nacionalinės mokslų akademijos viešai diskusijai smurtinio elgesio suvokimo ir prevencijos tema, Washington, D.C., 1993, 59 p.

165 Reiss and Roth, op. cit., 118 p.

166 Ten pat, 12 p.

167 Ten pat, 122 p.

168 Ten pat, 123–124 p.

169 Ten pat, 189 p.

170 Ten pat, 14 p.

171 Ten pat, 13 p.

172 Ten pat, 13 p.

173 Ten pat, 13 p.

174 Wyatt-Brown, 35 p.

175 Vardas yra daiktas, pranašingas ženklas (likimą nulemia vardas) (*lot.*); (slavas – slav; vergas – slave (*angl.*) (vert.).

176 [L. Tolstojus „Prisikėlimas", VGLL, vertė D. Urbas, 591 p.]

177 Smurtas yra visų kultūrų istorijos dalis, dažniausiai – didžioji dalis. Pasak Gibbono, „Istorija ... yra faktiškai ne kas daugiau nei žmonijos nusikaltimų, kvailysčių ir nelaimių registras". (*Decline and Fall of the Roman Empire*), (Romos imperijos smukimas ir žlugimas, 3 skyrius). Aš čia kalbu apie istoriją apskritai, kadangi noriu pabrėžti, jog, analizuodamas amerikiečių charakterį ir neišspręstą bei sparčiai blogėjančią smurto situaciją, nenoriu pasakyti, kad Amerika yra unikali šalis tiek smurto istorijos, tiek dabartinės smurto situacijos aspektu. Bet smurto mastais Amerika yra unikali tarp kitų demokratinių ir ekonomiškai išsivysčiusių pasaulio šalių, laikomų „Vakarų civilizacijos" dalimi. Nė viena šalis minėtoje grupėje nė iš tolo nepriartėja prie to visuomenės narių patiriamo ir vieno kitam suteikiamo smurto kiekio, koks būdingas dabartinėms Jungtinėms Valstijoms. Ir aš nežinau nė vienos kitos šalies ar kultūros pasaulio istorijoje, kuri savo nariams būtų suteikusi *daugiau* kolektyvinio smurto, nei baltaodžiai (t. y. kilę iš Europos) amerikiečiai suteikė tiek Amerikos indėnams, tiek afroamerikiečiams per pastaruosius penkis šimtmečius, nors žudynių, vergovės ir prievartavimų mastais *beveik* prilygstančių Amerikai civilizacijų istorija žino gana daug.

Asmenvardžių rodyklė

Abrahamsen, David, 277
Adams, John, 195-196, 291
Adler, Gerald, 33, 267
Alcock, Norman, 192, 290
Aleksandras Makedonietis, 80
Apter, Terry, 268
Arendt, Hannah, 70, 196, 291
Austin, Dorothy, 268, 272
Aristotelis, 66, 279

Baroja, Julio Caro, 284
Bartollos, Clemens, 166, 172, 287-289
Beaumont, Gustave de, 285
Bell, Carlos C., 288
Berkowitz, David, 45, 277
Bohannan, Paul, 294
Bond, Douglas, 267
Boone, Daniel, 24
Boswell, James, 275
Brandeis, Louis D., 278
Brenner, M. H., 191, 289
Brockman, John, 272
Bulhan, H. A., 191, 289-290
Burke, Edmund, 247
Burke, Kenneth, 62, 279
Burkert, Walter, 79, 282

Calir, Steven, 271
Caplan, Gerald, 267
Cappannari, Stephen C., 70, 280
Cezaris Julijus, 49, 80
Chesnut, Mary, 227-228
Childers, Thomas, 280
Christie, Nils, 276
Clark, Kenneth, 201, 293
Clonninger, C. R., 296
Cobb, Jonathan, 197-198, 292
Cobbs, Price M., 200, 293
Colvin, John, 24
Conrad, Earl, 287
Cotton, Donald, 172, 288
Cox, Murray, 269
Currie, Elliott, 29, 276

Čechov, Anton, 40, 276

Dan, James, 174

Dante Alighieri, 37-39, 40, 47, 52, 140, 276
Darwin, Charles, 65, 75, 279, 281
Davis, Allan J., 166, 169, 287-288, 292
Dickens, Charles, 143–144, 147, 285
Dinitz, S., 166, 287
Dominguez, Silvia, 271
Donaldson, Steven 288
Dostoevski, Fiodor, 94, 210, 234, 278, 282, 284
Du Bois, W. E. B., 196, 291–292
Dubois, Cora, 267
Dumond, Robert W., 287
Dulmen, Richard van, 140, 284

Eccleston, Joana 271
Edgerton, Samuel Y., 154–156, 280, 285
Einstein, Albert, 108
Elliot, Gil, 275
Ellison, Ralph, 196, 292
Engel, George, 98
Erikson, Erik H., 65, 267, 279

Fanon, Frantz, 108, 200, 283, 289, 293
Farrington, David, 268
Fine, Edith, 271
Foucault, Michel, 142, 285
Fox, James Alan, 276
Fra Angelico, 155
Franklin, Benjamin, 14
Frazier, Shervert, 133, 267
Freeman, Harold P., 289
Freud, Sigmund, 54, 62–63, 110-111, 116, 138, 206, 210, 231, 245, 261, 284, 280
Friedman, Lawrence, 143, 285

Gabrielli, William F., 212, 296
Garfinkel, Harold, 149-150, 285
Garrity, W. Arthur, 48
Gelsthorpe, Lorraine, 268, 282
Gibbon, Edward, 297
Giddens, Anthony, 268
Giotto di Bondone, 155
Goethe, Johann Wolfgang von, 60, 279
Goffman, Erving, 149–150, 285
Good, David, 268
Goodyer, Ian, 268
Gottesman, I. I., 296
Graves, Pamela, 271
Greenblatt, Milton, 267
Grier, William H., 200, 293
Groth, Nicholas, 172, 288
Grounds, Adrian, 268
Gutheil, Thomas, 271

Harris, Irving B., 268
Harris, William W., 268
Hawthorne, Nathaniel, 250
Heijn, Cornel, 271
Henry, Andrew F., 204, 294
Herrick, E., 287

Herrnstein, Richard, 210, 296
Hitler, Adolf, 49, 67, 70, 94, 238–239, 280–281
Homeras, 47, 227
Holinger, Paul C., 275, 295
Hopkins, Robert, 271
Humphrey, Nicholas, 268
Huxley, Julian, 281

Iskrant, Albert P., 295

Jacobson, Edith, 194–195, 291
Jeffers, Cynthia, 271
Justice, William W., 170

Kane, Thomas, 172, 289
Kather, Villa, 21
Katz, Jack, 78, 281–282
King, Marie, 271
Kingsley, Jessica, 269
Klausner, Lawrence D., 277
Klein, Ernest, 279
Kohlberg, Lawrence, 267
Kohler, Gernot, 192, 290

Lamar, Lucius Quintus Cincinnatus, 227
Land, Janet, 270
Lee, Dorothy, 267
Leit, William, 173–174
Lenkoski, Douglas, 267
Lerner, Steven, 288
Levi, Primo, 59, 279
Levin, Jack, 276
Levinson, J., 267
Leyton, Elliott, 277
Lipset, Seymour Martin, 67, 280
Lockwood, Daniel, 172, 288
Lorenz, Konrad, 206–207
Lown, Bernard, 267
Luther, L. Bernard, 207
Lynd, Helen Merrell, 283

Major, John, 147
Marks, James S., 289
Marx, Karl, 68, 196, 199
Matson, Katinka, 272
McCord, Colin, 289
Mednick, Sarnoff A., 212, 296
Melville, Herman, 23, 30, 243, 250
Menninger, Karl, 137, 284
Miall, W. E., 290
Miller, Arthur, 101
Miller, S. J., 166, 287
Mirsky, Allan F., 212, 296
Mishler, Elliot, 267
Moffitt, Terrie E., 212, 296
Moliere, Jean Baptiste, 91, 282
Morrison, Helen, 277
Morrison, Toni, 28
Moss, Leonard, 70, 280

Nacci, Peter L.,172, 289
Nelson, D., 287

Newton, Isaac, 108
Nussbaum, Hedda, 77–78

Okara, Ebi, 271
Otten, Mac W., 289

Packer, Tina, 269
Palmer, Stuart, 278
Partridge, Eric, 279
Pasteur, Louis, 133
Patterson, Haywood, 165–166, 287
Pence, Walter, 177
Phelps, C. Paul, 167, 171, 178, 287
Pierce, Chester, 271
Pitt-Rivers, Julian, 107, 283
Platonas, 59, 63
Profit, Wesley, 271

Reed, J. H., 287
Reinhardt, James M., 277
Richardson, Lewis F., 275
Richardson, Maurice, 271
Rideau, Wilbert, 166, 168, 172, 175–178, 282–284, 287-289
Riedel, Marc, 294
Rothman, David J., 276
Rundle, Frank L. 168, 170

Scacco, Anthony M.,166 170, 173,287, 289
Schneider, Carl, 279
Schumer, Charles, 183
Scott, J. P., 96, 207, 282, 295
Semrad, Elvin, 267
Sennett, Richard, 197–198, 292
Shakespeare, William, 21, 59, 73—74, 269
Short, James F., 204, 294–295
Siegel, Allan, 212, 296
Sieveides, Christopher, 172, 289
Silberman, Charles, 125–126, 278, 282–283
Singer, David, 275
Sipes, R. G., 209, 295
Small, Melvin, 275
Smart, Carol, 89, 282
Speth, James, 290
Spinoza, Baruch, 279
Stalin, Josif, 94
Starkweather, Charles, 44–45, 277
Steinberg, Joel, 77–78
Steiner, George, 25
Sykes, Gresham, 286
Sylvester, F., 287

Teusch, Steven M., 289
Tinbergen, N., 207
Toch, Hans, 287
Tocqueville, Alexis de, 143, 199, 285, 292
Tofani, Loretta, 170, 288
Tolstoj, Lev, 240, 284, 297
Tomas Akvinietis, 278
Tukididas, 59
Twain, Mark, 149, 285

Vachss, Andrew, 179, 289
Vanggaard, Thorkil, 285
Vaughn, J. P., 290
Virchow, Rudolph, 236–237
Virgilijus, 47

Wack, Renate, 271
Welldon, Estela V., 268–269
Williams, Tennessee, 54
Williamson, David F., 289
Wilson, E. O., 206
Wilson, James Q., 88, 210, 282, 296
Wittgenstein, Ludvig, 276
Wolfgang, Marvin, 219, 283, 294–295
Wyatt-Brown, Bertram, 141, 227, 297

Zahn, Margaret, 294

James Gilligan

SMURTAS

Apmąstymai apie nacionalinę epidemiją

Redaktorė Kristina Miliūnienė
Apipavidalino Rimantas Tumasonis

Leidykla VAGA, Gedimino pr. 50, LT-01110 Vilnius
el. p. info@vaga.lt; http://www.vaga.lt
tel. +370 5 2498121; faks. +370 5 2498120

Spausdino UAB LOGOTIPAS,
Utenos g. 41a, LT-08217 Vilnius, el. p. info@logotipas.lt
Tiražas 1350 egz

Gilligan, James

Gi201 Smurtas : apmąstymai apie nacionalinę epidemiją / James Gilligan. – Vilnius : Vaga, 2007. - 302 p. - (Atviros Lietuvos knyga : ALK, ISSN 1392-1673)

Bibliogr.: p. 275-297. - Asmenvardžių r-klė: p. 298-302.

ISBN 5-415-01933-2

Daktaras J. Gilliganas, daug metų tyrinėjęs smurtą bei dirbęs kriminalinės psichiatrijos įstaigose, analizuoja smurto socialines, ekonomines, psichologines priežastis, įvairius smurtautojų tipus, jų elgesio motyvaciją. Plintant smurto epidemijai, J. Gilliganas siūlo veiksmingų smurto prevencijos priemonių.

UDK 316.6+159.92-616.89-008+343.5+343.8

Dr. Jamesas Gilliganas – medicinos profesorius, dvidešimt penkerius metus dirbęs kalėjimo psichiatru. Vadovavo Smurto studijų centrams Pensilvanijos universitete, Harvardo medicinos mokykloje. J. Gilliganas – autoritetingas smurto ekspertas, efektyvių smurto prevencijos programų, įvertintų valstybiniais apdovanojimais, kūrėjas.

Ši įspūdinga knyga parašyta remiantis kalėjimo psichiatro praktika, giminės istorija, psichologine ir grožine literatūra, mitologija. „Kiekvieno individo žiaurybių pasaulis toks trikdantis, jog privalau paklausti save: „Kaip galiu tikėtis, kad eitumėt su manim į tokią baisią vietą?“ Vis dėlto žinau, kad jei norime kada nors suvokti, kodėl žmogus taip linkęs į smurtą, ir vėliau užkirsti kelią pragaištingiausioms jo apraiškoms, tai privalome susidurti akis į akį su tuo siaubu.“ Autorius, parodydamas spalvingą ir šiurpą keliančią smurtautojų galeriją, analizuoja, kas skatina smurtą. Kito žmogaus nužudymas, smurtas ir savigriova dažnai sąlygoti gėdos, pažeminimo, savigarbos praradimo. Profesoriaus nuomone, polinkis smurtauti formuojasi jau vaikystėje, jei vaikas patiria smurtą ir netinkamai auklėjamas. Gėda, pyktis, meilės ir savigarbos stoka stimuliuoja įniršį ir prievartą, smurtavimą šeimoje, atveda prie kriminalinių nusikaltimų, recidyvizmo.

J. Gilliganas naujai pažvelgia į smurto problematiką ir siūlo efektyvias smurto prevencijos priemones. Profesoriaus rekomendacijos, kaip užkirsti kelią smurtui ir padaryti visuomenę saugesnę, naudingos ir individams, ir institucijoms. Tai jau antra J. Gilligano knyga, pasirodanti lietuvių kalba.

CEU

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ISBN 5-415-01933-2
9 785415 019335
www.vaga.lt